

ВІТАЛІЙ ЩЕРБАК

**ДЕРЖАВНА ІДЕЯ
В РАННЬОМОДЕРНІЙ
УКРАЇНІ**

Вінниця 2019

УДК 94(477)«15/17»:340.1

Щ 61

У монографії представлене авторське бачення еволюції державної ідеї в Україні ранньомодерної доби. Проаналізовано її генезу та втілення в життя очільниками Війська Запорозького у другій половині XVII - XVIII ст. З'ясовано внутрішні та зовнішні чинники, які перешкоджали процесу українського державотворення.

Для науковців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів та широкого читацького загалу.

Рецензенти:

Брехуненко Віктор - доктор історичних наук, професор, завідувач відділу актові археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України;

Гуржій Олександр - доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

ISBN 978-966-949-015-5

Щербак В. О. Державна ідея в ранньомодерній Україні.
Монографія: - Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. – 220 с.

УДК 94(477)«15/17»:340.1
Щ 61

ISBN 978-966-949-015-5

© Щербак В.О., 2019

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Відродження Української держави в контексті розвитку європейської політичної думки ранньомодерного часу	10
Розділ 2. Концепція «руського народу» у генезі української державної ідеї	24
Розділ 3. Козацтво як потенційний чинник державотворення	37
Розділ 4. Формування ідеї козацької автономії в Речі Посполитій	58
Розділ 5. Становлення державної ідеї на першому етапі Визвольної війни (1648-1649 р.)	69
Розділ 6. Політичний статус Війська Запорозького	86
Розділ 7. Руйнування ідеологічних засад державотворення в Україні	98
Розділ 8. Гетьманщина і російський абсолютизм на рубежі XVII - XVIII ст	119
Розділ 9. Ліквідація Української держави ранньомодерної доби	134
Післямова	148
Додатки	151
Іменний покажчик	216

ПЕРЕДМОВА

Зі здобуттям незалежності перед Україною постало багато суспільних викликів, які вимагають їхнього нагального вирішення. Закономірно, що у політичній сфері іде пошук оптимальної моделі державного управління, економічній – цивілізованих ринкових відносин, соціокультурній – національної ідеї. Проте реальних результатів небагато, як обґрунтованих тактичних планів так і чітко сформульованої стратегічної мети суспільного розвитку. Успішні кроки на цьому шляху можливі лише при врахуванні здобутків наукових досягнень у різних галузях. Серед них особливе місце посідає історична наука, адже осмислення минулого є необхідною умовою для творення майбутнього. Певною мірою, події в козацькій Україні другої половини XVII ст., періоду Української революції 1917-1921 рр. та сьогодення є суголосними. Відсутність чіткого бачення перспектив розвитку державної ідеї у її носіїв та зовнішнє втручання в українські справи були і залишаються головними перешкодами вітчизняного поступу. Саме тому врахування історичного досвіду є одним із вагомих чинників розбудови сучасної Української держави.

Соціально-економічні, політичні і культурні процеси в Україні другої половини XVI – середини XVII ст. дали поштовх до відродження ідеї державності. Значною мірою вони зумовлювалися європейськими тенденціями

ренесансно-гуманістичної та реформаційної ідеологій. У них були сформульовані основні засади функціонування держави ранньомодерного часу, найефективнішою формою якої визнавалася монархія. Поширення європейської політичної думки на східні терени континенту мало свою специфіку. Вияви важливих світоглядних зрушень не завжди виступали у зрілих формах. Разом з тим, вони зумовили генезу політико-правових вчень у східнослов'янському світі. У цьому ж контексті здійснювалися й пошуки руських письменників-полемістів: Герасима Смотрицького, Захарії Копистенського, Йова Борецького та ін. В їхніх творах утверджувалася ідея безперервності еволюції українського етносу з часів княжої Русі. Формування етнічної спільноти на теоретичному рівні знайшло своє втілення у концепції «руського народу». Нерозривність власного буття асоціювалося з місцем її проживання – «священною землею» предків або ж батьківщиною.

Наприкінці XVI – першій половині XVII ст. у процесі культурно-освітнього піднесення в Україні постала нова потужна суспільна сила – козацтво – символ слави і доблесті руського народу, захисник його «святої старовини». Союз козацької верхівки з православним духовенством був духовним опертям, що стримував асиміляторські інвективи Речі Посполитої. У збройній боротьбі «людей лицарських», які відстоювали станові права, кристалізувалися їхні соціальні ідеали і політичні цінності, що зумовило формування ідеї козацької автономії.

На європейському просторі ранньомодерної доби творення політичного устрою та функціонування інститутів влади було справою аристократії, яка діяла в усталених територіальних межах, спираючись на державні традиції. В той же час руська еліта поступово переходила на службу до іноземних володарів. Князівські роди католичилися і полонізувалися, а заможна шляхта в нових умовах знаходила для себе комфортну суспільну нішу, дбаючи виключно про

приватні інтереси. Таким чином, економічно найсильніша і політично найвпливовіша соціальна верства працювала на благо чужих держав. За таких обставин естафету державотворчої функції перехопило козацтво. Становлення державної ідеї в Україні здійснювалося одночасно із практичним кроками по її реалізації в ході Визвольної війни. Здобуття політичного статусу козацької України в 1654 р. відкривало для Богдана Хмельницького та його соратників нові можливості утвердження держави на європейській мапі.

Московський сюзеренітет виявився невдалим вибором, проте пошуки іншої моделі функціонування Війська Запорозького на засадах федеративної частини Речі Посполитої теж не дали позитивного результату, оскільки було відхилене створення самостійної держави з монархічною формою правління. Тривале збройне протистояння в Гетьманщині у другій половині XVII ст., яке зумовлювалося незрілістю української політичної еліти та іноземним втручанням, привело до руйнування ідеологічних засад державотворення. Новий тип організації суспільного життя, запропонований козацтвом у «Конституції Пилипа Орлика» 1710 р., не вдалося реалізувати через зовнішній чинник.

На початку XVIII ст. царська влада набула форми абсолютизму і ефективно скористалася відсутністю консолідації українських сил. Вона підпорядкувала собі гетьманське правління і підготувала ґрунт для його ліквідації, а послідовна централізаторська політика Російської імперії довершила цей процес. Неспроможність козацької верхівки відстояти самостійницькі позиції засвідчила про згасання державної ідеї в Україні.

Козацька проблематика є однією із пріоритетних у вітчизняній історіографії і має вагомі набутки. Основна увага авторами приділялася генезі українського козацтва, його політичній і військовій діяльності, історії Запорозької Січі та Гетьманщини. Про початки українського державотворення козацької доби вперше зазначали у своїх працях Михайло Грушевський¹, В'я-

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. К.: Наукова думка, 1995-1998. Т. 8-10.

чеслав Липинський² та Омелян Терлецький³. Проте, ґрунтовну його характеристику здійснив лише Іван Крип'якевич у розвідці «Студії над державою Богдана Хмельницького»⁴. Зокрема, він акцентував увагу на політичному устрої Війська Запорозького, органах влади, державних кордонах та збройних силах. Ідеологічна складова тогочасного соціокультурного розвитку українського етносу, яка впливала на процес державотворення, представлена у студіях вітчизняних вчених Юрія Мищика⁵, Ярослава Федорука⁶, Петра Саса⁷ та зарубіжних – Франка Сисина⁸, Зенона Когути⁹, Тереси Хинчевської-Геннел¹⁰. Політичні погляди українських гетьманів знайшли висвітлення у дослідженнях Василя Гарасимчука¹¹, Івана Крип'якевича¹² Олександра Оглоблина¹³, Дмитра Дорошенка¹⁴, Валерія Смолія і Валерія Степанкова¹⁵, Олександра

² Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького // Твори. Т. 2. Філадельфія, 1980; його ж. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Твори. Т. 3. Філадельфія, 1991.

³ Терлецький О. Історія української держави. Т. 2. Козацька доба. Львів, 1924.

⁴ Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). Львів, 1925. Т. 138–140. С. 67–81; Львів, 1926. Т. 144–145. С. 109–140; Львів, 1927. Т. 147. С. 55–80; Львів, 1931. Т. 151. С. 113–150.

⁵ Мищик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького. К., 1995. С. 25–39.

⁶ Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). Львів, 1993.

⁷ Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). К.: Либідь, 1998; його ж. Витоки українського націєтворення. К.: Ін-т історії України НАН України, 2010.

⁸ Frank E. Sysyn. Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620-1690 // Harvard University Study, 1986. № 3-4. P. 393-423.

⁹ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. К.: Основи, 1996.

¹⁰ Teresa Chynczewska-Hennel. Świadomość narodowa kozaczyzny i szlachty ukraińskiej w XVII wieku. Warszawa, 1985.

¹¹ Гарасимчук В. Виговщина і Гадацький трактат // ЗНТШ. Львів, 1909. Т. 87. С. 5-34; Т. 88. С. 23-50; Т. 89. С. 46-71.

¹² Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів: Світ, 1990.

¹³ Оглоблин А. Проблема державної влади за Хмельниччини і Переяславська угода 1654 року // Український історик. 1965. № 1-2. С. 5-12; № 3-4. С. 11-16.

¹⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк: УВАН, 1985.

¹⁵ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К.: Темпора, 1995; їх же. Гетьман Петро Дорошенко. Історичний портрет. К.: Темпора, 2011.

Гуржія¹⁶, Олексія Путра¹⁷, Тараса Чухліба¹⁸, Володимира Газіна¹⁹, Тетяни Яковлевої²⁰.

Вагомим внеском у дослідження державної ідеї в Україні ранньомодерного часу є праці Валерія Смолія та Валерія Степанкова. Положення і висновки їхньої монографії «Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації»²¹ були подані також у фундаментальних виданнях останніх років²². Автори з'ясували причини становлення козацького політичного автономізму, розглянули утвердження наріжних принципів державної ідеї в 1648-1657 рр. та основні тенденції державотворчих процесів в Україні другої половини XVII – XVIII ст.

Джерельну базу роботи становлять актові та наративні матеріали, які знаходяться в українських і зарубіжних архівах, а також опубліковані у збірках джерел в Україні та за її межами. Вони вирізняються широким спектром тематики, що дає змогу повною мірою висвітлити проблему.

У додатках подані найбільш значущі офіційні ухвали, які відображають характер здобуття Військом Запорозьким політичної самостійності. Ілюстративний матеріал містить

¹⁶ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. К.: Ін-т історії України НАН України, 1998.

¹⁷ Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): в 2 частинах. К.: ДАКККіМ, 2008.

¹⁸ Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713). К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004.

¹⁹ Газін В. Гетьман Павло Тетеря. Соціально-політичний портрет. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007.

²⁰ Яковлева Т.Г. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. К.: Основи, 1998; її ж. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). К.: Основи, 2003.

²¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть : проблеми формування, еволюції, реалізації. К. : Альтернативи, 1997.

²² Смолій В.А., Степанков В.С. Державна ідея за козацької доби // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2006. Т. 1. С. 228-280; їх же. Влада в Українській державі: сутнісний зміст та вектори позиціонування // Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура. К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 41-87; їх же. Влада в Українській державі раннього нового часу // Український гетьманат. Нариси історії національного державотворення XVII-XVIII ст. К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. Кн. 1. С. 46-100.

зображення творців державної ідеї та її українських сподвижників і опонентів.

Пропонована праця є авторським баченням концепції еволюції державної ідеї в Україні ранньомодерної доби XVII-XVIII ст.

Сподіваюся, що робота викличе інтерес науковців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів та широкого читацького загалу.

Розділ 1. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ

Джерельною базою європейських політико-правових вчень ранньомодерної доби стала творча спадщина визначних мислителів епохи, які чітко означили глобальні соціокультурні трансформації тогочасного суспільства. Водночас відсутність належного рівня освіти в середовищі еліти східнослов'янського світу не сприяли її гармонійному інтелектуальному розвитку, що суттєво позначилося на теоретичних обґрунтуваннях і практиці державного життя. Тому аналіз політико-філософського осмислення концепції держави часів Реформації та Контрреформації, у контактах з якими постала козацька Україна, дозволяє ґрунтовніше з'ясувати логіку і характер політичної діяльності її очільників.

Литовсько-польська доба мала помітний вплив на розвиток українського суспільства. Втрата державності негативно позначилася на політичному статусі його земель, а провідна князівська верства не виявила інтересу до її відродження. Тому закономірно, що в середині XVII ст. перед козацькою владою постали проблеми організації внутрішньої політики та імплементації Війська Запорозького у коло держав Центрально-Східної Європи. Прагнучи втілити в життя

проект самостійної України, Богдан Хмельницький та його соратники зважали на практику державного будівництва у сусідніх країнах.

Протягом XIV-XV ст. в Європі сформувалися десятки централізованих держав – від капетингінської Франції на заході до Московського князівства на сході. Подолання політичної роздробленості супроводжувалося посиленням монаршої влади, за якої система середньовічного представництва поступово занепадала. Ідея суверена як першоджерела державної влади, яку підтримували лише окремі прихильниками римського імперського права, стала в політичній думці XVI ст. загальноприйнятною.

Утвердження абсолютистських монархій спостерігалось в більшості країн Західної Європи. Об'єднання Арагонії й Кастилії (1479) за правління Фердіنانда та Ізабелли заклало підвалини абсолютистського режиму, за якого Іспанія стала однією з наймогутніших держав на континенті. Прихід до влади в Англії Генріха VII (1485-1509) поклав початок тюдорівському абсолютизму. Проте найтипівішим зразком таких перетворень стала Франція, де король Генріх IV Бурбон (1589-1610), закріпивши свою владу над церквою, став єдиним виразником загальнодержавних інтересів. Одночасно падав політичний авторитет католицької церкви, яка в епоху середньовіччя була потужною об'єднуючою силою. Покликані Реформацією релігійні рухи набули масового характеру і в ряді країн переросли у справжні війни. Посилювалася також раціоналістична критика теологічного світогляду з протестантського табору²³.

Кардинальні соціально-політичні зміни в європейських країнах зумовили й не менш радикальні трансформації в політичній думці. Ще до початку Реформації її яскравим представником став італійський мислитель Нікколо Макіавеллі (1469-1527). У його знаменитій праці «Державець» висвітлю-

²³ История Европы. С древнейших времен до наших дней: в 8-ми т. / ред. А.О.Чубарьян и др. Т. 3. От Средневековья к Новому времени (конец XV – первая половина XVII в.). Москва : Наука, 1993. С. 271-274.

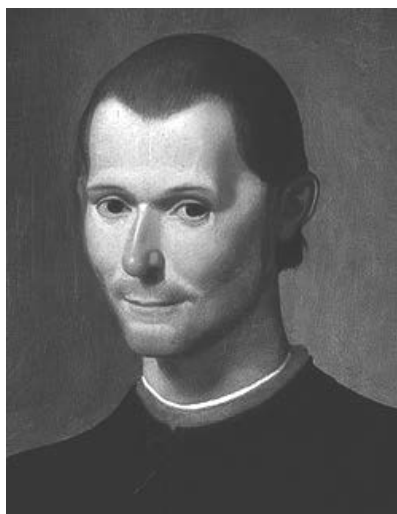
ються різні аспекти причин піднесення і занепаду держав та способи, якими державні діячі могли їх зміцнити. У відповідь на доктрину теократичної держави, сформульовану визначним ідеологом католицизму Томою Аквінським в душі середньовічної схоластики, Макіавеллі наголошував, що діяльність володаря повинна ґрунтуватися на вивченні природи людини та її психології²⁴. Йому належить найбільша заслуга в наповненні поняття «держава» у значенні суверенного політичного організму тим змістом, який воно має у політичному вжитку до сьогодні.

Заповітна мрія Нікколо Макіавеллі про об'єднану Італію через спротив римської курії не була реалізована, проте політичні ідеї його праці активно використовувалися в добу Реформації. Під час громадянських війн у Франції 1562-1598 рр. з'явилася полемічна література, в якій, з одного боку, автори захищали святість королівського сану, з іншого – королівська влада виводилась ними «від народу» і обстоювалося право чинити їй опір за певних обставин. Ця остання теза найвиразніше прозвучала у політичному памфлеті «*Vindiciae contra Tyrannos*» («Позов проти тиранів»), виданому латинською у 1579 р., а згодом іншими європейськими мовами²⁵. Праця була надрукована під псевдонімом С.Ю. Брута, хоча справжнє авторство приписується біографу Жана Кальвіна (1509-1564) Теодору Безу, за іншою версією гугеноту Філіппу Дюплессі-Морне (1549-1623). У «Позові проти тиранів» містилося твердження, що опір королівській владі може бути законним, якщо вона є тиранічною. У творі, що поширювався і на території Речі Посполитої, містилися характерні для епохи питання: «1) Чи зобов'язані підлеглі коритися правителям, якщо їхні вчинки суперечать закону Божому? 2) Чи правомірно чинити опір правителеві, який бажає скасувати закон Божий? 3) Наскільки законним є опір правителеві, який гнобить чи руйнує державу, і кому та якими засобами і за яким правом дозволено вчиняти такий опір? 4) Чи можуть сусідні правителі законно допомагати

²⁴ Нікколо Макіавеллі. Флорентійські хроніки. Державець / переклад з італійської А. Перепаді. Харків: Фоліо, 2013. С. 457-463.

²⁵ Laski H.J. A Defense of Liberty against Tyrants. London, 1924. P. 47.

підлеглим інших правителів, коли такі підлеглі страждають заради власної релігії або ж їх гнобить тиранія монарха? Адекватно звучать і відповіді: опір королівській владі може бути законним, якщо накази монарха суперечать закону Божому і, навіть беззастережним обов'язком народу. При зверненні підлеглих одного правителя до іншого за умов наведення переконливих доказів відвертої тиранії, в тому числі й релігійних утисків, їм мала б надаватися військова допомога»²⁶.

Нікколо Макіавеллі
(1469-1527)

Подібні антироялістські вчення виходили також із єзуїтського табору, очільники яких перебували в опозиції до могутніх монархій. При цьому вони керувалися своєрідною мотивацією – необхідністю перегляду давньої доктрини верховної влади папської курії в моральних та релігійних питаннях. На думку Роберта Белармайна та Хуана де Маріани влада папи римського мала поширюватися й на світські справи, але виключно у духовній царині. Влада ж світських монархів не дана безпосередньо Богом, як стверджували роялісти, а проростає із самого суспільства для досягнення лише світської мети. Звідси випливає, що світський уряд не повинен вимагати абсолютної покори від своїх підданих, при цьому мав контролюватися духовною владою, отриману папою від Всевишнього. Зокрема, Хуан де Маріана, розглядаючи

²⁶ Цит. за: Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Історія політичної думки. К. : Основи, 2001. С. 342-345; Чухліб Т. Міжнародно-правовий статус ранньомодерної Української держави: нові наукові підходи та перспективи вивчення // Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура. К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 287.

походження і врядування світської влади як природній процес, будував своє твердження на тезі, що спільнота має бути спроможною позбавляти влади монархів, які сповідували деспотичні методи правління²⁷.

Теорія божественного права короля стала безпосередньою реакцією на існування вчення про обмеження монаршої влади і викристалізувалася у лихоліттях громадянських воєн та розвивалася з посиленням французької корони наприкінці XVI ст. По суті це вчення стало модифікацією давньої ідеї про божественне походження влади. У народній інтерпретації воно набуло своєрідного змісту, об'єднуючи під цим політичним гаслом представників різних соціальних верств та християнських конфесій. Божественна легітимність, приписувана королівській владі, базувалася виключно на релігійних почуттях віруючих.

Жан Боден
(1530-1596)

У логічній формі теорія божественного права короля постала в праці французького філософа Жана Бодена (1530-1596) «Шість книг про державу», опубліковану автором 1576 р. Книга стала головним інтелектуальним витвором для поміркованих мислителів, які вбачали у королівській владі запоруку миру та злагоди і тому виступали на її підтримку. Грунтовний твір Жана Бодена мав на меті створити засади

²⁷ Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Назв. праця. С. 352.

порядку і єдності в державі, охопленій релігійними конфліктами. Ним було вперше визначено поняття державного суверенітету як необмежену законом верховну владу над підданими. Ця влада постійна, надається без жодних обмежень і умов, до неї не можна застосувати термін давності. Наявність такої влади, на думку філософа, є головною ознакою, яка відрізняє державу від інших соціальних інститутів. Квінтесенцією праці Жана Бодена було порівняння трьох форм існуючих тогочасних держав з метою показати вищість монархії. Власне монархію французького типу, в якій верховна влада не була розпорошена, а зосереджена в одній особі, він вважав по-справжньому «добре упорядкованою державою»²⁸. Незважаючи на недостатнє філософське обґрунтування, зокрема, сприйняття природного права лише як традиції, ця теорія божественного права короля тривалий час була поширеною в європейській політичній думці.

З початку XVII ст. спостерігався поступовий процес звільнення політичної філософії від поєднання з теологією. Відповідно це позначилося на сутності вчень про державу, зокрема, німецького філософа Йоганна Альтузія (1557-1638). У праці «Системний аналіз політики» (1610), яка неодноразово перевидавалася у різних країнах Європи, він розробив теорію, що логічно спиралася на ідею договору, нічим не пов'язаною з релігійною владою, піднісши її до пояснення людських соціальних об'єднань, наголошуючи при цьому на природному процесі структуризації суспільства. На думку мислителя держава постає шляхом об'єднання місцевих громад і її відмінною властивістю стає суверенна влада. Найважливішим аспектом Альтузієвої теорії було твердження про доконечне уособлення верховної влади народом як юридичної особи²⁹. Відповідно верховна влада ніколи не відчужується і не переходить у володіння якогось панівного класу. Ця теорія пропонувала логічну основу для правового обмеження влади монарха і права чинити опір деспотичному правлінню.

²⁸ Там само. С. 371.

²⁹ Там само. С. 375.

Гуго Гроцій
(1583-1645)

Близькою до цього ряду вчень була модернізована теорія природного права нідерландського правника Гуго Гроція (1583-1645). У праці «Три книги про право війни і миру» (1625) пропонувалася нова доктрина, яка містила оригінальні вирішення проблем загальної теорії держави та права. Автор стверджував, що саме суспільний розвиток і здатність людей керуватися розумом змусили їх добровільно укласти угоду про створення держави³⁰. Концепція

договірного походження держави Гуго Гроція стала вихідною тезою багатьох теоретичних конструкцій XVII-XVIII ст. щодо пояснення сутності, причин та способів створення держав. Вчений наголошував, що при утворенні держави народ мів вибрати будь-яку форму правління, але в такому разі втрачав право на спротив володарю. Водночас тут же зазначалося про право народу в особливих випадках перетворювати державу, згідно сутності суспільного договору. Крайня необхідність могла виникнути при наявності великої і явної небезпеки «загибелі всього народу» з боку правителя³¹. Цілком очевидно, що боротьба нідерландського народу проти іспанського володарювання тлумачилася Гроцієм як правомірне явище – спротив свавільному монарху.

Філософські теорії часів Реформації та Контрреформації поступово втілювалися у політичну практику, що найяскравіше втілювалося у французькому абсолютизмі за часів правління короля Людовіка XIV (1643-1715). В інших регіонах Європи

³⁰ Гроций Г. О праве войны и мира: Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / перевод с латинского А. Сакетти. Москва : Ладомир, 1994. С. 166.

³¹ Там же. С. 172.

аналогічних форм абсолютизму не витворилося. Проте на середину XVII ст. сформувалися досить чіткі моделі держав, які були в полі зору провідників Війська Запорозького.

В цей час суверенними володарями виступали імператор Священної Римської імперії німецької нації та султан Османської імперії – очільники мультинаціональних державних утворень. До Габсбургської монархії входило близько трьохсот світських і духовних володінь: королівств, князівств, курфюрств, герцогств та вільних міст, які були справжніми державами в межах імперії. Вони перебували в різній стадії васальної залежності від сюзерена, складаючи іменем Бога присягу на «покору, службу і вірність» своєму зверхнику в обмін на їх «захист і пошанування». На обґрунтування таких взаємовідносин була направлена тогочасна європейська політична думка³².

Не завжди означені відносини були беззмарними через наявність цілого ряду протиріч політичного, конфесійного та етнічного характеру. При цьому кожна із сторін намагалася утвердити своє становище в правовий спосіб, наскільки дозволяли внутрішні та зовнішні обставини. Так з початком Реформації до габсбурзьких володінь увійшла Чехія (1526). Обраний її королем Фердинанд I (1526-1564) підписав так звані «Виборчі капітуляції», які передбачали надання широких політичних прав чеській еліті. Однак австрійська влада не дотримувалася своїх зобов'язань і поступово обмежувала державні права Чехії, що призвело до збройного повстання. Імператор Священної Римської імперії Рудольф II (1576-1612) у 1609 р. видав спеціальну грамоту з підтвердженням надання чеським панам, рицарям та міщанам, окрім політичних прав, ще й свободи віросповідання. Але після битви на Білій горі 1620 р. віденські правителі позбавили землі чеської корони атрибутів їхньої державності і оголосили про спадковість там влади Габсбургів, фактично перетворивши країну в одну із багатьох імперських провінцій³³.

³² Поршнев Б.Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. Москва : Наука, 1976. С. 59.

³³ Історія Центрально-Східної Європи / за ред. Л. Зашкільняка. Львів: Вид-во львівського ун-ту, 2001. С. 185.

Ще однією специфічною моделлю європейського державного утворення внаслідок Люблінської унії у 1569 р. стала Річ Посполита, до складу якої увійшли й українські землі. Новообраний на елекційному сеймі 1573 р. король Генріх Валуа видав привілей, так звані «Генріхові артикули», які містили ряд пунктів зобов'язання монарха перед польськими станами при проведенні внутрішньої та зовнішньої політики³⁴. У разі їх невиконання королем шляхта мала право відмовити в покорі сюзерену. Останній артикул договірних статей навіть дозволяв шляхетському загалу скликати проти нього збройну опозицію. Вперше шляхта скористалася цим правом на початку XVII ст. Виступ проти королівської влади через невдоволення своїм становищем вилився у так званий рокош Зебжидовського 1606-1607 рр. Подані на ім'я Сигізмунда III (1586-1632) шляхетські вимоги були відхилені, що привело до збройного повстання та укладення компромісної угоди. Безумовно, відносини між королем та шляхтою впливали і на стосунки уряду Речі Посполитої з корпоративною військово-політичною структурою – Військом Запорозьким.

На європейську модель державних утворень з другої половини XV ст. почала впливати азійська традиція, зумовлена османськими завоюваннями на Балканах. Правителі Болгарії, Сербії, Молдавії, Волощини, Трансільванії та інших країн змушені були визнавати турецького султана своїм сюзереном, перетворюючись по суті у провінції Оттоманської Порти із специфічними правами. Поширення османської зверхності відбувалося у гострому військовому протистоянні з місцевими володарями та суперництвом із Габсбургами за право сюзеренітету. У цій довготривалій боротьбі поступово зароджувалася традиція підлеглості правителя-васала монархам, які ворогували між собою, що знайшло визначення як полівасалітет³⁵.

³⁴ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Вид-во львівського ун-ту, 2002. С. 124.

³⁵ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. Київ, Нью-Йорк: Ін-т історії України НАН України, НТШ в США, 2003. С. 22-23; його ж. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький-Дорошенко-Мазепа. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2011. С. 13-15.

Щоб краще зрозуміти політичну ситуацію часів формування Української держави ранньомодерної доби, слід проаналізувати стосунки Молдавського князівства з правителями Османської імперії. З 20-х років XVI ст. при затвердженні султанами господарів князівства останні були зобов'язані посилати до Стамбула своїх синів та родичів як заручників. Згодом право затвердження чергового господаря перетворюється в систему їхнього прямого призначення з умовою передачі претендентом великої грошової суми до султанської скарбниці. Щорічно Молдавське князівство сплачувало Порті данину і мало підносити подарунки у грошовому або натуральному вигляді султану та вищим турецьким урядовцям. Натомість правителем Османської імперії визнавалася самостійність Молдавського князівства у проведенні – як внутрішньої, включно з конфесійним чинником, так і зовнішньої політики. Щоправда рівень останньої визначався міжнародними планами Туреччини³⁶. Із рук султана призначений господар отримував атрибути князівської влади (бунчук, санджак, кафтан), які в супроводі високого урядовця відправлялися до Молдавії. Зачитуванням останнім султанського фірмана перед місцевими боярами завершувалася процедура введення претендента у правління князівством. Разом з тим серед боярської еліти неодноразово виникали інші плани щодо вибору сюзерена для своєї країни³⁷.

У безпосередній залежності від Туреччини з 1475 р. перебувало й Кримське ханство. Порта обіцяла призначати ханів лише з династії Гіреїв та захищати васала від зовнішньої загрози. Кримському правителю надавалася широка внутрішня автономія і право встановлювати дипломатичні відносини з іншими володарями. У своїх васальних зобов'язаннях перед турецьким султаном хан мав більшу самостійність, ніж молдавські чи трансільванські князі. Очевидно, це зумовлювалося не лише спільністю

³⁶ Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600 / переклад з англійської О. Галенка. К. : Критика, 1998. С. 116.

³⁷ Чухліб Т. Гетьмани і монархи... С. 25-26.

віросповідання, але й широким використанням татарської сили у проведенні Османською імперією агресивної політики щодо християнських народів.

Нарешті ще одна сусідня країна євразійського зразка – Московія в період правління Івана Грозного (1533-1584) зробила рішучий крок в закладанні основ самодержавного правління. Незважаючи на епоху «Смути» на початку XVII ст., вона продовжувала політику «собирання русских земель», які мали без будь-яких угод підпорядковуватися царській короні. Навіть поразка у Смоленській війні (1632-1634) проти Речі Посполитої не зупинила апетитів московського монарха. Тому при укладанні українсько-російської угоди на початку 1654 р. у планах царя Олексія Михайловича (1645-1676) Військо Запорозьке не розглядалося як рівноправний партнер. Європейські принципи міжнародних стосунків, за яких кожна сторона брала на себе певні обов'язки і присягала на їх виконання, не сприймалися в Москві. Це зумовлювалося власним тлумаченням московською елітою самодержавної влади.

Створення інститутів державної влади в Україні здійснювалося в контексті логіки політичного мислення Богдана Хмельницького та його соратників. Безумовно, що в умовах війни цей процес проходив не просто. Навесні 1648 р. такі високі завдання не ставилися, оскільки виступ носив традиційний характер боротьби за козацькі права та привілеї, що й було зафіксовано в закличних універсалах. Навіть після перемоги під Корсунем у листі до короля Речі Посполитої Владислава IV (1632-1648) гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький просив вибачення і милосердя у свого протектора³⁸. Бурхливий розвиток збройного конфлікту в наступні місяці зумовив зміну поглядів ватажка повстанців. Вже восени виразно окреслюються контури ідеї виокремлення козацької України в Речі Посполитій. Непоступливість королівських комісарів під час переяславських переговорів

³⁸ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / упоряд. о. Ю. Мицик. Т. I (1648-1649 рр.). К., 2012. С. 31.

у лютому 1649 р. призвела до уточнення формулювання Богданом Хмельницьким мети боротьби, а саме – створення самостійної держави. Очевидно, таке рішення ґрунтувалося і на освяченні дій повстанців єрусалимським патріархом Паїсієм.

У Зборівській угоді, яка на початку 1650 р. була ухвалена вальним сеймом, формально визнавалося існування окремого регіону у складі Речі Посполитої, де функціонувала влада Війська Запорозького. Фактично це означало початок відродження української державності, що простежувалося й у діях Богдана Хмельницького. Проте для реалізації подальших планів гетьману вкрай важливим була легітимація статусу державного правителя, оскільки він не був представником монаршої династії. Адже лише в такому разі діяльність Богдана Хмельницького могла відповідно сприйматися в тогочасних реаліях і мати адекватну міжнародну реакцію.

Визнання законності нової держави в цю епоху ґрунтувалося на кількох узвичасних умовах. Насамперед, створення її традиційною елітою, яка мала можливість скористатися правом на спротив володарю, що порушив умови договору чи релігійні свободи. Важливою умовою залишалося середньовічне «право завойовника» у разі завоювання та приєднання нових земель. Зрештою потрібна була внутрішня консолідація суспільства і сприятливе зовнішнє тло ³⁹. На жаль, жодна із умов в Україні не була присутня: українська еліта перебувала на службі іноземного монарха і не переймалася проблемами власного державотворення. Король Речі Посполитої залишався священною персоною, а Богдан Хмельницький нових земель не завойовував, адже повстання обмежалося українськими теренами. Крім того, у становому суспільстві представники кожної соціальної верстви завжди піклувалися про вирішення своїх завдань, а жоден із сусідів не був зацікавленим у появі Української держави.

Узаконення існування Війська Запорозького було

³⁹ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII ст. К. : Темпора, 2014. С. 122.

можливим лише у двох випадках. Перший полягав у використанні надбань європейської політичної думки та практики, а саме, здобуття самостійності через підпорядкування суверенному володарю на основі договору та взаємних зобов'язань. Тому закономірно, що вже в перший рік Визвольної війни Богдан Хмельницький робить кроки для реалізації такого варіанту, орієнтуючись, насамперед, на православного монарха – московського царя. Відсутність позитивної відповіді з боку останнього зумовило розширення кола пошуку можливого сюзерена, включно з турецьким султаном⁴⁰.

Інший шлях передбачав здобуття гетьманом монаршого титулу від суверенного володаря і юридичного оформлення правління у формі спадкового гетьманства. Проте тут існувало багато політичних ризиків. На шляху перетворення гетьманської влади на спадкову стояли потужні сили: республіканські традиції Війська Запорозького і олігархічні устремління козацької старшини.

Зрештою нащадкам Богдана Хмельницького відкривалася можливість в законний спосіб отримати корону через династичний шлюб. Тому гетьман докладав немало зусиль для посвоячення з молдавським господарем князем Василем Лупу (1634-1654). Але через передчасну загибель старшого гетьманича і цей варіант запровадження монархічного правління, прийняттого для зовнішнього світу, був втрачений.

Шансом для реалізації прагнень Богдана Хмельницького могло стати рішення московського Земського собору 11 жовтня 1653 р. про прийняття Війська Запорозького «під государеву високу руку» і початок війни проти Речі Посполитої. Олексій Михайлович посилає в Україну «велике посольство», очолюване ближнім боярином і тверським намісником Василем Бутурліним, яке, згідно з наданою йому інструкцією,

⁴⁰ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). К.: Вид. дім «КМ Академія», 2009. С. 289-291.

мало передати царську грамоту і прийняти присягу від гетьмана і старшинської ради⁴¹.

Переговори у Переяславі 18 січня 1654 р. засвідчили згоду Богдана Хмельницького та більшості його соратників на підпорядкування Москві для легітимації політичного статусу Української держави. За європейською традицією при обопільній присязі цар мав би взяти на себе зобов'язання гарантувати її самостійність і надати військову допомогу. Водночас Василь Бутурлін відмовився присягати від імені царя про непорушність козацьких прав і привілеїв, аргументуючи це московським правилом, за яким самодержець не присягає своїм підданам, що поставило під загрозу укладання угоди. Богдан Хмельницьким тверезо усвідомлював безперспективність ведення війни проти Речі Посполитої без надійних союзників, що й змусило його погодитися на присягу цареві як сіюзерену⁴².

«Березневі статті» 1654 р. передбачали збереження за Українською державою власної форми правління та інститутів політичної влади, території, збройних сил, судочинства, фінансової системи, незалежності у проведенні внутрішньої політики. Разом з тим Богдан Хмельницький залишався гетьманом без перспективи здобуття монаршого титулу і широкого міжнародного визнання.

Таким чином, у європейській політичній думці часів Реформації та Контрреформації були сформульовані основні засади функціонування держави. Найефективнішою її формою переважною більшістю визнавалася монархія. Гетьман Богдан Хмельницький зважав на існуючі реалії в пошуках власної моделі держави. Всупереч внутрішнім проблемам та несприятливим зовнішньополітичним обставинам, у ході Визвольної війни, її засади в основному були сформульовані. Проте угода з Московським царством не сприяла відродженню Української держави та суперечила тогочасним європейським традиціям.

⁴¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – Акты ЮЗР). Санкт-Петербург, 1878. Т. 10. С. 217.

⁴² Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... С. 83.

Розділ 2. КОНЦЕПЦІЯ «РУСЬКОГО НАРОДУ» У ГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ

На рубежі XVI-XVII ст. в Україні розпочинається якісно новий етап еволюції етнічних і культурних традицій, що виникають на ґрунті формування східнослов'янських версій ренесансно-гуманістичного світогляду та реформаційної ідеології. Синхронність їх розвитку привела до взаємовпливів. Питання про залучення країн православного світу, в тому числі й України, до сфери поширення цих загальноєвропейських процесів залишається дискусійним⁴³. Разом з тим, неможливо заперечити їхній вплив на соціокультурне життя українського суспільства.

У розвитку ідей ренесансно-гуманістичного напрямку проявляються оригінальні в концептуальному відношенні осмислення явищ. На перший план виходить сформована на вітчизняному ґрунті ідеологія Реформації, що відповідала потребам суспільної практики. Вона розроблялася і здійснювалася в межах двох напрямків. Представники першого із них, базуючись на положеннях Берестейської унії, наголошували на самотності еволюції традиційних культурних форм, необхідності удосконалення й систематизації канонів православної церкви. Їх перегляд щодо відповідності

⁴³ Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початку XVII ст.). К.: Наукова думка, 1990. С. 6-8.

до вимог часу успішно був втілений в життя київським митрополитом Петром Могилою. Представники другого напрямку, зробивши вагомий внесок у оновлення православ'я, надавали перевагу самовдосконаленню як засобу боротьби за духовне відродження і єднання руського народу в ім'я захисту віри предків.

Ці два напрямки не існували ізольовано, а постійно перетиналися і впливали один на одного. Внаслідок такого поєднання з'явилися нові ідеї у духовних творах, зокрема й полемічних.

У них творчо переосмислювалася спадщина минулих віків, вагомість аргументів якої використовували автори в полемічній риторикі. Найвизначнішими культурно-освітніми центрами й інтелектуальними осередками в Україні був острозький, де, зокрема, працювали Герасим Смотрицький, Христофор Філалет, Дем'ян Наливайко, Кирило Лукаріс та київський, до якого входили Захарія Копистенський, Лаврентій Зизаній, Тарас Земка, Йов Борецький та інші.

Одним з найважливіших питань полемічної літератури в процесі дискусії з опонентами стало звернення до історії хрещення Русі, в якій автори вбачали першооснову, «св'яту старовину». Визнаючи поетапність процесу запровадження християнського віровчення, вони стверджували, що власне Володимирове хрещення означало його завершення. Знаменним чинником, на думку Захарії Копистенського, стало прийняття християнства не від «старого латинського Риму», а від «нового грецького», тобто Константинополя. У контексті історико-генетичного зв'язку з киево-руським минулим, що сприяло піднесенню церковного пошанування Володимира Великого,

*Йов Борецький
(р.н. невід.-1631)*

звучить і теза Йова Борецького у «Протестації» з приводу відновлення православної митрополії в Україні 1620 р. Автор назвав козаків спадкоємцями жителів княжої Русі: «... те плем'я чесного народу руського, з насіння Яфетового, котре Чорним морем і по-суху Грецьке Царство воювало. З того бо те військо покоління, котре за Олега, монарха руського, в своїх монокісах (човнах) по морю і по землі (приправивши колеса до човнів) плавало (та пересувалося) і Константинополь штурмувало. Се ж бо вони за Володимира Великого, святого монарха руського, Грецію, Македонію та Іллірик воювали. Се ж їхні предки разом із Володимиром хрестилися і віру християнську од Церкви Константинопольської приймали, і по день нинішній у тій вірі родяться, хрестяться і живуть»⁴⁴. Борецький зображував козаків освіченими взірцевими християнами, захисниками своєї землі. Як слушно зауважив Сергій Плохій «християнський імідж колись

байдужого до релігійних справ козацтва... робив нових протекторів православ'я законними представниками старої Русі»⁴⁵.

Чимало зусиль для відтворення пам'яті про княжі часи і, зокрема, піднесення культу святого Володимира, доклав київський митрополит Петро Могила. Відповідаючи на закиди православним з боку Касіяна Саковича, він обстоював тезу, що сучасна їм Україна є спадкоємницею Київської Русі, а «народ руський» має власну історію, мову та церкву⁴⁶. На дум-

*Петро Могила
(1596-1647)*

⁴⁴ Борецький І. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. К.: Наукова думка, 1988. С. 323.

⁴⁵ Цит. за: Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. К.: Критика, 2005. С. 217.

⁴⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). К., 1878. Ч. 1. Т. 9. С. 7.

ку Петра Саса, висновки, до яких дійшли книжники зазначеного часу, «стали відображенням їхніх творчих зусиль щодо знайдення в давньоруському минулому моральної опори для своїх сучасників-співвітчизників, утягнутих у релігійну боротьбу за завоювання достойного місця в Речі Посполитій поряд з іншими народами... Висвітлення українськими книжниками історичної традиції християнізації Русі творило певний моральний фундамент і допомагало сучасникам усвідомити надійність

Костянтин Острозький

(1527 — 1608)

та престижність своїх першовитоків, що так чи так позначилося на орієнтації їхньої історичної свідомості...»⁴⁷.

Історичні ретроспективи полемічної літератури стали основою генези теорії «руського народу». Ця концепція ґрунтувалася на уявленні про конфесійно-культурний субстрат руського народу та зводилася до ідеї його політичної свободи в тогочасному розумінні цих понять. Основні засади теорії були близькими до висловлених тез польськими письменниками XVI ст. Марціном Бельським, Алессандро Гванніні та Мацеєм Стрийковським щодо біблійних предків слов'ян і спільності їх походження, виведення назв народів від географічних об'єктів тощо. На думку письменників-полемістів носіями ідеї вікової спадкоємності етносу були руські князівські роди, які виводили свої витoki з династії Рюриковичів. Це простежується у панегіриках, присвячених князю Костянтину Острозькому,

⁴⁷ Цит. за: Сас П.М. Витоки українського націєтворення. С. 157-158.

де заслуги останнього прирівнюються до заслуг Володимира Великого⁴⁸. Зокрема, Герасим Смотрицький у творі «Всякого чина православний читателю...», порівнює діяльність Костянтина Острозького і хрестителя Русі: «Владимер бо свой народ крещенієм просветил, Константин же благоразумія писанієм осветил»⁴⁹. Аналогічні мотиви звучать у творах Лаврентія Зизанія та Захарії Кописиєнського.

*Герасим Смотрицький
(р.н. невід.-1594)*

Підвищений інтерес до епохи княжої Русі присутній і в Густинському літописі (1627). Автор відзначав спільність назви східнослов'янських народів, які населяли «Європейську Сарматію». З часом, під дією різних чинників, вони набули інших найменувань – антів, венедів, аланів тощо. Наступним етапом еволюції стала диференціація, в якій виокремлюється «руський народ», що протиставляється «ляхам», «литвинам» та «московитам». Територія цього народу, межі якої в цей час не були чітко демаркованими, означається як «Україна», де провідне місце належить козакам. У широкому розумінні цей термін стосувався східних кресів Речі Посполитої, розташованих на пограниччі з московськими та татарськими володіннями. Цілком закономірно, що такі реалії відбилися у назві книги французького військового інженера Гійома Левассера де Боплана, який протягом 1630-1647 рр. перебував на службі короля Речі Посполитої – «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів

⁴⁸ Плохий С. Від князя до гетьмана. Образ «протектора» в українському православному письменстві (друга половина XVI – перші десятиліття XVII ст.) // Осягнення історії. Збірник праць на пошану професора М.П. Ковальського. Острого, Нью-Йорк, 1999. С. 426.

⁴⁹ Смотрицький Г. «Всякого чина православний читателю...» // Українська література XIV-XVI ст. К.: Наукова думка, 1988. С. 461.

Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн»⁵⁰.

Питання континуїтету історичного буття руського народу поступово набуває й підтексту політичного аргументу. Найяскравіше воно постало у творі київського митрополита Йова Борецького «Justificacia niewinności» («Юстифікація невинності») (1622), адресованому королю Речі Посполитої Сигізмунду III. У звичній для свідомості того часу формі шанованим визнається «давнє право і старожитні звичай», а найвищим законом – природне право, яке трактується як боговстановлений моральний закон для суспільства. Виходячи з таких міркувань вирізняються кілька компонентів концепції:

«1. Найвищою цінністю для руського народу є вольність, свобода, яка випливає з природного права. Ця свобода є давниною, давньою практикою життя, вона не подарована польськими королями, а існувала «за своїх князів»... Аж до кінця світу, поки існуватимуть народ і його князі, свобода незнищено переходитиме від одного покоління до іншого.

2. Формою реалізації свободи є добровільне підданство. Під час інкорпорації українських земель Коронаю Польською вольність народу підтверджена привілеями й королівською присягою. Тобто дотримання її є обов'язком правителя, що випливає як з морального «права старовини» так і з писаних правових актів, де вона змінена привілеями, конституціями та присягами непорушно аж «до останніх віків»...

3. «Позитив», яким уособлюється історична, психологічна й культурна самобутність руського народу, – це моральні чесноти останнього: відданість свободі, до якої людина «прагне з природи», вірність, доброзичливе ставлення до володарів, готовність накласти життям заради вітчизни, побожність, люб'язність тощо...

4. Благородний руський народ є одним із трьох народів-творців Речі Посполитої (мається на увазі польський,

⁵⁰ Гійом Левассер де Боплан. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. К. : Наукова думка, 1990.

литовський і руський). «Як рівний до рівного, вільний до вільного» він «з'єднався в одне тіло» з «вільними народами польським і литовським». Звідси висновувалася думка про те, що політичний статус, а також конфесійні права руського народу ні в чому не можуть бути приниженими»⁵¹.

Таким чином, свобода, вольності і привілеї розглядалися як самодостатні цінності руського народу. Вони сприяли утвердженню у політичній свідомості української православної шляхти права на оборону станових вольностей і «власної старовини». Особливо гостро це питання постало після Берестейської унії 1596 р., коли актуалізувався конфесійний чинник у житті суспільства. Відстоювання православної віри стало важливою складовою діяльності руської еліти та осмислення руського народу як певної культурно-історичної сутності. Наочно це представлено у творчій спадщині письменника і церковного ієрарха Мелетія Смотрицького. Зокрема, автор полемічного твору «Тренос» не обмежувався доведенням істинності православної догматики, а обґрунтовував історичну та культурну самобутність руського народу. Історичні корені, моральну основу та його ідентичність Смотрицький вбачав у належності до православ'я⁵². Згодом письменник відійшов від абсолютизації віросповідального фактора, що зрештою і привело його до уніатської церкви. Мелетій Смотрицький означав етнічними українськими та білоруськими землями територію поширення руського народу.

Про значення конфесійного чинника в житті руського народу наголошувалося і у виступах української православної шляхти на сеймах та провінційних сеймиках. У доповіді волинського чапника Лаврентія Древинського на варшавському сеймі 1620 р. зверталася увага на необхідності стабілізації політичного становища в Речі Посполитій перед

⁵¹ Борецький Й. *Justificacia niewinności* // Архив ЮЗР. К., 1887. Ч. 1. Т. 7. С. 512-515; Сас П.М. *Політична культура українського суспільства*. С. 60.

⁵² Смотрицький М. *Тренос* // Українська література XVII ст. К.: Наукова думка, 1987. С. 67-92.

лицем турецької загрози, насамперед, через заспокоєння православних: «В цій війні проти головного ворога Христа святого, сміливо можемо сказати, ваша королівська милість ледве чи не більшу частину контингенту буде жадати від народу нашого руського, а народ цей, коли й надалі не буде задоволений в своїх домаганнях і проханнях, як може заступати замість шансів, грудьми своїми вапу державу? Які може чинити старання для спокою від сусідів, коли немає внутрішнього спокою у себе вдома? З яким серцем, з яким почуттям буде гасити своєю кров'ю запалені мури вітчизни, коли не бачить, що погашено внутрішній вогонь запалених домашніх стін? Хто ж Боже живий, не бачить цього на свої очі, які великі тягості, утиски й неможливі прикrostі терпить цей стародавній народ руський»⁵³. Тут також наголошувалося на глибоких історичних коренях народу, який готовий захищати державу за умови толерантного до нього ставлення з боку королівської влади.

Аналогічні мотиви в оцінці народу руського можна простежити і в заявах сенатора Речі Посполитої Адама Кисіля. У виступі на київському православному церковному соборі 1629 р. він акцентував на репрезентації руським народом «однієї релігії, одного богослужіння, одних обрядів» традицій духовної культури з часів княжої доби⁵⁴. Ці ж мотиви присутні у посланні Кисіля депутатам вального сейму 1641 р., в якому автор поставив ряд спільних політичних вимог православного шляхетства. Аналізуючи природу конфлікту між православними та уніатами, він наголошував на проблемі релігійної свободи для різних станів руського народу, які мали спільну культуру і моральні цінності. Звідси робився висновок про його рівноправність з польським та литовським, незважаючи на існуючу релігійну дискримінацію.

⁵³ Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1995. Т. 7. С. 445; Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР). Ф. 306. Спр. 74 (20). Арк. 90.

⁵⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1995. Т. 8. Ч. 1. С. 92; Sysyn F.E. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego // Odrodzenie i reformacja w Polsce. Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1982. Т. 27. S. 87.

Вживання поняття «руський народ» у політичній думці було свідченням його функціонування в реальному житті українського суспільства кінця XVI – першої половини XVII ст. Спочатку ним позначався народ, який зазнавав утисків від польської влади. У листі львівського єпископа Гедеона Балабана за 1598 р. йшлося про переслідування «ненависних ворогів і супостатів наших – ляхів, які пильно стараються про це, щоб наш руський бідний народ унівець повернути і зовсім викорінити»⁵⁵. Подібні мотиви звучали і в проєкті звернення до короля львівського братства напередодні сейму 1609 р. : «утяжені естесьмо ми, народ руський, от народа польського ярмом над єгипетську неволю, же нас леч без меча, але горій між мечем з потомством вигублять, заборонивши нам пожитков і ремесел, обходов вшеляких, чим би только чоловік жив бути могл, того неволин русин на приржоной землі своєї руської уживати, в том-то руськом Львові»⁵⁶.

Протезгодом ситуація поступово змінилася із зростанням ролі нової впливової сили – козацтва у житті українського суспільства. Поєднання зусиль його очільників та верхівки православного духовенства у справі захисту «стародавньої віри» дало позитивні результати. У листі запорозького гетьмана Григорія Тискиневича до київського підвоєводи Михайла Холоневського від 29 травня 1610 р. запевнялося: «За церковь нашу восточную а за веру греческую головы свои быхмы мели вси положить... и боронить словом нашим рыцерским обещуем»⁵⁷. Гетьман Петро Сагайдачний фактично виступив гарантом відновлення православної церковної ієрархії в Україні. На зібранні представників народу руського: православного духовенства, шляхти, міщанства та козацтва у серпні 1620 р. було висловлене прохання до єрусалимського патріарха Феофана здійснити акт хіротонії вищих церковних

⁵⁵ Цит. за: Крип'якевич І.П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. // Український історичний журнал. 1966. № 2. С. 82.

⁵⁶ Цит. за: Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVII ст. К.: Наукова думка, 1966. С. 102.

⁵⁷ Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1865. Т. 2. С. 66.

ієрархів. У «Протестації» Йова Борецького, зокрема, зазначалося: «люди лицарські та гарячі духом святолюбивим превелебності його (Феофана. – В.Щ.) сказали: Не був би ти патріархом, не був би ти пастирем добрим, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби превелебність твоя народові руському митрополита й єпископів не посвятив і не zostавив, заставши нас тут переслідуваних і без пастирів»⁵⁸. У жовтні Феофан висвятив Йова Борецького на митрополита київського і галицького та п'ятьох ієрархів у сан єпископів. Ця подія, безумовно, мала велике значення для православних. Вона зачіпала й інтереси уряду Речі Посполитої, який впродовж чверті століття викорінював православ'я в Україні. Проте через складні зовнішньополітичні обставини однозначної реакції з Варшави не надійшло.

З фактом відновлення православної ієрархії змушений був рахуватися і сейм, оскільки уряд мав намір використати козацькі сили для відсічі турецькій агресії. Автор сеймового щоденника відзначив наполегливість послів Київського воеводства у захисті православ'я. Польський хроніст пояснював ситуацію тим, що козаки і немало знатних людей взяли «релігію грецьку» під свій захист і присягнули, що не відступляться від досягнення мети⁵⁹.

Знаменною подією в консолідації руського народу – української шляхти, козацтва та православного духовенства стала участь у Хотинській війні 1621 р. На козацькій раді в урочищі Суха Діброва було прийняте рішення про приєднання до боротьби проти турецької експансії. У битві під Хотином Військо Запорозьке відіграло провідну роль у протистоянні Речі Посполитої з Османською імперією. Це зумовило утвердження у суспільній свідомості образу козацтва як символу слави руського народу, його надійного захисника.

Після відновлення церковної ієрархії в Україні

⁵⁸ Борецький І. Протестація. – С. 319-320.

⁵⁹ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией. Санкт-Петербург, 1906. Вып. 3. С. 45.

та перемоги в Хотинській війні союз православного духовенства з козаками набуває якісно нового змісту. У творах тогочасних письменників все чіткіше звучить ідея безперервності буття руського народу і сприйняття місця його проживання священною землею предків. Ця територія історично пов'язується з Київським і Галицько-Волинським князівствами княжої доби. Формується погляд на руський народ як самодостатню політичну спільноту, існування якої санкціонується Божим промислом і легітимізується наявністю династичної князівської верстви. Невід'ємною складовою ланцюга історичної тяглості поряд з шляхтою визнається козацтво.

Закономірно, що відмова короля Сигізмунда III задовольнити козацькі прохання, надіслані наприкінці 1621 р. до Варшави, зумовила розгортання збройної боротьби, в ході якої залишалося актуальним й конфесійне питання. Воно було постійною складовою у текстах універсалів, листів та грамот ватажків повстанців і проявлялося у їхніх діях впродовж 20-30-х років XVII ст. В цей час у середовищі козацької спільноти формується погляд на себе як на «політичний народ», рівноправний із шляхтою, який виступає захисником прав і свобод «нашої руської нації». Яскравим прикладом вимоги урівняти свої лицарські права із шляхетськими стало клопотання Війська Запорозького на конвокаційному сеймі 1632 р. про надання права обирати короля Речі Посполитої. В інструкції послам зазначалося: «Всім їх милостям жителям Корони Польської і Великого князівства Литовського відомо, скільки бід, тривоги і утисків витерпів наш руський народ через унію. Через неї протягом кількох десятиліть не могло спокійно відправлятися богослужіння нашої грецької релігії, забезпеченої привілеями і присягами найясніших королів польських; через неї відбуваються великі спустошення церков, пригноблення духовенства... Тому доручаємо нашим послам просити панів сенаторів і окружних депутатів, щоб вони при обранні нового короля звернули увагу на наші вимоги

Владислав IV
(1595-1648)

і постановили, щоб наш руський народ не терпів більше таких утисків»⁶⁰. Цей прецедент засвідчив про зростання політичної свідомості козацтва і його наміри утвердити свої права в суспільно-політичному житті України.

Одним із наслідків вального сейму, на якому був обраний королем Владислав IV, стало прийняття «Пунктів заспокоєння обивателів Корони і Великого князівства Литовського руського народу грецької релігії»⁶¹. Офіцій-

не визнання православної церкви, яку переважна більшість українського населення сприймала як священний центр збереження спадщини історичних, культурних і релігійних традицій, мало велике суспільне значення. Православ'я перетворювалося в одну із найважливіших невід'ємних рис етнічної ідентифікації українців. Перехід православних в уніатство чи католицизм трактувався як відступництво і зрада.

Про наміри козаків відстоювати свої права у тісному союзі з православним духовенством зазначали урядовці Речі Посполитої. Коронний гетьман Станіслав Конєцпольський, аналізуючи результати повстання під проводом Тараса Федоровича, у своїй реляції на сейм 1631 р. писав: «Поспіли до них листи від декотрих осіб духовних і світських, де сповіщали, що їх віру нищать, церкви забирають, і просили, щоб за віру стали; ці намови роздратували чернь і всю Україну

⁶⁰ Архив ЮЗР. К., 1863. Ч. 3. Т. 1. С. 340-341.

⁶¹ Архив ЮЗР. К., 1861. Ч. 2. Т. 1. С. 208-214.

розбурхали, так що ніхто з тамошньої шляхти не був у безпеці в своєму домі»⁶². Боротьба за православну віру не припинялася і після визнання рівноправності православної церкви в Речі Посполитій. В універсалі від 1 жовтня 1637 р. козацький полковник Карпо Скидан зазначав: «вороги народу нашого християнського руського, віри нашої старожитньої грецької, а саме, ляхи, маючи злий намір і забувши страх Божий, ідуть на Україну за Дніпро»⁶³. Спеціальне звернення адресувалося до реєстрового війська, в якому містився заклик до спільної боротьби «проти цих душманів наших і ворогів нашої віри»⁶⁴. До речі, знаковим явищем в ході повстань стало вживання терміну «руський народ» не лише стосовно шляхти, козаків та православного духовенства, але й інших соціальних верств.

Отже, європейські гуманістичні та реформаційні ідеї реально впливали на соціокультурне життя українського суспільства. Ідеологічні пошуки Герасима і Мелетія Смотрицьких, Йова Борецького, Захарії Копистенського, Лаврентія Зизанія зводилися до встановлення історико-генетичного зв'язку княжої Русі і козацької України. Історичні ретроспективи стали основою генези концепції «руського народу», яка набула чітких засад: свобода народу руського здобута за київських князів, готовність до самопожертви заради вітчизни, рівність з польським та литовським народами. У політичній свідомості православної шляхти, духовенства і козацтва утверджувалося право на оборону «святої старовини» та розуміння себе окремішною від сусідніх етнічною спільнотою. Їхня участь у визвольному русі першої половини XVII ст. зумовила генезу української державної ідеї.

⁶² Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. Збірник документів і матеріалів / ред. Л.З. Гісцова та ін. К.: Наукова думка, 1993. С. 239.

⁶³ Цит. за: Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648-1654 рр. К.: Наукова думка, 1989. С. 60.

⁶⁴ *Dyariusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem a zaporoskiem... przez ojca Szymona Okolskiego.* Kraków, 1858. S. 27.

Розділ 3. КОЗАЦТВО ЯК ПОТЕНЦІЙНИЙ ЧИННИК ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Ліквідація удільних князівств в адміністративній структурі Великого князівства Литовського у 70-х роках XV ст. стала однією з причин втрати руською елітою інтересу до вітчизняних політичних інституцій. За досить короткий час вона зуміла адаптуватися до нових реалій, ставши спочатку на службу литовського князя, а згодом знайшла своє місце в державній системі Речі Посполитої. Очільники киево-руських князівських родів Острозьких, Вишневецьких, Чорторійських вважали її політичною вітчизною. Таким чином, економічно найсильніший, політично найвпливовіший та найосвіченіший стан руського суспільства робив внесок у розбудову інших держав. Наявні джерела не дають підстави стверджувати про його прагнення і здатність до відродження власної як спадкоємниці Київської Русі.

Проте ідея створення власної держави залишалася актуальною в середовищі козацької верстви. Її очільники органічно сприйняли концепцію «руського народу» про тяглість руської історії від княжої доби. На цих засадах утверджувалося єднання православного духовенства і козацтва для відстоювання «грецької віри» та «вольностей старожитніх». Такий союз пройшов успішне випробовування на міцність у процесі визвольного руху в Україні.

Соціальний статус українського козацтва безпосередньо пов'язаний із державною службою. Ініціатива запровадження козацького війська у 20-х роках XVI ст. належала південноукраїнським старостам, основним завданням яких була оборона прикордоння. Вони вбачали в козаках єдину реальну силу в протидії агресії Кримського ханства, про що неодноразово доповідали литовському уряду. Але відсутність коштів стала основною причиною відмов і питання тривалий час залишалося не вирішеним. З іншого боку це спонукало козаків до здійснення самовільних військових походів, які часто супроводжувалися сутичками з татарами.

З початком Лівонської війни (1558-1583) виникла необхідність у поповненні збройних сил Великого князівства Литовського. Київський воєвода Костянтин Острозький та черкаський староста Олександр Вишневецький почали запрошувати козаків на службу «за даток и живность»⁶⁵. Тобто мав місце традиційний на той час найм війська за грошову плату та стацію. Цілоком природньо, що для обліку козаків впроваджувалися їх списки, або ж реєстри. Із створенням Речі Посполитої її уряд ґрунтовніше підійшов до цього питання. Козаки почали залучатися до служби не лише з метою проведення військових експедицій, а й охорони південного прикордоння.

Не збереглося королівської грамоти, яка б конституювала створення постійного козацького реєстрового війська, і згадки про точну дату цієї події. Її можна реконструювати лише ретроспективно. Перепис війська, проведений коронним гетьманом Єжи Язловецьким у 1569 р., зафіксував на королівській службі 300 українських козаків⁶⁶. Через три роки грамотою від 5 червня 1572 р. король Сигізмунд II Август (1548-1572) підтвердив розпорядження гетьмана про набір на державну службу такої ж кількості⁶⁷. Одним із найважливіших положень цього документа стало призначення шляхтича Яна

⁶⁵ Акты ЮЗР. Т. 2. С. 141.

⁶⁶ Zagys dziejów wojskowości do roku 1864. Warszawa, 1965. Т. 1. S. 300-301.

⁶⁷ Акты ЮЗР. Т. 2. С. 176.

Бадовського старшим і суддею над низовими козаками. Відповідно адміністративна влада і козацьке судочинство вилучалися з підпорядкування місцевих властей. Незважаючи на невелику кількість реєстрових, реформа сприяла організації козацтва, виділенню його з інших верств населення. Фактично нею було покладено початок конституюванню українського козацтва як соціального стану.

Стефан Баторій
(1533-1586)

Влітку 1578 р. король Речі Посполитої Стефан Баторій (1576 – 1586) запропонував козакам взяти участь у війні з Московською державою, на що отримав позитивну відповідь. Формальним старшим реєстрових призначався канівський і черкаський староста князь Михайло Вишневецький, а його помічником, тобто безпосереднім керівником (поручником або ж гетьманом) – шляхтич Ян Оришовський. 16 вересня

з'явилася «Постанова щодо низовців», в якій конкретизувалися умови королівської служби: «перед тим же паном старостою мають скласти присягу на вірність і йому бути послухними... тобто не мають воювати землі Волоської, не чинити в ній жодних шкод і розрух, а якщо хтось би те чинив, мали б гамувати, халати і бити як нашого коронного неприятеля. Так само мають триматися щодо Білгорода, Очакова, Тягині, сіл і степів їхніх, аби там шкод жодних не чинили, ані не дозволяли чинити: цареві кримському, його землям, людям, улусам, степам щодо челяді, худоби і всіякої річі не мають чинити шкоди, бо цар з татарами зобов'язався служити нам

проти неприяте́лів коронних, однак мають давати нам знати про царських людей; взагалі будуть поступати відповідно до наших наказів»⁶⁸.

Підпорядкування козаків Михайлу Вишневецькому, безумовно, означало, порівняно з попередньою реформою, обмеження їх адміністративних прав. Навіть присягати запорожці мали перед черкаським і канівським старостою. Водночас у постанові містилося суттєве застереження, що умови королівської служби поширювалися лише на час війни. Як символ належності до державного війська козаки одержали від короля прапор Речі Посполитої – білий орел на червоному полотнищі та інші клейноди. Офіційною їх резиденцією оголошувався Трахтемирів поблизу Канева, де розташовувався і козацький шпиталь. Плату за службу реєстровцям мав видавати писар Війська Запорозького на день св. Миколая в Черкасах. Через відсутність аналогічного документа часів Сигізмунда II Августа «Постанова щодо низовців» від 16 вересня 1578 р. стала надалі основою при посиланні на походження козацьких прав і вольностей.

Сеймова конституція під назвою «Порядок щодо низовців і України» 1590 р. надавала широкі повноваження коронному гетьману, конкретизуючи заходи по підтриманню порядку серед реєстрових козаків, зокрема: «У гетьмана ж завжди має бути їх реєстр, і якби котрийсь пішов зі служби, а на його місце прийняли іншого, старший повинен повідомити про це гетьманові, щоб той мав про них і про їх імена точні відомості. Присуджених же до смертної кари або до безчестя приймати сюди не дозволяється»⁶⁹. Помічниками князя Миколая Язловецького призначалися комісари Якуб Претвич і Ян Оришовський. Вони мали постійно перебувати в Україні, стежити за настроями серед козаків і спільно з старостами

⁶⁸ Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / упоряд. В. Брехуненко та ін. К.: Ін-т української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2016. С. 41-42; Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки. К., 1904. С. 72-74; Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. Kraków, 1887. Т. 11. S. 337.

⁶⁹ Селянський рух на Україні. С. 345.

своєчасно притягати до суду «свавільних людей». Згідно з королівським універсалом від 25 липня 1590 р. на службу приймався тисячний козацький загін з оплатою від 5 до 12 злотих за квартал кожному козаку. Місцем постійного перебування реєстрових визначалося Запорозжя⁷⁰.

*Сигізмунд III
(1566-1632)*

Намірам уряду Речі Посполитої цього разу не судилося збутися. Виплата грошей затримувалася, а чисельність нерєєстрового, або ж «свавільного» козацтва набагато перевищувала кількість тих, хто перебував на державній службі. За участь у повстаннях 1591 – 1596 рр. реєстрове військо було ліквідоване сеймовою постановою. Разом з тим, король Сигізмунд III не наважився вживати суворих заходів проти козаків, окрім їх ватажків, адже запорожці фактично

охороняли все південне прикордоння Речі Посполитої. Відповідно й козаки виправдовували свою боротьбу проти татар, включаючи й далекі морські та сухопутні походи, «служінням польському королю».

Навесні 1600 р. у Варшаві постало питання про підтримку молдавського господаря Ієремії Могили. Нестачу військових сил Сигізмунд III намагався компенсувати за рахунок українського козацтва. Листа до запорожців надіслав і канцлер Речі Посполитої Ян Замойський, обіцяючи добру

⁷⁰ Бібліотека Музею Чорторийських в Кракові. Відділ рукописів (далі – БМЧ. ВР). Спр. 2723. Арк. 125.

платню. Проте на Запорозжі не одразу відгукнулися на заклики з столиці, а згодом гетьман Самійло Кішка надіслав лист королю, в якому погоджувався взяти участь у молдовській експедиції за умови виконання ряду вимог. Лише у лютому 1601 р. сейм задовольнив більшість з них для учасників походу: звільнення від відумерцин та гарантія від утисків козацьких сімей⁷¹. Юрисдикція над козаками залишалася в руках місцевої адміністрації, а платня видавалася королівськими комісарами. Тобто, попередні права козацтва відновлювалися лише частково.

У Лівонській кампанії брало участь біля чотирьох тисяч козаків. Служба була надзвичайно тяжкою, особливо в зимовий період. В таких умовах багато козаків загинуло, в тому числі й Самійло Кішка у битві під Феліном. Повернувшись в Україну навесні 1603 р., Військо Запорозьке стало на лежах у королівщинах, нагадуючи урядовцям про своє право користатися «старожитними вольностями». За словами старшого реєстру Івана Кучковича: «за свої заслуги заслуговуємо не лише того, щоб були заховані в цілості та спокою наші убогі хати й маєтності, часто і густо обліті кров'ю нашою і поганською, а й того, щоб були ми в слухних вольностях і пошануванню від кожного стану. Його королівська милість, будучи особливим прихильником і оборонцем людей рицарських, маючи в ласкавій увазі державу і сердечні послуги наші мусив би нас усім тим упривіленовати і обдарувати: признавши нас синами коронними»⁷². Вкотре, покликаючись на заслуги перед урядом, козацтво домагалось визнання не лише власне лицарських доблестей і вольностей, але й зрівняння себе з «синами корони», тобто з шляхетством.

Рокош 1606-1607 рр. та проведення експансіоністської політики не сприяли вирішенню козацького питання. Тисячі козаків були залучені Ажедмитріями і урядом Речі Посполитої до московської авантюри, тому нові їх контингенти вирушили

⁷¹ Volumina legum. Petersburg: nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. T. 2. S. 401.

⁷² Архів Головний актів давніх у Варшаві. Архів Замойських (далі – АГАД). Спр. 3036. Арк. 40-41.

за здобуттям прав і привілеїв у буревій військових кампаній. Відповідно з'явилися шляхетські скарги на «козацькі свавілля» в рішеннях різних повітових сеймиків, а також пропозиції підпорядкувати козаків юрисдикції старост. На сеймі 1611 р. окремі магнати виступили навіть проти прийому на державну службу козаків, оскільки, на їхню думку, «українська сваволя зростала під приводом королівської служби і чинить великі і незносні шкоди і кривди шляхетському стану в його володіннях на королівщинах»⁷³. Зі свого боку, король запропонував мати справу лише із представниками місцевої шляхти, чий б маєтки служили гарантом поведінки їх козаків. Проте потреба у війську не зменшувалась, а на вербування іноземних найманців бракувало коштів.

Систематичні морські походи козаків зумовили настійні вимоги турецького султана Ахмеда I (1603-1617) до уряду Речі Посполитої «знищити запорожців». У відповідь король надіслав до Житомира в жовтні 1614 р. комісію, очолювану білоцерківським старостою Янушем Острозьким. Вона мала набрати на службу лише одну тисячу козаків, тим самим обмежити реєстр, хто мав би користуватися козацькими правами. У поданні урядової комісії до Війська Запорозького від 15 жовтня про надання козацьких прав містилося цілий ряд обмовок, які фактично перетворювали реєстровців на військовий контингент Речі Посполитої⁷⁴. У декларації виявилось відсутнім також підтвердження права на козацьке судочинство і землеволодіння.

Сподіваючись на мирне вирішення конфлікту, у петиції до короля запорожці просили не виконувати умови, запропоновані комісарами. Проте з Варшави відповіді не надійшло, а на чергових переговорах за участі коронного гетьмана Станіслава Жолкевського реєстровці змушені були поступитися. Сейм підтвердив комісарську ухвалу і рекомендував козакам дотримуватися її, але про платню за службу у постанові

⁷³ Volumina legum. Petersburg, 1859. Т. 3. С. 16.

⁷⁴ Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т. 8. С. 145.

*Петро Сагайдачний
(1582-1622)*

навіть не згадувалося. Тому й не випадково, що козаки не зважали на рішення сейму і навесні 1615 р. козацькі чайки підійшли до Стамбула ⁷⁵. Морські експедиції, очолювані Петром Сагайдачним, викликали занепокоєння при султанському дворі, а також впливали на зростання козацьких рядів. У королівській інструкції від 20 січня 1616 р. наводиться загальна чисельність козаків – до 40 тис. Тут же йшлося про продовження «козацького свавілля», яке

не припинили урядові комісії та сеймові ухвали ⁷⁶.

Після поразки коронного війська під Цецорою (1620) уряд Речі Посполитої мав намір розширити козацький реєстр. У проекті організації оборони, винесеному на засідання сейму в листопаді того ж року, фігурувала цифра 20 тис. осіб з річною платою в 100 тис. злотих. З метою узгодження таких умов служби напередодні відкриття сейму король направив до козаків свого посланця. Для заохочення запорожців до державної служби Сигізмунд III прагнув також використати посередництво ерусалимського патріарха Феофана, який перебував у той час в Україні. Ознайомившись із змістом листа короля, патріарх видав спеціальну грамоту до козаків, у якій містився заклик послужити Речі Посполитій, здобути своєму війську славу в боротьбі з ненависними «бусурманами» ⁷⁷.

⁷⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. С. 352.

⁷⁶ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 167.

⁷⁷ Жукович П. Указ. соч. Вып. 3. С. 67.

З 15 по 17 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва відбувалася козацька рада, на якій вирішувалося питання про участь у поході проти турецької армії. На ній був присутній київський митрополит Йов Борецький, королівський посол Бартоломей Обалковський і ксьондз Оборницький. Митрополит виступив на раді з великою промовою, охарактеризувавши становище православ'я в Україні, від чого, за словами сучасника «гнівом сповнилися козацькі серця». Після цього Петро Сагайдачний зачитав грамоту патріарха Феофана. Наявність багатотисячного козацького війська змусила ксьондза Оборницького відзначити в своєму щоденнику: «Потрібно побоюватися, як би справа не дійшла до повстання, до селянської війни. Дуже вони тут розхвилювалися і все більше зростає їх свавілля, коли побачили вони себе в такій чисельності і силі»⁷⁸. На раді козаки згодилися

Герб Війська Запорозького

⁷⁸ Цит. за: Гуслистий К.Г. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. // Нариси з історії України. К.: Вид-во АН УРСР, 1941. Вип. 3. С. 114.

послужити королю, поставивши умову – затвердити на митрополії і владіцтвах ієрархів, висвячених Феофаном.

Після переможної Хотинської битви (1621) Військо Запорозьке знову надіслало петицію Сигізмунду III, в якій була викладена своєрідна програма козацтва, дана оцінка його місця і ролі в житті тогочасного суспільства. Відзначаючи свої заслуги перед державою, козаки відмовлялися «воювати державу цісаря турецького ані землею, ані на Чорному морі», за що просили зберегти «вольності старожитні і данини кров'ю заслужені», розширити реєстрове військо, збільшивши платню з 40 до 100 тис. золотих, яка б, до того ж, вчасно виплачувалася. Важливе значення приділялося місцю проживання реєстровців. Козаки прагнули мешкати та користуватися наданими їм правами як у королівщинах, так і в панських маєтках. Домагалися також вільного найму на службу (з відома короля) до сусідніх християнських монархів. Увійшли до петиції вимоги ліквідації унії і легалізації православної церкви в Україні, а також заборона розташування жовнірських леж на території Київського воєводства⁷⁹. Отже, ця програма передбачала визнання урядом Речі Посполитої за козацтвом прав і привілеїв без їх утисків з боку місцевих властей.

Відповідь прийшла досить оперативно разом із королівськими комісарами, які прибули для переговорів на початку листопада 1621 р. Урядові посланники подякували запорожцям за участь у Хотинській кампанії, але гроші пообіцяли виплатити після зведення козацького реєстру до 3 тисяч чоловік з 40 тисяч, які захищали Річ Посполиту від турецької агресії. Всі інші мали повертатися до попередніх господарів, до того ж комісари повинні були стежити, щоб козаки «не йшли полками і по волостях не бавилися». Вводився облік записаних на королівську службу із зазначенням імені, прізвища, місця постійного проживання і навіть координат розташування будинку. Реєстр підписував старший Війська Запорозького і передавав до коронного скарбу, а звіти

⁷⁹ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 251-252.

копії розсилалися по містах урядникам. Кожен реєстровець приносив присягу на вірність королю, його нащадкам і Речі Посполитій. Місця козацьких уходів і ловів узгоджувалися з старостами. Урядовці запевняли також про недопущення релігійних утисків щодо козаків, залишивши без відповіді питання про унію⁸⁰. Фактично козацькі військові заслуги перед державою не були поціновані. Навпаки, комісари намагалися зберегти реєстр в попередніх рамках і закріпити за перебуваючими на королівській службі поліційні функції. Тому в наступні роки спостерігалось помітне напруження у стосунках реєстрових з урядом.

Час від часу протистояння переростали у військові конфлікти. Восени 1625 р. для приборкання «козацької сваволі» Сигізмунд III послав коронне військо на Подніпров'я. Після кількох жорстоких битв в урочищі Ведмежі Лози була підписана Куруківська угода, згідно з якою на державну службу приймали 6 тис. козаків. Вони мали проживати у королівщинах і збиратися для допомоги кварцяному війську в разі потреби⁸¹. Навесні 1630 р. виступ козацтва під проводом гетьмана Тараса Федоровича силою зброї придушити не вдалося. Статті Переяславської угоди переконливо свідчать про компроміс між сторонами, наслідком чого стало збільшення реєстрового війська на дві тисячі. Цьому сприяло, безумовно, закінчення терміну дії Деулінського перемир'я Речі Посполитої з Московською державою.

Зважаючи на участь козаків у черговому повстанні 1637 р., Станіслав Конецпольський подав пропозицію на вальний сейм щоб щорічно призначати замість старшого реєстру королівського комісара «людину шляхетного стану, досвідчену у лицарській справі, який би стримував козацьке військо від бунтів, завжди на потребу Речі Посполитої прибував на вказане місце і час. Полковники і осавули також мали бути з шляхти досвідчені в рицарському ремеслі. На посади сотників

⁸⁰ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 254.

⁸¹ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1. С. 289-290.

і отаманів слід обрати заслужених людей рицарських»⁸². Вищий законодавчий орган держави врахував побажання коронного гетьмана і в березні 1638 р. прийняв постанову під назвою «Ординація Війська Запорозького реєстрового, яке перебуває на службі Речі Посполитої», чим ліквідовувалися привілеї реєстрівців. Скасовувалися на «вічні часи всі їх давні юрисдикції, прерогативи, прибутки та інші блага, якими вони користувалися в нагороду за послуги, надані нашим предкам, і яких нині позбавляються внаслідок свого бунту». На посаду старшого Війська Запорозького назавжди заборонялося обирати людину з козацького середовища. Замість нього призначався королівський комісар по рекомендації гетьманів коронного і польного та затверджений на вальному сеймі. Він мав принести присягу за спеціальною формою і потім підтримувати порядок у війську та попереджати «всілякі заколоти». Інші старшини реєстру до полковників включно мали складатися лише з шляхтичів. Сотники і отамани обиралися із козаків заслужених і відданих Речі Посполитій. Резиденцією комісара визначався Трахтемирів, а полковники повинні були проживати в своїх полках і не виїжджати без дозволу коронного гетьмана.

Суворо регламентувалася і діяльність реєстрових козаків. Вони «з полковниками повинні по черзі виступати на Запорожжя для захисту того регіону і для того щоб перешкоджати татарам переправлятися через Дніпро. Мали б попереджати, щоб свавілля не переховувалось на островах і річках і звідти не відправлялось у морські походи». Крім реєстрових, чисельність яких визначалася у 6 тисяч, жоден козак не міг без свідoctва, виданого комісаром, ходити на Запорожжя⁸³. Таємні статті «Ординації» передбачали створення особливого загону при королівському комісарі реєстру з підвищеною платнею для попередження «козацького свавілля». Сеймова постанова була спрямована на

⁸² Бібліотека Польської академії наук в Кракові. Відділ рукописів. Спр. 367. Арк. 142.

⁸³ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 т. / ред. П.П. Гудзенко и др. Москва: Изд-во АН СССР, 1954. Т. 1. С. 255-256.

перетворення Війська Запорозького у послухний військовий контингент для виконання поліційних функцій в Україні і оборони південного порубіжжя Речі Посполитої. Але з таким статусом козацтво не змирилося.

Володіння землею в ранньомодерну добу було визначальним фактором при оцінці місця й ролі людини в суспільстві. Через брак документальних свідчень, зокрема, переписів, люстрацій чи тарифів, аналогічних шляхетським, складно простежити генезу козацьких володінь, тому виникає потреба залучення різноманітних опосередкованих джерел, використання ретроспективного методу.

Зародження козацького землеволодіння зумовлювалося, насамперед, колонізацією південних степових просторів України. На перших порах старости не чинили ніяких перешкод мисливству та рибальству ухадників. Вони досягали навіть пониззя Дніпра, розвідуючи багаті рибою та звіром місця. Згодом на прибутковість промислу звернули увагу урядовці, які почали збирати податки з його учасників до державної казни. На середину XVI ст. більша частина ухадів вже контролювалася представниками влади.

Працюючи постійно на одних і тих же уходах, що тяглися аж до татарських поселень, козаки освоювали їх, засновували пасіки, хутори. «Иная пасека, – зазначав ревізор Брацлавського замку в 1545 р., – стоит больше трех селищ: при некоторых пасеках земли на целую милоу, а самое малое на полмили, там у него (пасечника) пашня, спускные ставы, множество пчел, всякий зверь, сады, роскошные огороды и всякие другие выгоды»⁸⁴. У люстраціях середини XVI ст. неодноразово зазначалося, що козацтво осідало на уходах «уставичне», тобто назавжди.

Близьке сусідство з татарами не сприяло розвитку традиційного для українців заняття. На Запорожжі та інших південних окраїнах про землеробство не знаходимо документальних свідчень аж до другої половини XVII ст.

⁸⁴ Архив ЮЗР. К., 1876. Ч. 6. Т. 1. С. 103.

Інша річ – Лівобережна Україна, насамперед Чернігівщина, куди татарські полчища приходили не так часто, а влада була зацікавлена в освоєнні нових територій на межі з Московською державою, з якою Річ Посполита час від часу вела війни.

Не лише на прикордонні, але й у центральних районах обробка пустоючої землі (займанщина) створювала умови для володіння нею. Але в цьому випадку при постійній присутності представників влади нелегко було уникнути сплати податків. На окраїнах через віддаленість від адміністративних центрів, навпаки, це стало звичайним явищем. Певною мірою, воно проникало в правову свідомість ухадників. Козаки розглядали своє господарство як промисел за межами держави, поза її володіннями, тим більше, що його захист доводилося здійснювати власними силами. Від цих переконань козаки не відмовлялися і тоді, коли зайняті ними угіддя оточували землі міщан та шляхти⁸⁵.

Користуючись тривалий час уходами, козаки прагнули закріпити за собою землі шляхом отримання жалуваних грамот від короля, що стало юридичною основою формування козацького землеволодіння. Цей процес був тісно пов'язаний зі зміцненням козацького імунітету у зв'язку з організацією реєстрового війська. У привілеї старшому реєстру Яну Бадовському надавалися у Білій Церкві два будинки «з огороды, кгрунты и зо всими их належитостями»⁸⁶. Одному з його наступників, Яну Оришовському, король Стефан Баторій надав за військові заслуги (1577) урочища Копистерин на річці Мурафі поблизу Кучманського шляху між Баром і Брацлавом та Гайсин з Гоголевим на річці Соб зі всіма угіддями у пожиттєве володіння⁸⁷. Спочатку аналогічних документальних свідчень зустрічається небагато і стосувалися вони виключно старших реєстру. Проте, через розгортання козацького повстання, у проєкті конституції, який був запропонований на варшавському

⁸⁵ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2006. С. 91-92.

⁸⁶ Акты ЮЗР. Т. 2. С. 176.

⁸⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУ). Ф.1235. Оп.1. Спр. 172. Арк. 7.

сеймі 1592 р., зазначалося: «Добра їх, які були надані їм як на все військо низове, так і, зокрема, окремим козацьким особам сеймовою ухвалою будь-то назавжди або ж іншими умовами від нас наданими на вічні часи конфіскуємо»⁸⁸.

Постанова від 16 вересня 1578 р. про набір на державну службу 500 козаків не містила прямої вказівки щодо наділення їх землею. Мова йшла лише про щорічну плату грошима та сукном. Проте запис до реєстру давав фактично козаку право на володіння землею, якою він користувався і підставу одержати жалувану грамоту з метою її узаконення як приватної власності. Цілком можливо, що ініціаторами появи останньої не обов'язково були самі козаки. Необхідність у дешевій військовій силі в уряді Речі Посполитої постійно зростала, а спроможність її оплати, навпаки, зменшувалась. Єдиним вагомим резервом були степові простори України, за рахунок яких король міг компенсувати прогалини державного бюджету. Саме тоді в офіційному польському діловодстві з'явився термін «дикє поле», яким позначалися території на схід від Дніпра та південніше волостей. У документах зафіксовані надання земельних наділів лише козацькій старшині, більшість якої становила українська шляхта. Згідно з сеймовою конституцією 1590 р. козацький ватажок Криштоф Косинський одержав королівську грамоту на урочище Рокитне, Войцех Чоновицький – на Бориспіль з Іванівцями, Федору Загоровському дісталася Володарка на Росі та Горошин і Сліпорід на Лівобережжі⁸⁹.

Фактично узаконювалося ще одне джерело зростання козацького землеволодіння – плата за державну службу. Це явище не було новим, адже аналогічні надання в Україні одержували і раніше бояри та зем'яни. Водночас, виникнення козацького землеволодіння пов'язане також з придбанням земельних угідь у представників інших соціальних верств. У документах XVI ст. «отчичами» або ж власниками земель називалися бояри, зем'яни, міщани. Різкого розмежування

⁸⁸ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 70.

⁸⁹ ЦДІАУ. Ф.128. Оп.1а. Спр. 325. Арк. 2.

між ними і козаками не існувало, тому і землі їхні могли ставати козацькими на засадах приватної власності. Нерідко земельні володіння продавалися разом із людьми, які на них жили. У відписці возного Василя Сосницького від 12 березня 1606 р. йшлося про продаж київським підчашим Лавріном Лозкою села Сотники козацькому гетьману Григорію Лободі. Запис про продаж угідь чигиринським козаком Максимом Михайловичем реєстровцю Івану Волевачу від 5 березня 1615 р. містить помітку, що земля купується «з сенокосами и с степным полем и пахотным и с поселением людей»⁹⁰.

У першій половині XVII ст. реєстрове козацтво продовжувало поповнюватися за рахунок української шляхти. Основним типом їхнього землеволодіння був хутір, до якого, як правило, входили луки, сіножаті, ниви, ставки, пасіки. Крім землеробства та тваринництва, на хуторах займалися різноманітними промислами. Частина одержаної продукції козаки продавали на ринку. Працювали на хуторах самі власники та члени їхніх сімей, а також наймані робітні люди, переважно селяни. Королівські ревізори відзначали, що поблизу Переяслава в 30-х роках козаки «засіли міські хутори», а в Корсунському старостві сіл взагалі не було, тільки «хутори козацькі». Більшість з них були невеликими, хоча існували й окремі заможні господарства⁹¹.

Ситуація кардинально змінилася з утворенням Української держави в ході Визвольної війни, коли земля стала власністю Війська Запорозького. Богдан Хмельницький мав право роздавати володіння козакам «за службу войсковую». Проте гетьман, насамперед, підтвердив попередні земельні права монастирів, потім землевласників, які вступили до війська, що, до речі, робили і його наступники. Однією з форм плати за службу стали надання гетьманом, насамперед, старшині «урядових» або ж «рангових» маєтностей. Так,

⁹⁰ Материали по истории козацкого землевладения (1494-1668 гг.) // Чтения Исторического общества Нестора летописца (далі – Чтения ИОНЛ). К., 1894. Кн. 8. Отд. 3. С. 16, 18.

⁹¹ Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения ИОНЛ. Кн. 8. Отд. 2. С. 112.

військовий канцелярист Кость Мокрісевич одержав села Сибереж та Ямище, слабинський сотник Іван Домонтович – села Смолин і Максимі, миргородський полковник Григорій Лесницький – містечко Шишаки, переяславський полковник Павло Тетеря – двір у Переяславі, лубенський осавул Левко Костянтинівич – двір у Лубнах та сіножаті поблизу Пісочної, биховський сотник Павло Ярмултовський – село Вербичі і маєтності в селі Горбове⁹². Розширення козацького землеволодіння відбувалося і шляхом купівлі нових маєтностей на правах приватної власності, що стало досить поширеним явищем.

Запорукою існування далеких від державних інституцій козацьких громад було звичаєве право. Його генеза відноситься до тих часів, коли перебування у небезпечних умовах степу змушувало козаків об'єднуватися у згуртоване товариство із притаманними йому певними звичаями і традиціями. Дії, що потребували спільних зусиль, породжували виникнення аналогічних явищ: зібрання громади, обрання ватажка, поділ здобичі тощо. Їх повторюваність приводила до появи звичаю діяти відповідним чином у схожих обставинах. Найзручніші правила поведінки визнавалися серед козаків загальноприйнятними за принципом звичаєвого права.

Звичаєві норми як риси козацького правопочуття слугували улагодженню наявних суперечок або ж вирішенню питань, викликаних тими чи іншими вчинками. До того ж вирішувати їх потрібно було як з принципового боку так і стосовно конкретного випадку. Головним критерієм схвалення нових звичаїв і традицій визнавалася їхня практична значимість для козацької громади. Розвиток запорозької вольниці призвів до трансформації цих традицій у конкретні поняття, які були покладені в основу козацького права. Важливою умовою його генези було існування Запорозької Січі. Порядок і форма кошового управління, зокрема правосуддя, визначалися військовими традиціями, які передавалися з покоління в

⁹² Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. С. 185.

покоління. Січ давала козакам свободу, розкривала можливості для здобуття слави. З іншого боку, вступ до січового товариства передбачав виконання козаком певного кола обов'язків.

Безумовно, писаних норм військового права не існувало, вони не втілилися у закінчені положення та логічні поняття. Козацьке право розкривалося на прикладах його вживання в процесі самої правотворчості, зокрема, в окремих рішеннях зібрань. Визначення правових норм відбувалося найчастіше при покаранні за скоєні злочини. Найтяжчими серед них вважалися зрада, порушення військової дисципліни і посягання на січове майно, що суворо каралися. Громада захищалася від злочинців, які могли підважувати основи січової організації, що забезпечували самостійне існування Січі або ж вносили хаос у кошові порядки.

Незважаючи на самобутність Запорозької Січі, її віддаленість від державних інституцій, на генезу козацького права, безумовно, впливало литовське законодавство. Більшість прибулих на Запорожжя раніше проживали на землях, де домінувало литовське право, що не могло не позначитися на правових уявленнях січової громади⁹³.

Еволюція запорозької громади сприяла кристалізації козацького права. Проте якісно новий його рівень пов'язаний із вступом запорожців на державну службу. Відтоді почалося формування своєрідного синтезу норм військового права козацтва із офіційним у державі.

Польська влада розглядала козаків як військову силу на південному прикордонні і мала намір підпорядкувати їх державним інтересам. Запорожці ж трактували одержання «козацьких вольностей» як здобуття певного юридичного статусу. Представництво шляхти в козацьких лавах також впливало на становлення правових норм «людей лицарських».

Старший реєстрового війська одночасно призначався і суддею. У королівській грамоті за 1572 р. конкретизовано компетенцію шляхтича Яна Бадовського: «он каждому, хто бы

⁹³ Щербак В. Українське козацтво... С. 104-106.

якое дело до козаков и, гды до замков и мест наших з низу придут, мел справедливости з них чинити мает»⁹⁴. Проте, надавши певні права і привілеї реєстровим, необхідно було чітко означити їх відносини з представниками інших соціальних верств. Звідси походило право старшого судити козаків у справах з «сторонніми» людьми: селянами, міщанами, боярами. Лише кримінальні злочини, до яких були причетні козаки, розглядалися гродськими судами⁹⁵.

Особливо турбувало владу прагнення козацтва запровадити запорозькі порядки на волостях, що означало, насамперед, встановлення власної адміністрації і судочинства. Ця тривога передавалася і вищим урядовим інстанціям Речі Посполитої. У рішенні сейму 1613 р. зазначалося: «Оскільки ці люди (козаки. – В.Щ.) не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, обравши собі своїх старшин і суддів, і не хочуть підпорядковуватися ніяким судам, окрім своїх отаманських, яких вони самі собі встановили, обравши власних суддів і старшин, що й схиляє їх до злочинів, ми ліквідуємо їх юрисдикцію як ту, що суперечить загальному праву, і зобов'язуємо підкорятися властям по місцю проживання»⁹⁶. Під «загальним» правом тут розуміються норми Литовського Статуту. Проте суворий вердикт не вплинув на прагнення козаків бути господарями на власній землі, мати своє управління і судочинство.

Конкретних відомостей про практику застосування козацького права на волостях у джерелах збереглося небагато. Важливим його елементом була наявність свідків, які обиралися із заслужених козаків. Так при запиті продажу козаком Максимом Михайловичем Плоского лісу зі всіма угіддями (1615) в уряді були присутні реєстровці Яким Чернищенко та Роман Пешта, а печатку «товариську» приклав чигиринський отаман Федір Кузьминський. Аналогічний документ від 26 вересня 1630 р. засвідчили «люди віри підні:

⁹⁴ Акты ЮЗР. Т. 2. С. 176.

⁹⁵ Там само. С. 108.

⁹⁶ Volumina legume. Т. 3. S. 122.

пан Стефан Святопричиський, пан Федір Калинович, пан Гаврило Коробка», а утвердив отаман Василь Томиленко ⁹⁷.

Інколи отаманської влади виявлялося недостатньо для вирішення складного питання. Прикладом може послужити універсал гетьмана Дмитра Барабаша від 7 березня 1617 р. переяславській старшині. У ньому йшла мова про скаргу козака Гаврила Колушкевича до «рады нашею зуполное», тобто до вищого уряду Війська Запорозького, про захоплення його землі козацькою родиною Саченків. «Рада зуполная» розглянула подання Колушкевича і винесла рішення про повернення позивачу батьківського володіння ⁹⁸. Постанова дає підставу стверджувати про здійснення радою судових функцій, можливо, навіть під головуванням гетьмана.

Процес правотворення дістав новий імпульс зі зростанням масштабів визвольного руху в Україні. У королівській інструкції на сеймики (1625) зазначалося, що козаки, «забувши віру і підданство, вважають себе окремою Річчю Посполитою, посягають на майно і життя невинних людей (шляхти. – В.Щ.), вся Україна в їх руках, шляхтич у своєму домі не вільний, в містах і містечках його королівської милості все управління, вся влада у козаків, які встановлюють власну юрисдикцію, свої права» ⁹⁹. Сучасник подій польський письменник Шимон Старовольський також писав, що «козаки неодноразово піднімали зброю проти Речі Посполитої і цілковито бажать бути на своєму праві» ¹⁰⁰. Встановлення козацьких порядків у захоплених повстанцями районах стало звичним явищем, де в ході судочинства реалізувалося і козацьке право.

Отже, неспроможність руської політичної еліти створити самостійну державу спонукала очільників козацтва безпосередньо долучитися до розвитку ідеї державності. Осно-

⁹⁷ Матеріали по истории козацкого землевладения. С. 16-17.

⁹⁸ Антонович В.Б. Неизвестный доселе гетман и его приказ / В.Б. Антонович // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. К.: Либідь, 1995. С. 190.

⁹⁹ Воссоединение Украины с Россней. Т. 1. С. 285.

¹⁰⁰ Simonis Starovolsci. Institutorum rei militaris libri VIII guorum serces a lergo habelur. Florentiae, 1646. S. 457.

ви соціального статусу «людей лицарських» легітимізувалися у «козацьких вольностях», що надавалися ресстровим. Економічним підґрунтям козацької верстви було землеволодіння. Взаємовідносини в її середовищі регулювалися козацьким правом, основні засади якого були сформульовані запорозькою громадою. В умовах культурно-освітнього піднесення кінця XVI – першої половини XVII ст. козацтво користувалося суспільними привілеями, досягло значної економічної потуги, мало власну систему судочинства та було потенційним чинником українського державотворення.

Розділ 4. ФОРМУВАННЯ ІДЕЇ КОЗАЦЬКОЇ АВТОНОМІЇ В РЕЧІ ПОСПОЛІТІЙ

Боротьба українського козацтва за станові права та обстоювання православної віри стали головними чинниками розгортання визвольного руху в Україні наприкінці XVI – першій половині XVII ст. Одночасно йшло формування уявлень про козацтво як символ слави «руського народу». У них український народ урівнювався з іншими європейськими народами, утверджувалося відчуття власної сили, гідності, унікальності та надійності свого історичного фундаменту. З початку 30-х років козацтво вже позиціонувало себе політичним народом рівноправним зі шляхтою, який мав право на політичну самореалізацію в межах власної території. У заявах його провідників вказувалося про можливість збройного виступу Війська Запорозького на захист своїх прав у разі нехтування ними.

У цьому контексті важливо з'ясувати підвалини автономістських настроїв «людей лицарських» в Речі Посполитій, уточнивши значення терміну. Сучасне поняття автономії – особливого статусу утворення, яке існує в межах тієї чи іншої держави на засадах широкого самоврядування, некоректно беззастережно застосовувати до ранньомодерної доби. Разом з тим власне самоврядування є засадничим принципом окремешності. Її легітимація здійснювався на

підставі сформованого явища, тривалість становлення якого могла бути різною.

Визначення у вітчизняній історіографії Запорозької Січі територіальною автономією польсько-литовської держави є сумнівними з огляду на те, що Січ не мала окремого правового статусу. Водночас відсутність юридичних засад не заперечує факту існування утворення зі специфічним самоврядуванням. Власне, воно поклало початок уявленням про запорозьку громаду як самодостатнє військово-політичне об'єднання у відносинах не лише з урядом, а й із зовнішнім світом.

Кошовий устрій передбачав функціонування козацької ради, яка вирішувала найважливіші питання життя громади і реалізовувала їх через вузьке коло урядовців-старшин на чолі з отаманом. Проте не варто ідеалізувати «демократичні засади» Січі. Наявність охлократичних традицій на Запорожжі визнавали сучасники, зокрема австрійський посол Еріх Лясота¹⁰¹ і французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан¹⁰². Цілком очевидно, що рішення коша, навіть після запровадження реєстрового війська, не узгоджувалися з державними інституціями і були спрямовані на потреби січової громади. Тобто, на Запорожжі існувала фактична автономія в межах Речі Посполитої, означена в історіографії як «козацька християнська республіка»¹⁰³. Пріоритетними ціннісними орієнтирами проголошувалися лицарська гідність, любов до Вітчизни, визнання козацьких прав і вольностей, боротьба з ворогами православ'я.

Наприкінці XVI ст. елементи автономії Запорозької Січі починають поширюватися на волості. Впродовж 1591–1593 рр. на територіях, контрольованих козацьким військом, ліквідовувалися місцеві органи влади і встановлювалося самоврядування на зразок запорозького. Відчуваючи реальну загрозу своєму існуванню, місцева влада та окремі шляхтичі зверталася до вищих урядових інстанцій з проханням придушити

¹⁰¹ Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. 1984. № 10. С. 104-107.

¹⁰² Гійом Левассер де Боплан. Назв. праця. С. 69-70.

¹⁰³ Наливайко Д. Козацька християнська республіка. К.: Дніпро, 1992.

«козацьку сваволю». Черкаський і канівський староста Олександр Вишневецький писав до коронного канцлера Яна Замойського, що Криштоф Косинський, зібравши дві тисячі козаків, «розливав кров людей невинних (шляхти. – В.Щ.) у королівських володіннях, замки, міста та інші маєності шляхетські попалив»¹⁰⁴. У цьому ж листі Вишневецький повідомляв про намір козацького ватажка визнати верховенство московського царя, очевидно з огляду на грамоту Бориса Годунова гетьману Криштофу Косинському¹⁰⁵. Звертаючись 11 січня 1593 р. до луцького гродського суду, шляхта висловлювала занепокоєння з приводу дій козаків, які на Волині «до присяги на послушення своє примушають»¹⁰⁶, тобто запроваджують на підконтрольних територіях свою юрисдикцію, спонукаючи населення, зокрема шляхту, складати присягу на користь Війська Запорозького. Наслідком урядових і шляхетських реляцій стала поява конституції вального сейму від 15 червня 1593 р., в якій, зокрема, зазначалося: «людей, які свавільно збираються ватагами, чинячи наїзди і насильства або наміряючись без дозволу переходити кордон нашої держави, слід вважати за ворогів батьківщини і зрадників, а тому при першій же потребі проти них без усякого судового процесу можна посилати кватерні українські загони; кожен зі свого боку нехай борониться від них по своїх садибах і маєностях. Отже, перед кожним судом не має притягатися до відповідальності ніхто з шляхтичів, на домівки і маєності яких було вчинено наїзд, і ніхто з тих осіб, які допомагали їм боронитися, про головщищу за свавільних людей, що загинули у подібних сутичках... ухвалою теперішнього сейму за згодою усіх станів обох народів ми повністю звільняємо усіх тих осіб та їх помічників, що розгромили свавільців, від судових процесів, які б могли проти будь-кого з них розпочинатися...»¹⁰⁷.

Шляхта скаржилася владі й протягом наступних трьох

¹⁰⁴ Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620 / Wyd. A. Bielowski. Kraków, 1868. S. 27.

¹⁰⁵ Документи українського козацтва. С. 56–58.

¹⁰⁶ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1. С. 39.

¹⁰⁷ Селянський рух на Україні. С. 346.

років. Так, із Брацлавщини повідомляли про факти скасування козаками місцевої адміністрації та обкладання шляхетських маєтностей контрибуцією, встановлення власного присуду. Михайло Грушевський припускав можливість погроз козацьких ватажків на адресу короля і загалом польсько-шляхетського режиму¹⁰⁸. Не заперечуючи цієї тези, зазначимо, що відсутність документальних свідчень безпосередньо з козацького середовища, а також наявності даних скорегованих дій повстанців, спрямованих на протидію іноземному пануванню, ставлять її під сумнів.

Офіційні листи Криштофа Косинського, Семерія Наливайка, Григорія Лободи проникнуті лояльністю до короля. Такий епістолярний стиль козацьких ватажків пояснюється існуючими на той час традиціями. Проте не останню роль відіграло прагнення залишатися на державній службі, що гарантувала права і привілеї.

Польські урядовці сумнівалися у щирості намірів та лояльності козаків. Коронний гетьман Станіслав Жолкевський у листі до Сигізмунда III з обозу над Супоем від 21 травня 1596 р. писав: «Гидко й згадувати про що думало те свавільство, в яких виразах воно згадувало маєстат вашої королівської милості, які замисли мало про Краків, славно столицю вашої королівської милості, про розбиття і винищення шляхетського стану»¹⁰⁹. Під час розмови у Варшаві папського кардинала Енріко Гаetano з канцлером Яном Замойським останній зазначав, що на переговорах Семерія Наливайка з посланцем австрійського ерцгерцога Максиміліана виношувались «антипольські плани».

Одним із прикладів зради короні Речі Посполитої польська знать вважала прийняття запорозькими козаками короги від німецького імператора Рудольфа II. Навіть після Солоницької різанини, зважаючи на зростаючу козацьку силу, Станіслав Жолкевський писав до короля про необхідність «для постраху розложити військо (на Подніпров'ї. – В.Щ.), а

¹⁰⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. С. 306.

¹⁰⁹ Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana / Wyd. A. Bielowski. Lwów, 1861. S. 151.

і то теж річ не менш потрібна, аби вапа королівська милість зволив наказати панам старостам і державцям земель королівських, щоб запобігали початкам (окремим виступам. – В.Щ.) чи самі особисто, чи через своїх заступників, та не давали злу зростати»¹¹⁰. Для глибокого переконання коронний гетьман пропонував суворо покарати призвідців повстання. Водночас уже восени 1592 р. гетьман Криштоф Косинський у листі до Сигізмунда III обґрунтував ідею не підлеглості Війська Запорозького владі прикордонних старост, а підпорядкування виключно королю ¹¹¹.

Важливим джерелом, яке вийшло з козацького середовища і висвітлює суспільно-політичні погляди «людей лицарських», є «Кондиції» Семерія Наливайка, подані у 1596 р. Сигізмунду III. У них відображені характерні риси політичної культури козацтва. Документ містив пропозицію здійснити радикальну реформу козацького устрою шляхом створення на незаселеній території південніше Брацлавщини так званого Бузько-Дністровського Війська з сильною гетьманською владою. У «Кондиціях» вмотивовувалися принципи підданства та служби за державний кошт із вказівкою на географічні межі утворення ¹¹². За влучним висловом Петра Саса це була своєрідна програма-мінімум реформування козацького війська: «Вона включала такі принципові положення: географічна локалізація козацької території і деякі вказівки щодо правового оформлення останньої; жорстка «вертикальна» політико-адміністративна модель комплектування Бузько-Дністровського Війська та начерк його воєнного і адміністративного управління» ¹¹³.

Питання інформаційного поширення ідеї Семерія Наливайка серед козацтва може бути предметом дискусії. Проте, цілком можливо, що обізнаність із козацькими

¹¹⁰ Listy Stanisława Żolkiewskiego. S. 80.

¹¹¹ Документи українського козацтва. С. 58-60.

¹¹² Kondycye podane od Nalewajka Królowi Jegomości // Zbiór pamiątek do dziejów polskich / Wyd. St. Broel-Plater . Warszawa, 1858. T. 2. S. 218-219.

¹¹³ Цит. за: Сас П.М. Політична культура українського суспільства. С. 224.

настроями надихнуло київського католицького єпископа Йосипа Верещинського у 1596 р. розробити проект організації Задніпровської козацької держави, очолюваної князем, як найвищою адміністративною особою. Військова влада, згідно з цим проектом, повинна належати гетьману Війська Запорозького. Кожен із 13 полків був би не лише військовим підрозділом, а й адміністративно-територіальною одиницею з центром у місті чи містечку. На полковника покладалося виконання функцій місцевої військової та цивільної влади. Показово, що за полком закріплювалася земельна власність як основа вирішення питання матеріального постачання Війська Запорозького. Крім того, козакам належало виплачувати грошову винагороду та жалування сукном. Єдиним їхнім обов'язком перед королем було несення військової служби¹¹⁴.

Таким чином, Йосип Верещинський зробив важливий крок на шляху до формування своєї програми козацького автономізму. Він прагнув зламати стереотипне уявлення про козаків як найманців і свавільних вояків. На думку Верещинського, козаки такою ж мірою лицарі, як і шляхта, і можуть розраховувати на статус повноцінних підданих Речі Посполитої. Польські урядовці відхилили проект і він залишився невідомим загалу. Проте, навіть поразка повстань 90-х років XVI ст. не зупинила апеляції козаків до лицарських ідеалів і намагань визнання їх «коронними синами» з претензіями на право щодо придніпровських земель як ареалу своїх виняткових інтересів.

Московська авантюра на початку XVII ст., в якій козаки взяли активну участь, зміцнила їхні політичні амбіції. З поверненням в Україну вони продовжували диктувати свої умови місцевим урядовцям. Відповідно з'явилися шляхетські скарги на «козацькі свавілля». У конституції вального сейму від 26 лютого 1609 р. містився наказ, щоб козаки, які мешкали

¹¹⁴ Сас П. М. Проект Задніпровської козацької держави Йосипа Верещинського: політико-правовий аспект // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Черкаси, 1992. С. 59-61; Wereszczyński J. Droga pewna // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. К., 1911. Вып. 1. С. 12-15.

у королівщинах, підлягали юрисдикції старост, а ті, що проживали у духовних і світських маєтках, підпорядковувалися власникам цих володінь. Проте, всупереч постанові козаки не визнавали влади старост і чинили власне правосуддя. Аналогічні мотиви звучали і в позові королівського суду до мешканців Брацлава щодо дій козаків: «Всю юриздыкцию замковую старостинскую себе привлащаете, sprawy и розсудки все межы укrywжонными, узяшы тое з mocy старосты нашого, сами над звыклость давнюю одправуете, а хто бы ся у реестр ваш, в юриздыкцию вашу не вписал и против старосте нашому з вами не переставал: тогда з места проч од маестности выганяете, добра их берет»¹¹⁵. Отже, на контрольованих територіях козаки, як правило, прагнули встановити власне правосуддя. У 1616 р. один із урядовців звертав увагу сейму на факт невизнання козаками «ні магістратів у містах, ні старост, ні гетьманів, вони самі встановлюють собі право, самі обирають урядників і ватажків й наче створюють у великій Речі Посполитій іншу Республіку»¹¹⁶. Можна було б вважати таку оцінку перебільшенням, якби аналогічні факти час від часу не повторювалися. Зокрема, у королівській інструкції на шляхетські сеймики (1625) Сигізмунд III змушений був визнати, що «зовсім призабувши віру і підданство, козаки вважають себе окремою республікою»¹¹⁷.

Вживання такого терміну в оцінці діяльності козацтва пов'язане з утвердженням у суспільній свідомості його як символу слави «руського народу» після Хотинської битви. Водночас Військо Запорозьке виявилось спроможним до інкорпорації інших соціальних верств населення, охопивши їх своїм впливом. Князь Єжи Збараський зазначав: «Міць тієї козацької сили криється не лише в самому злочинному об'єднанні, а пояснюється крім того ще двома речами: великим авторитетом своїх недоброчесностей та явною і прихованою

¹¹⁵ Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. С. 328.

¹¹⁶ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 124.

¹¹⁷ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. С. 64.

прихильністю мало не всієї Київської землі і Білої Русі»¹¹⁸. Та чи не найбільшу небезпеку для себе уряд Речі Посполитої вбачав у тому, що Військо Запорозьке перебирало на себе функції, які були виключною прерогативою держави. Йдеться про сферу зовнішньополітичних зносин. У королівській декларації містилася погроза, щоб козаки «не укладали угод ні з якими іноземними володарями і державами, не наважувалися і не сміли без дозволу Речі Посполитої зноситися через посольства, не наймалися на жодні служби іноземним володарям і не приймали ніяких послів»¹¹⁹.

Надійну підтримку у відстоюванні своїх прав та місця в тогочасному суспільстві козацтво відчувало від православного духовенства, яке з свого боку потребувало вагомого союзника. Колективний вступ козаків Війська Запорозького до Київського Богоявленського церковного братства став потужним імпульсом руху за конфесійну свободу православних. Значною мірою завдяки участі козаків ерусалимський патріарх Феофан у 1620 р., попри заборони польської влади, відновив православну церковну ієрархію в Україні. Питання про її офіційне визнання запорожці неодноразово доносили до урядових кіл. Проте під різними приводами розгляд клопотання переносився на майбутнє.

Спілка козаків з православним духовенством викликала небезпідставні побоювання у Варшаві. Папський нунцій Каміло Торрес повідомляв до Ватикану (1622), що подолати схизму дуже важко, оскільки за неї тримається простолюддя, яке знаходить підтримку у «людей лицарських». «До того ж не можна вдаватися до насильницьких заходів, – скаржився нунцій, – бо опріч свободи віросповідання, за яку присягався король, на перешкоді стають козаки, народ войовничий і сміливий, який стає на оборону її (православної церкви. – В.Щ.) часом з проханням, часом з загрозою на устах, але

¹¹⁸ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 287-288.

¹¹⁹ Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce... przez J.U. Niemcewicza / Wyd. Jan Nepomucen Bobrowicz. Lwów, 1833. Т. 6. S. 186.

завжди зі зброєю в руках»¹²⁰. У цій складній ситуації морально-етична свідомість запорожців відіграла роль духовного опертя у протидії асиміляторській політиці уряду Речі Посполитої. Підтримка козацтвом православ'я дозволила духовенству у відозві на сейм 1623 р. заявити, що православна віра може бути знищена лише разом з «народом руським»¹²¹.

Своєрідним поштовхом до обстоювання козаками своїх прав на певній території стало рішення Куруківської комісії 1625 р., яке містило пункт про формування шести полків Війська Запорозького реєстрового за військово-територіальним принципом – Білоцерківського, Переяславського, Корсунського, Канівського, Черкаського і Чигиринського. Аналогічна адміністративна структура була застосована Богданом Хмельницьким при створенні засад Української держави.

Очевидно, що саме на основі Куруківської угоди було сформульовано вимогу повстанців на чолі з гетьманом Тарасом Федоровичем в 1630 р. про відведення коронного війська західніше Білої Церкви¹²². Чіткіше означити терени, які козаки готові були обстоювати, дає змогу рішення Корсунської ради (1632). На ній звучав заклик, що «им от крестьянские веры не отступать; будет на них ляхи наступят, а их мочи не будет и им бить челом государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Русии, чтоб государь их пожаловал, велел принять под свою государскую руку, а они белорусцы и черкасцы, учнут за свою веру стоять по Днепр»¹²³.

Поряд із гаслами відстоювання православ'я козаки вперше висунули ідею захисту своїх прав на певній території – на Лівобережній Україні. По суті йшлося про наміри створення власної козацької республіки. Масштабніше це прагнення козацтва окреслилося під час повстання 1637–1638 рр. В

¹²⁰ Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1584 do 1690. Berlin, Poznań, 1864. Т. 2. С. 150.

¹²¹ Документы, объясняющие историю Западнорусского края и его отношения к России и к Польше. Санкт-Петербург, 1865. С. 244.

¹²² Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией. Санкт-Петербург, 1912. Вып. 6. С. 76.

¹²³ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. С. 129.

універсалі від 4 листопада 1637 р. козацький полковник Карпо Скидан звертався не лише до козаків, а й до всіх «посполитих людей», іменуючи себе «опікуном всієї України». У посланні, зокрема, зазначалось: «Оголошуємо вам, товаришам нашим, що одержано повідомлення про рішучі задуми жовнірів, які напевно вже збираються до нас в Україну, в чому Бог нехай не допомагає їм. Тому я, силою своєї влади і іменем війська, наказую і підтверджую, щоб вапа милість не залишалися в безпечності, а запаслись кіньми, хлібом і зброєю, були готовими протистояти, як годиться рицарям на цих утискувачів віри нашої грецької, коли буде необхідно»¹²⁴. Таким чином, обстоювання козацтвом корпоративних інтересів супроводжувалося прагненням домогтися прав для всіх мешканців «України».

Звертаючись до старшин реєстровиків, козацький гетьман Павло Бут докоряв, що вони забули рішення Куруківської комісії, згідно з яким коронне військо не повинне розташовуватися на Лівобережжі. За одним із джерел, він заявляв також, що має надію стати «володарем землі Руської». В іншому документі Павлюк зазначав: «коли королеві і Речі Посполитій потрібна буде послуга Війська Запорозького проти якогось ворога, всі ми одностайно вирушимо з наших місць на заклик короля і його послів; а коли не буде потреби у Війську Запорозькому, то хто захоче жити при військових клейнодах на Запоріжжі, нехай собі вільно живе на здоров'я, а хто захоче доглядати своє майно, нехай доглядає і живе вільно»¹²⁵.

Цілком ймовірно, що настрої в козацькому середовищі вплинули на формулювання «Ординації Війська Запорозького реєстрового», ухваленої вальним сеймом у березні 1638 р. Відповідно до постанови козакам заборонялося проживати в містах, крім прикордонних – Черкас, Чигирин і Корсуня, щоб запобігти можливим виступам проти місцевих урядовців. Очевидно, територіальне обмеження місць проживання стало

¹²⁴ Dyaryusz transakcyi wojennej... S. 26.

¹²⁵ Цит. за: Іванцов І. О. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. К.: Академперіодика, 2002. С. 109–110.

імпульсом для продовження козацького повстання влітку 1638 р. У посланні козацького гетьмана Дмитра Гуни вкотре наголошувалося на тезі про єдину спільноту мешканців Подніпров'я, чий інтереси мають бути захищеними. «Вочевидь, – йшлося в документі, – немає тут правди ні боязні Божої, нехай би з нами, з Військом Запорозьким війну проводили, котрі відважилися пожертвувати життям нашим і віддалися на волю найвищого Бога за наші криваві заслуги і за ту невинно пролиту нашу кров, а справді невинним і бідним людям дали спокій, котрих голос і пролита невинна кров волають про помству до Бога і нас до цього збуджують»¹²⁶.

Козацькі ватажки бачили майбутню «Україну» як рівноправну частину Речі Посполитої в демократичних формах правління без втручання коронного війська. Проте поразка повстання відтермінувала реалізацію цих прагнень до сприятливіших часів. Наступне десятиліття стало періодом акумуляції козацьких сил і переосмислення свого місця в суспільстві.

Отже, основні засади самоврядності як важливого чинника автономії, були сформульовані очільниками Запорозької Січі. Це зумовило в подальшому появу різних політичних проєктів, в яких провідна роль відводилася Війську Запорозькому. Принципи співжиття запорозької громади переносилися на волості в ході боротьби козацтва за права та привілеї. Водночас союз козацької верхівки з православним духовенством сприяв зміцненню обопільного обстоювання своїх позицій. Виплекані козаками соціальні ідеали та політичні цінності стали каталізатором державотворення в Україні, яке проявилася в ідеї козацької автономії.

¹²⁶ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. С. 237.

Розділ 5. СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ (1648-1649 рр.)

Козацьке повстання в Україні навесні 1648 р., з точки зору властей Речі Посполитої, не було великою загрозою, адже всі попередні успішно придушувалися силами коронного війська. Надійним запобіжником проти можливих їх повторень слугувала «Ординація Війська Запорозького реєстрового» 1638 р. Проте, новий виступ мав суттєві відмінності, зумовлені досвідом козацьких провідників. У закличних універсалах Богдана Хмельницького до мешканців Подніпров'я проголошувалася обіцянка відібрати «у ляхів всю Україну»¹²⁷. Відмовившись від оборонної тактики ведення бойових дій, гетьман заручився підтримкою реєстрового козацтва та домігся військово-політичного союзу з кримським ханом Іслам-Гіреєм. Ці кроки Хмельницького засвідчили про засвоєння ним уроків 20–30-х рр., коли в ході повстань, незважаючи на їх поразку, була сформульована ідея козацької автономії.

Відповідно у вимогах Війська Запорозького, зафіксованих під час переговорів Богдана Хмельницького з послами коронного гетьмана Речі Посполитої Миколая Потоцького у

¹²⁷ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / сост. А. З. Барабой и др. К. : Наукова думка, 1965. С. 30.

*Богдан Хмельницький
(1595-1647)*

березні 1648 р. Миколаєм Хмелецьким та Станіславом Кричевським, містилися кілька чітких пунктів. Насамперед, це стосувалося поновлення козацьких прав і привілеїв, обмежених «Ординацією», збільшення реєстру та виведення кوارцяного війська із України¹²⁸. У листі до короля Владислава IV від 31 березня коронний гетьман зазначав, що козаки прагнуть «абсолютно панувати в

Україні, укласти договори з іноземцями й зарубіжними володарями і робити все, що лише заманеться їхній волі і бажанню»¹²⁹. Ці свідчення дають підставу говорити про намагання повстанців досягти бажаної мети – виокремлення козацького регіону в межах Речі Посполитої.

Перемоги козацького війська під Жовтими Водами і Корсунем у травні 1648 р. зміцнили ці прагнення Богдана Хмельницького, про що красномовно засвідчило його послання до короля, передане через перекопського мурзу Тугай-бея полоненому коронному гетьману Миколаю Потоцькому. У ньому йшлося про поновлення «давніх вольностей» для Війська Запорозького, підпорядкування його лише королю та встановлення на Подніпров'ї козацького

¹²⁸ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. С. 77.

¹²⁹ Воссоединение Украины с Россией. Москва, 1954. Т. 2. С. 15; Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. К., 1846. Т. 1. С. 8.

самоврядування¹³⁰. Незважаючи на те, що послання не дійшло до адресата, його зміст переконливо продемонстрував впевненість козаків у законності виступу і вбачанні в особі короля свого союзника. Водночас, говорячи про широке автономне утворення, гетьман і його соратники не мали на меті розрив відносин з Річчю Посполитою, а лише хотіли бачити його рівноправною третьою складовою держави. Підтвердженням цієї тези є лист Богдана Хмельницького до брацлавського воєводи Адама Кисіля від 27 червня 1648 р., в якому гетьман писав про припинення військових дій, бо «не бажає знищення і загибелі нашої вітчизни»¹³¹. Очевидно, аналогічні переконання сповідувалися і його найближчими соратниками, серед яких переважали православні шляхтичі. В'ячеслав Липинський стверджував, що за тогочасними джерелами в перший рік повстання у Війську Запорозькому нараховувалося від 6 до 7 тисяч їх представників¹³². Якщо навіть допустити, що ця цифра і завищена, то все ж можна говорити не лише про військовий, але й інтелектуальний потенціал козацьких провідників. Наявність представників шляхетського стану в управлінських структурах могла б відіграти цементуючу роль в утвердженні державної ідеї в Україні.

У європейській практиці модифікації політичного устрою та функціонування інститутів влади здійснювалися

*Адам Кисіль
(1583-1645)*

¹³⁰ БМЧ. ВР. Спр.142. Арк. 165-166.

¹³¹ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. С. 53.

¹³² Липинський В. Участь шляхти... С. 65.

місцевою аристократією у межах існуючих державних утворень і спиралися на тяглість традицій. Натомість в Україні владний простір формувався в умовах відсутності власної держави козацькою верствою, яка створювала адміністративні структури за зразком діяльності Війська Запорозького¹³³.

Про плани Богдана Хмельницького було відомо у середовищі магнатів та шляхти, які з тривогою апелювали до центральної влади. Країною активно поширювалися чутки про намір козаків створити власну державу і проголосити гетьмана монархом. Адам Кисіль відзначав задум Хмельницького оголосити Київ столицею нового князівства «і хоч повтікали всі знатні, як духовні, так і світські обох релігій, наказав посольству, яке залишилося, готуватися до його (Хмельницького – В.Ш.) приїзду»¹³⁴. А у листі гнєзненському архієпископу Мацею Лубенському від 31 травня, восвода писав: «Згас спокій, щастя і слава Республіки, настали нечувані поразки і вічна погибель, коли Батьківщина наша непереможена могутністю турецького султана та інших монархів, переможена одним козаком, який вступив у зговір з частиною невірних»¹³⁵. Холмський єпископ у листі до одного з урядовців також звертав увагу на велику загрозу, яка нависла над Річчю Посполитою через козацьке повстання в Україні. На його думку, єдиною надією для влади залишалася шляхта та кварцяне військо.

Перебування козаків поблизу Білої Церкви розцінювалося місцевими можновладцями як прагнення козаків створити «князівство Руське», що охоплювало б всі землі Задніпров'я. Маршалок конвокаційного сейму Богуслав Лещинський обурювався, що «непоказний козачок, остання наволоч в Речі Посполитій задумав заснувати руську монархію»¹³⁶. Тобто в очах урядовців та шляхти Богдан

¹³³ Смолій В.А., Степанков В.С. Влада в Українській державі раннього нового часу. С. 51.

¹³⁴ Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. 3. С. 11; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. С.225.

¹³⁵ Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. Т. 1. С. 28.

¹³⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. 3. С. 12; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. С. 225.

Хмельницький створював небезпеку існуванню держави через захоплення Подніпров'я й утвердження там козацької влади. Водночас у листі гетьмана до короля Владислава IV від 12 червня 1648 р. містилося лише прохання про збереження козацьких вольностей¹³⁷. В інструкції послам від Війська Запорозького до короля від 17 липня йшлося також про збільшення вдвічі чисельності реєстру та захисту православної віри¹³⁸.

Занепокоєння державної еліти Речі Посполитої козацьким повстанням в Україні стало предметом обговорення на конвокаційному сеймі у Варшаві. Створена урядова комісія на чолі з Адамом Кисілем мала розпочати в Києві переговори з Богданом Хмельницьким. Перед нею була поставлена конкретна мета – досягти мирної угоди з повсталим козацтвом навіть через компромісні рішення. Єдиною заувагою залишалося збереження територіальної цілісності Речі Посполитої¹³⁹.

Проте розгортання ще й селянського руху під впливом бойових успіхів козаків не дозволило розпочати заплановані на 23 серпня 1648 р. переговори. Повстання дедалі набирало небачених масштабів, масовості і гостроти, охоплюючи майже всі етнічні українські терени. За визначенням князя Домініка Заславського козаки призначали «своїх урядників, окрему собі республіку створивши»¹⁴⁰. На звільнених територіях впроваджувалися «козацькі порядки», насамперед, при створенні органів місцевого самоврядування та судочинства. Гетьман послідовно проводив курс на зміцнення своєї влади, що проявлялося у жорсткому підпорядкуванні полкових і сотенних органів влади, намаганнях добитися виконання ними розпоряджень і указів. У руках місцевої

¹³⁷ Документи Богдана Хмельницького. С. 35-36; Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. Т. 1. С. 118-125.

¹³⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. 3. С. 13-15; Документи Богдана Хмельницького. С. 39; Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. Т. 1. С. 126-131.

¹³⁹ Документы об Освободительной войне... С. 90, 96.

¹⁴⁰ Цит. за: Липинський В. Участь шляхти... С. 145.

адміністрації концентрувалося не лише виконання військових, а й цивільних функцій. Вагомою підмогою для їхньої діяльності було ухвалення в липні 1648 р. «Статей про устрій Війська Запорозького», покликання на які свідчать про намір Хмельницького знайти важелі контролю над розбурханою стихією¹⁴¹.

Влітку вийшла низка гетьманських універсалів на захист життя, майна і власності православного духовенства і шляхти, що викликало хвилю невдоволення з боку частини повстанців. У тогочасних джерелах є згадки про бажання окремих загонів скликати козацьку раду і обрати собі іншого провідника. Але гетьман рішуче протидіяв непокорі у війську. Відмова радикально налаштованого черкаського полковника Максима Кривоноса виконувати один із наказів Хмельницького завершилася серйозним конфліктом, підлеглий був публічно покараний – його прикували до гармати¹⁴². Ця показова акція переслідувала мету зміцнити гетьманську владу в складний період.

Хмельницький намагався знайти союзників і серед можновладців – представників політичної аристократії. Він звертався до князя Яреми Вишневецького, київського воєводи Януша Тишкевича, коронного стражника Самійла Лаща та інших осіб, але не отримав позитивної відповіді. Лише Адам Кисіль у листі переконував гетьмана в необхідності припинити збройне протистояння, апелюючи до патріотичних почуттів: «Вітчизна для нас усіх є одна, в якій родилися і заживаємо вільностей наших; і немає справді в усьому світі іншої такої держави подібної нашій Вітчизні у вільностях і свободах, до яких ми всі одностайно звикли, – Корони Польської»¹⁴³.

Перемога у Пилявецькій битві восени 1648 р. відкривала перед Богданом Хмельницьким нові можливості у досягненні мети на тлі загострення боротьби кандидатів за корону Речі Посполитої. У гетьмана виникла ідея обрати на польський

¹⁴¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... С. 38.

¹⁴² Документи об Освободительной войне... С. 97-98.

¹⁴³ ЦДАУ. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 336. Арк. 32-33.

трон московського царя Олексія Михайловича, про що він писав російським воеводам ¹⁴⁴. З персоною православного монарха пов'язувалися сподівання на реформування політичного устрою Речі Посполитої та, відповідно, урівняння козацтва з шляхетським станом. Відмова царя у союзі, із-за небажання порушувати Поляновський договір (1634), переорієнтувала українську козацьку еліту на підтримку іншої кандидатури на монарший трон – молодшого брата Владислава IV Яна Казимира ¹⁴⁵. Очевидно, що похід на територію західноукраїнських земель був продиктований необхідністю продемонструвати підтримку Яна Казимира для обрання його королем Речі Посполитої. Про це свідчить лист Хмельницького до сенаторів, який був доставлений козацьким посольством у Варшаву в другій половині листопада 1648 р. У документі наголошувалося на захисті православної церкви, ліквідації унії, амністії учасникам повстання, затвердженні 12 тисячного реєстру, дозволі козакам самим обирати гетьмана й підлягати лише владі короля ¹⁴⁶. В цьому тексті відсутні будь-які твердження про перспективи створення козацької автономії в Україні.

Такий контент гетьманського листа диктувався, ймовірно, тактичними міркуваннями. У тексті містилося прохання до Яна Казимира гарантувати підтримку Війську Запорозькому по завершенні військової кампанії. Повернення повстанців з-під Замостя «в Україну» передбачало укладання угоди з урядом на майбутніх переговорах. З іншого боку давалося взнаки несприйняття більшістю козацької старшини ідеї автономізму, а лише відстоювання виключно приватних і корпоративних інтересів. Політичною батьківщиною для них залишалася Річ Посполита, а король – її законним володарем.

Прагнення гетьмана досягти бажаного результату ґрунтувалося на очікуванні лояльної політики Яна Казимира

¹⁴⁴ Воссоединение Украины с Россией. Т. 2. С. 64-65.

¹⁴⁵ Zbigniew Wójcik. Jan Kazimierz Waza. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 2004. S. 62.

¹⁴⁶ Документи Богдана Хмельницького. С. 84.

щодо козацтва. Водночас на шляху від Замостя до Києва Богдан Хмельницький розпорядився залишити військові залоги на схід від Кам'янця-Подільського, засвідчуючи таким чином збереження утворених козацьких органів влади на цій території. Перебуваючи в Острозі, він звернувся з універсалом до шляхти, сповіщаючи про припинення військових дій і попередженням, щоб вона не мала «ніякої злоби ні до своїх підданих, ні до руської релігії... і не дай Господи, щоб до нас дійшла звістка про те, що хтось впертий і злобливий знову почав проливати християнську кров і вбивати бідних людей, чим порушив би спокій і мир, встановлений його королівською милістю, і напевно привів би до ще більшого знищення Речі Посполитої»¹⁴⁷. За повідомленнями до Варшави Адама Кисіля «від Случі почавши, аж до Чигирина розташоване військо Хмельницького»¹⁴⁸. Це свідчило про наміри гетьмана залишити під своїм контролем значну частину території України, а не обмежуватися козацьким регіоном на Подніпров'ї.

До перемир'я з владою гетьмана спонукали й об'єктивні обставини, адже в умовах епідемії чуми на західноукраїнських землях та тривалого виснажливого походу, Військо Запорозьке потребувало відпочинку й перегрупування. Остання теза була засвідчена в листі гетьмана до кримського хана Іслам-Гірея. Не вдалося налагодити й дипломатичні контакти з православними монархами. За опосередкованими даними, наприкінці листопада Хмельницький направив також посольство до Османської імперії з проханням прийняти протекцію турецького султана.

Повернення Богдана Хмельницького до Києва у грудні 1648 р. мало важливе значення для здійснення наступних політичних кроків. Королівський посланець до гетьмана львівський підкоморій Войцех М'ясковський записав у своєму щоденнику «Весь народ, все посольство вийшло з міста, щоб привітати його, й Академія вітала його промовами

¹⁴⁷ Там само. С. 87.

¹⁴⁸ Z dziejów Ukrainy. Kraków, 1910. S. 76.

В'їзд Богдана Хмельницького до Києва

та вигуками як Мойсея, збавителя, спасителя, визволителя народу від польського гніту, щасливо іменованого Богданом, тобто Богом даним»¹⁴⁹. Оцінка Богдана Хмельницького як «визволителя» зазначена і в нотатках московського посла Григорія Унковського на підставі його розмов з учасниками дійства, які заявляли: «Господь Бог дав нам нині християнської віри оборонця і від проклятої віри визволителя гетьмана Богдана Хмельницького»¹⁵⁰.

У Києві відбулися зустрічі Хмельницького з духовенством, зокрема митрополитом Сільвестром Косовом, який неприхильно ставився до козацького повстання, та єрусалимським патріархом Паїсієм. Останній благословив гетьмана на війну проти Речі Посполитої, тим самим підтримавши необхідність захисту православної церкви в Україні¹⁵¹. Патріарх порівняв Богдана Хмельницького з римським імператором Костянтином Великим – першим захисником християнства серед тогочасних монархів.

У європейській практиці політичного життя ритуал

¹⁴⁹ Воссоединение Украины с Россией. Т. 2. С. 109.

¹⁵⁰ Там же. С. 160.

¹⁵¹ БМЧ. ВР. Спр.144. Арк. 147.

Переяславська рада

посвячення правителя був одним із елементів визнання його божественних прав на владу у державі. Проте для гетьмана цей обряд виявився проблематичним через напружені стосунки з київським митрополитом. Припущення деяких дослідників про проведення патріархом посвячення Богдана Хмельницького на сьогодні не підтверджується документальними свідченнями, але цілком ймовірне. Не випадково ж Паїсій титулував гетьмана «князем Русі», надавши таким чином йому владу «над усією територією, що контролювалася козацтвом»¹⁵².

Зустрічі із патріархом суттєво вплинули на поведінку Богдана Хмельницького. Під час переговорів 20–25 лютого 1649 р. у Переяславі з королівським комісаром Адамом Кисілем гетьман висловлювався як володар козацької України. Відзначаючи легітимність своєї влади, він заявив Кисілю: «Правда то є, що я людина маленька, але мені Бог дав, що я є єдиновладцем і самодержцем руським»¹⁵³. Фактично Хмельницький виступив з новою політичною програмою, яка радикально різнилася від мети боротьби, сформульованої

¹⁵² Цит. за: Плохій С. Наливайкова віра... С. 293.

¹⁵³ БМЧ. ВР. Спр. 964. Арк. 14; Воссоєдинение Украины с Россией. Т. 2. С. 117.

на початку козацького повстання. Зокрема, він заявив про небажання Війська Запорозького бути під владою польського короля та про право «народу руського» на створення власної держави в етнічних межах його проживання – Україні, Поділлі, Волині й Галичині¹⁵⁴.

Зміна поглядів гетьмана на характер відносин з Річчю Посполитою простежується у заяві козацького посла до Москви полковника Силуяна Мужиловського. У розмовах із царськими сановниками на початку 1649 р. він зауважив, що визволена повстанцями територія «стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська» і вони «у цих місцях живуть собою вільно». А Військо Запорозьке має намір боротися за визволення решти земель «...козаки будуть далі наступати в польські землі і для визволення християнської віри будуть з неприятелими своїми поляками боротися всією силою, щоб їм всі ті місця, де живуть люди православної християнської віри, від поляків визволити, щоб люди православної віри були вільні, а полякам щоб до цих міст не було діла»¹⁵⁵.

Таким чином, на переяславських переговорах вперше було сформульовано право українського народу на самостійне державне життя. Принципи державної ідеї знайшли подальший розвиток у наступні місяці. Під час квітневих переговорів з царським послом Григорієм Унковським Богдан Хмельницький заявив, що козаки не присягали новому королю Речі Посполитій Яну Казимиру, а тому «ми волею Божою цим від них стали вільними»¹⁵⁶. А у листі до Олексія Михайловича від 22 квітня 1649 р. гетьман однозначно заперечив можливість зверхності іноземного володарювання в Україні: «Про те Бога молимо, щоб ляхи і жида більше над православними християнами не володарювали, оскільки вони, як хитрі, здавна звикли кров християнську розливати і зраду чинити»¹⁵⁷. Водночас Богдан Хмельницький розглядав козацьку Україну

¹⁵⁴ БМЧ. ВР. Спр. 964. Арк. 15; Воссоєдинение Украины с Россией. Т. 2. С. 118.

¹⁵⁵ Цит. за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. С. 226.

¹⁵⁶ Воссоєдинение Украины с Россией. Т. 2. С. 152.

¹⁵⁷ Цит. за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. С. 226.

як спадкоємицею княжої Русі, стверджуючи, таким чином, історичну тяглість державності на своїй землі. Це положення стало вагомим надбанням політичної культури «народу руського» ранньомодерної доби.

Для формування державної ідеї велике значення мало зміцнення прерогатив гетьманської влади. Її визначальні риси кристалізувалися у протистоянні з козацькою радою, витоки якої сягали до початків Запорозької Січі. Повноваження ради були великими, адже на ній визначалися основні засади життя військового товариства. Як зазначав Іван Крип'якевич: «Рада установлювала весь устрій війська, давала військові закони і порядок. Вона рішала про війну і мир, вела переговори й заключала умови, висилала посольства і укладала інструкції для них, приймала чужих послів і давала їм відповіді. Рада вибирала гетьмана і всю старшину і по своїй волі відбирала у них уряди. Рада відбувала суд над козаками і мала право карати їх, навіть карою смерті»¹⁵⁸.

З розгортанням Визвольної війни прерогативи козацької ради були суттєво зменшені, адже в екстремальних умовах її механізм не спрацьовував. У цей період пріоритет в управлінні Військом Запорозьким був переданий старшинській раді. Кампанія 1649 р. розпочалася без загальної ради. Хмельницький у своїх рішеннях покладався на думку невеликого кола авторитетних урядовців. Після походу на західноукраїнські землі гетьманська влада фактично втратила суто військовий характер і поширилася на цивільні справи – соціально-економічні та судові – тієї території, яка опинилася під козацьким контролем. Проте, це потребувало обґрунтування та правової легітимації. Насамперед, воно стосувалося війська, абсолютне верховенство над яким гетьман мав лише на період воєнної кампанії, а не в мирний час.

З точки зору влади Речі Посполитої Богдан Хмельницький не був легітимним гетьманом, адже його обрання здійснювалося без королівської згоди. Скептично ставилися до козацького

¹⁵⁸ Цит. за: Крип'якевич І. П. Студії над державою Богдана Хмельницького. Т. 138–140. С. 68.

Булава, прапор Богдана Хмельницького, бунчук

вождя і володарі сусідніх держав. Відповідно найприйнятнішою для Хмельницького стала ідея створення в Україні монархічної форми правління, яка б відповідала тенденціям організації ранньомодерного політичного простору. Адже і в попередній період спостерігалися симпатії козаків до сильної королівської влади. Зокрема, великі надії запорожці покладали на Владислава IV. Успіх на перших етапах повстання завдячувався і деклараціями в універсалах Хмельницького про те, що козаки виступили не проти короля, а проти українських та польських урядовців, які чинили утиски¹⁵⁹. Популярною також була теза, що козаки повстали з дозволу Владислава IV для захисту монарха перед магнатським свавіллям¹⁶⁰.

Закономірно, що вже навесні 1649 р. у поведінці гетьмана спостерігалися прояви самодержавних устремлінь, що відзначав царський посланець Григорій Унковський. Василянський чернець Павло Ласка також писав київському воєводі, що у козацькій Україні «не має короля і не чути про іншу владу, окрім

¹⁵⁹ Документи Богдана Хмельницького. С. 35.

¹⁶⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. 2. С. 144-145.

гетьмана з Військом Запорозьким»¹⁶¹. Очевидно, такі реалії стали підставою для прагнення Хмельницького запровадити спадкове гетьманство. Так у реєстрі Війська Запорозького за Зборівською угодою «гетьманич» Тиміш стоїть на першому місці після батька Богдана¹⁶². Старший син обіймав також посаду наказного гетьмана у спільному поході з кримським ханом. Проте смерть Тимоша під Сучавою в 1653 р. перекреслила плани Богдана Хмельницького. Сподівання щодо меншого сина Юрія також не виправдалися. Зміцніла старшинська олігархія восени 1657 р. привела до керівництва держави свого представника – Івана Виговського¹⁶³.

Однією із головних причин участі у Визвольній війні широких народних мас було прагнення ліквідації польського панування, засилля католицького духовенства та свреїв-орендарів. Джерела свідчать про винищення їхніх представників – тих, хто не встигав врятуватися втечею¹⁶⁴. Полонені повстанці пояснювали такі вчинки тим, що «не стерпівши польського панування, підняли зброю проти тих, хто вдавався до зловживання»¹⁶⁵. Львівський адвокат Самійло Кушевич не приховував занепокоєння: «... неприятель підкорює руську землю, власність Речі Посполитої, прагнучи зробити її своєю»¹⁶⁶. Війна поступово набирала національного характеру, незважаючи на намагання влади Речі Посполитої трактувати її як внутрішній соціальний конфлікт.

Антипольські настрої з початку 1649 р. зумовили зростання етнічної свідомості повстанців. За територією Подніпров'я починає закріплюватися назва «Україна»¹⁶⁷. Поступово утверджується практика вшанування Богда-

¹⁶¹ Документи об Освободительной войне... С. 231.

¹⁶² Реєстр Війська Запорозького 1649 року. К.: Наукова думка, 1995. С. 27.

¹⁶³ Крип'якевич І. П. Студії над державою Богдана Хмельницького. Т. 151. С. 145

¹⁶⁴ Воссоединение Украины с Россией. Т. 2. С. 129; Літопис Самовидця / підгот. Я.І. Дзира. К.: Наукова думка, 1971. С. 52.

¹⁶⁵ Цит. за: Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... С. 34.

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649-1659 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. К., 2015. Вип. 15. С. 18-19.

на Хмельницького як її правителя. Харизматична постать гетьмана дедалі набуває популярності серед різних прошарків населення. Зі свого боку він зважав на суспільні настрої і не поспішав укладати угоду з королівським урядом, готуючись до нових випробувань.

Через затягування переговорів і небажання королівських комісарів йти на поступки Богдан Хмельницький оголосив у травні мобілізацію Війська Запорозького. Перші переможні битви на Поділлі і сподівання на наступ трансільванського князя Д'єрдя II Ракоція, з яким Хмельницький підтримував тісні контакти, відкривали широкі перспективи досягти бажаної мети. Проте геополітична ситуація в Європі в цей час складалася несприятливо, адже зафіксована Вестфальським мирним договором (1648) система міжнародних відносин не передбачала появу нових державних утворень. Не було зацікавлене в цьому і Кримське ханство, адже в такому випадку звужувалися можливості проведення грабіжницьких походів на українські терени. Відповідно Іслам-Гірей проводив політику збереження «рівноваги сил» в українсько-польському конфлікті. Після перемоги повстанців під Зборовом хан розпочав переговори з Яном Казимиром і поставив перед Богданом Хмельницьким вимогу укласти з королем угоду, що не відповідала інтересам повстанців¹⁶⁸.

Компромісний варіант проекту домовленостей, створений під Зборовим 17 серпня 1649 р., засвідчив, що козаки змушені були піти на значні поступки. Територія Війська Запорозького обмежувалася Київським, Брацлавським та Чернігівським воєводствами, а чисельність – 40 тисячами осіб. Шляхта могла повертатися до своїх маєтків, а селяни знову були змушені відбувати кріпацькі повинності. Питання ліквідації унії і повернення православним церковного майна відкладалися до наступного вального сейму. Коронне військо не повинно було перебувати на території Подніпров'я, а адміністративні посади у воєводських та старостинських

¹⁶⁸ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. С. 104.

органах влади могли обіймати лише православні шляхтичі. Заборонялося засновувати єзуїтські колеїї, оголошувалася амністія повстанцям, насамперед представникам шляхетського стану¹⁶⁹.

Ратифікація Зборівського трактату вальним сеймом у січні 1650 р. стала своєрідним стартом для Богдана Хмельницького в реалізації державної ідеї. Для гетьмана було очевидно, що уряд не планував виконувати угоду з Військом Запорозьким. Козацький представник у Варшаві Самійло Зарудний у розмовах із московським послом Григорієм Богдановим відзначав, що поляки не хочуть робити поступок, передбачених Зборівським договором, а «в яких статтях і поступили, то з лукавством, щоб у майбутньому могли від цих статей відректися і відбрехатися, хочуть козаків обманути, як і раніше обманювали, і, обманувши їх, проливати християнську кров»¹⁷⁰. Невдоволення умовами трактату гетьман висловив і московському боярину Жаденову, зауваживши: «Йому прикро і нелюбий мир, що його склав з ляхами»¹⁷¹.

Отримання права на автономію дозволило гетьману Богдану Хмельницькому зміцнити владні козацькі інституції та випрацювати основи соціально-економічної політики. На початку 1650 р. відбулася реорганізація адміністративно-територіального устрою Війська Запорозького. У створених 16 полках, які склали ядро повстанських сил, полковники, сотники і отамани здійснювали не лише військову, а й цивільну владу. Одночасно формувалася власна судова система, гетьманській владі була підпорядкована Запорозька Січ¹⁷². Богдан Хмельницький розгорнув широку дипломатичну діяльність, насамперед у пошуках союзника серед православних монархів, переконавшись у ненадійності союзу з Кримським ханством. Це дає підставу стверджувати, що

¹⁶⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. 3. С. 215-217; ЦДАУ. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 44-45.

¹⁷⁰ Цит. за: Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... С. 108.

¹⁷¹ Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1861. Т. 3. С. 350.

¹⁷² Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. С. 227.

Зборівський трактат розглядався як тимчасове перемир'я з урядом Речі Посполитої.

Отже, на першому етапі Визвольної війни 1648-1649 рр. були закладені підвалини державної ідеї в Україні. У боротьбі за станове права під впливом соціальних і конфесійних чинників козацтво поступово переходило до створення на визволених територіях органів самоврядування та обстоювання автономістських прав. Водночас радикальна позиція Богдана Хмельницького під час переяславських переговорів у лютому 1649 р., відіграла вирішальну роль на шляху політичного самовизначення. Незважаючи на складні внутрішні і несприятливі геополітичні обставини, гетьман та його соратники розпочали робити реальні кроки у розбудові самостійної держави. Зборівська угода відкривала нові можливості для таких дій очільників Війська Запорозького.

Розділ 6. ПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

Створення основних засад державності на першому етапі Визвольної війни було вагомим надбанням політичної культури українського етносу ранньомодерної доби та давало підстави для їхньої подальшої розбудови. У процесі реалізації положень Зборівської угоди 1649 р. Богдан Хмельницький в першу чергу приділяв увагу зміцненню державних інституцій, формуванню основ соціально-економічного розвитку та утвердженню пріоритету гетьманської влади. Підпорядкування королю Речі Посполитої не стало на перешкоді Хмельницькому діяти самостійно у вирішенні питань внутрішньої та зовнішньої політики, що сприяло зростанню його авторитету в українському суспільстві. Вважаючи свою залежність від польської корони суто формальною, у серпні 1650 р. гетьман заявив магнатським посланцям що його «ані король, ані Річ Посполита до жодної справи не можуть всилувати... Бо я вільний собі, і кому захочу, тому й буду підданим»¹⁷³. Як писав Олександр Оглоблин: «Головною метою діяльності Богдана Хмельницького було вдержати й розбудувати Українську козацьку державу, оборонити її мілітарно й правно-політично й забезпечити дальший розвиток української нації шляхом поширення української державної влади на всі етнічно українські землі й

¹⁷³ НБУВ. ІР. Ф. 2. Спр. 13698. Арк. 10.

охоплення українським політичним та економічним впливом цілого простору між Балтикою й Чорним морем»¹⁷⁴.

У таких умовах гетьман почав виношувати плани заснування в Україні власної династії, що відповідало провідним тенденціям організації тогочасного політичного простору, через налагодження родинних зв'язків із представниками православних монарших дворів сусідніх країн. Зокрема, він доклав чимало зусиль для одруження свого старшого сина Тимоша, на якого покладав великі сподівання, з донькою молдавського володаря князя Василя Лупу Розандою. Укладання цього шлюбу в 1652 р. відкривало широкі можливості утвердження політичного статусу Війська Запорозького. Здобуття князівського титулу онуками Богдана Хмельницького, які могли б обійняти найвищу посаду в Українській державі, сприяло б її визнанню в європейському світі та стабілізації суспільства після завершення війни.

Очевидно, що й зближення з Туреччиною – надання султаном Мегмедом IV (1648-1687) Богдану Хмельницькому титулу «князя руського», здійснювалося для оформлення монархічного правління у формі спадкового гетьманства. Разом з тим, отримання князівського титулу з рук іноземного неправославного володаря могло бути поставлене під сумнів козацькою спільнотою. Відповідно Хмельницький обрав інший шлях, а саме: перетворення гетьманської влади, яка б мала суспільне визнання, у спадкову монархію. З цією метою він приділяв велику увагу формуванню власного клану – кола осіб, об'єднаних родинними зв'язками, просуваючи їх по службових щаблях у різних підрозділах державного апарату¹⁷⁵.

У ході Визвольної війни гетьман Богдан Хмельницький став репрезентантом ідеї соборності українських земель, називаючи їх «нашою землею»¹⁷⁶. У зверненнях до короля

¹⁷⁴ Цит. за: Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження. К.: Смолоскип, 2003. С. 159.

¹⁷⁵ Дашкевич Я. Клан Хмельницького – легенда чи дійсність? // Україна в минулому. Київ, Львів, 1992. Вип. 2. С. 83.

¹⁷⁶ Документи Богдана Хмельницького. С. 202, 351, 366.

Речі Посполитої він наполягав на дотриманні «наших прав і вольностей», скасуванні унії та повернення православної церкви відібраних у неї храмів, монастирів і маєтностей. Литовський канцлер Альбрехт Радзивілл восени 1650 р. звернув увагу на те, що Б. Хмельницький мав «слухняних собі всіх русинів, які завжди готові виконувати його волю»¹⁷⁷. Аналогічну оцінку гетьману дав і сенатор Речі Посполитої Адам Кисіль: «... його авторитет такий, що лише він скаже, мусять зробити»¹⁷⁸. «Справжнім господарем» назвав Богдана Хмельницького венеціанський дипломат Альберто Віміна, який вів з ним переговори, зазначаючи про сувору дисципліну у Війську Запорозькому. Характеристику діяльності українського правителя дав і коронний гетьман Речі Посполитої Миколай Потоцький, відзначаючи у листі до короля Яна Казимира, що «панує собі той Хмельницький як володар і союзний монарх»¹⁷⁹. Тому логічно, що у листах і універсалах гетьман уникав зазначати титул «його королівської милості», як того вимагали правила звернення підлеглого до монаршої особи.

Поведінка Богдана Хмельницького сприяла утвердженню в свідомості козацтва погляду на його гетьманську владу як дану від Бога. У повідомленні сучасника ротмістра Стефана Чарнецького про козацьку Україну відзначається, що гетьмана «як Бога шанують». Аналогічно висловлювався у розмові з Миколаєм Потоцьким делегат козацького посольства до короля чигиринський хорунжий Василь: «Цей гетьман від Бога даний і гетьманом над військом поставлений; хіба що його і сам Бог скине»¹⁸⁰. Та й сам Хмельницький неодноразово підкреслював божественне походження своєї влади¹⁸¹. Робилися спроби доповнити гетьманський титул словами «Божою милістю»¹⁸².

¹⁷⁷ Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647-1656 / oprac. A. Przyboś, R. Żelewski. Warszawa, 1980. Т.3. С. 270.

¹⁷⁸ Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі – ЛБН. ВР) Ф. 5. Спр. Оссолинських. № 225/II. Арк. 326.

¹⁷⁹ АГАД. Ф. 553. Кн. 18. С. 70.

¹⁸⁰ ЛБН. ВР. Ф. 5. Спр. Оссолинських. № 225/II. Арк. 321.

¹⁸¹ Воссоединение Украины с Россией. Т. 2. С. 117-119, 154.

¹⁸² Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей*. Т. 3. К., 1995. С. 96.

Будучи противником охлократичних традицій Війська Запорозького, Богдан Хмельницький вживав рішучих заходів для зміцнення своєї влади, суворо контролював виконання прийнятих рішень, аж до погроз позбавити життя тих, хто не виконував його наказів. В універсалі білоцерківському полковнику містилося попередження щодо оперативності виконання гетьманського розпорядження: «Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також, згідно з військовими артикулами для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися в подібних випадках грішити, буде покараний на горло»¹⁸³. Джерела свідчать, що Хмельницький неодноразово позбавляв посад порушників наказів¹⁸⁴. Проте самостійне врядування де-факто не було підкріплене правовими засадами легітимації гетьманської влади. Одержана від уряду Речі Посполитої обмежена автономія в умовах продовження військових дій залишалася лише на папері. Тому актуальним для Богдана Хмельницького залишалось здобуття політичного статусу Війська Запорозького як самостійної держави.

В той же час дії козацького уряду у проведенні внутрішньої політики не набули системного характеру. Гетьману доводилося постійно долати спротив з боку частини старшини з приводу здобуття самостійності від Речі Посполитої. Виступ запорожців, які проголосили гетьманом Худолія, довелося придушувати із застосуванням сили. Брак досвіду державного будівництва давався взнаки при домінуванні приватних інтересів козацької старшини та охлократичних настроїв у суспільстві. Для переважної більшості соратників Хмельницького політичною батьківщиною залишалася Річ Посполита. Шведський дипломат Йоганн Майєр зафіксував діалог на одній із козацьких рад 1650 р., коли полковник

¹⁸³ Документи Богдана Хмельницького. С. 182.

¹⁸⁴ ЦДІАУ. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 334. Арк. 57-58.

Матвій Гладкий сказав гетьманові, що «король залишається їхнім королем і володарем, а Хмельницький є для них братом і товаришем»¹⁸⁵. Тобто, в середовищі старшини гетьман сприймався не як носій державної влади, відповідальний лише перед правовими нормами, а як виконавець волі Війська Запорозького. Це ускладнювало проведення гетьманом внутрішньої політики та не сприяло утвердженню на міжнародній арені. Спроби пошуку альтернативи польському королю серед православних монархів не увінчалися успіхом.

Проте невдачі не ослабили прагнення Богдана Хмельницького здобути для Війська Запорозького політичний статус. Це диктувалося, насамперед, реалізацією рішень Зборівської угоди, що супроводжувалася відновленням королівської адміністрації, поверненням шляхти до своїх маєтків і зростанням соціальної напруги в українському суспільстві. Влітку 1650 р. особливо гострого характеру набули соціальні виступи на теренах Брацлавщини та Лівобережної України. Брацлавський воевода Станіслав Лянцкоронський у одному із своїх листів підкреслював намагання подолян навіть «знищити ляхське ім'я»¹⁸⁶. Разом з тим без військово-політичної підтримки Богдану Хмельницькому проблематично було налагодити стосунки із суверенними володарями.

Передбачаючи перспективу продовження боротьби з Річчю Посполитою, у другій половині 1650 р. гетьман звернувся до султана Мегмеда IV з проханням надати Війську Запорозькому протекцію Османської імперії. Проте позитивна відповідь із Стамбула напштовхнулася на рішучий спротив козацької старшини. Непевними залишалися й стосунки Війська Запорозького з Кримським ханством. Зрада татар під Зборовом змусила Хмельницького підписати не вигідну для козацької України угоду, за якою влада гетьмана обмежувалася територією трьох воєводств. До того ж хан Іслам-Гірей прагнув створення антимосковської

¹⁸⁵ Архив ЮЗР. К., 1908. Ч. 3. Т. 6. С. 34.

¹⁸⁶ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... С. 65.

коаліції, тому намагався не допустити українсько-польського протистояння.

Наслідком поразки повстанців у Берестецькій битві стало підписання Білоцерківської угоди у вересні 1651 р., згідно якої зводилася нанівець автономія Війська Запорозького. Його територія обмежувалася Київським воєводством, двічі скорочувалася чисельність реестру, а Хмельницький підпорядковувався коронному гетьману Речі Посполитої¹⁸⁷. Тому гетьман знову порушує клопотання перед султаном про підданство. У листі до Мегмеда IV зазначалося, що метою боротьби козаків є звільнення «руського народу» від польської неволі, наголошувалося також: «вся Русь хоче і могла б бути під владою вашої цісарської милості»¹⁸⁸. Через загострення політичної ситуації в Україні і цього разу справа не була доведена до кінця.

Лише переможна Батозька кампанія 1652 р. зумовила політичний та морально – психологічний злам у ході Визвольної війни. Вона спричинила масові селянські повстання і відновлення на території Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств органів козацької влади. Велике значення мало зміцнення полкового управління та створення нової моделі соціально-економічних відносин, за яких було ліквідоване кріпацтво, а землі перейшли у власність скарбу Війська Запорозького. Характерним визначенням тогочасного становища козацької України є повідомлення сіверського сотника Пилипа Уманця за 1653 р.: «А тепер у нас за ласкою божою... тут у всім краю

*Ян Казимир
(1609-1672)*

¹⁸⁷ ЦДДАУ. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 334. Арк. 19-20.

¹⁸⁸ Документи Богдана Хмельницького. С. 234.

сіверському ні воєводи, ні старости, ані писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорізького! А полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю»¹⁸⁹.

Звістки про нові плани короля Речі Посполитої Яна-Казимира здійснити восени 1653 р. похід на Подніпров'я змусили Богдана Хмельницького до підготовки війська для належної відсічі. Однак збройне протистояння під Жванцем на Поділлі завершилося Кам'янецькою угодою, за якою не передбачалося існування автономної козацької України. На її території в найближчі часи мало розміститися коронне військо. Довготривалість і виснажливність боротьби породжували в населення зневіру і розчарування у можливості досягнення перемоги. Все це спонукало Богдана Хмельницького позитивно відгукнутися на пропозицію московської сторони визнати протектором Війська Запорозького царя Олексія Михайловича. На такий вибір вплинула приналежність до одного й того ж віросповідання та відсутність в українців антиросійських настроїв.

Переяславська рада 18 січня 1654 р. засвідчила прагнення козацької еліти узаконити суверенітет Української держави, забезпечивши його підтримкою царського уряду через військовий союз перед небезпекою агресії з боку Речі Посполитої. Незважаючи на великі взаємні непорозуміння під час переговорів, зумовлені різними культурними традиціями, ідеологіями та відмінністю мови, сторонам вдалося знайти консенсус¹⁹⁰. Навіть відмова посольства Василя Бутурліна присягнути від імені царя, для якого відносини з людьми, що піддаються йому, не могли трактуватися відносинами рівного з рівним, не стала на заваді ухвалення остаточного рішення. Неспроможність власними силами відстояти самостійність Війська Запорозького змусила Богдана Хмельницького і старшину погодитися на односторонню присягу московському цареві.

У проекті угоди, підготовленої козацькою старшиною за

¹⁸⁹ Цит. за: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. С. 241.

¹⁹⁰ Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654-1658). К.: Кліо, 2017. С. 37-42.

підсумками Переяславської ради, була пропозиція встановити такі відносини між Україною та Московським царством, за яких би зберігалася державна самостійність Війська Запорозького – з можливістю проведення внутрішньої та зовнішньої політики і виплату данини московському монарху за оборону від зовнішніх ворогів ¹⁹¹. Ця позиція ґрунтувалася на двох взаємовиключних поняттях: візантійських традиціях політичної культури з властивим для неї уявленням про природність єдності православно-східного слов'янства на чолі з царем та західноєвропейській традиції, що ґрунтувалися на договірному характері взаємин монарха з підданими на етапі ранньомодерного часу. Посадження таких політичних традицій свідчило про наявність у козацькому середовищі знань про правові відносини в Речі Посполитій та розподілу владних повноважень і відсутність повноцінної інформації щодо характеру московської влади.

Українсько-московський договір у формі «Березневих статей» 1654 р. передбачав визнання України самостійною державою. Вона мала власний суспільно-політичний устрій, адміністративне управління, законодавство і судочинство, фінансову систему, власну модель соціально-економічних відносин, церковного та культурного життя. Підтверджувалися права і привілеї козацтва, шляхти, міщан та духовенства. Тільки в Києві мав перебувати московський гарнізон ратних людей на чолі з воєводою для надання допомоги у боротьбі з ворогами. Реєстрове козацтво чисельністю 60 тисяч осіб повинно було отримувати платню від московського уряду за несення військової служби. Зі свого боку Військо Запорозьке визнавало зверхність московського царя, зобов'язувалося виплачувати щорічно певну суму данини, але втрачало право на проведення самостійної зовнішньої політики ¹⁹².

У вітчизняній та зарубіжній історіографії неодноразово

¹⁹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1996. Т. 9. Ч. 1. С. 784-788; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. С. 299-300.

¹⁹² Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 814-819; Статті Богдана Хмельницького та жалувані грамоти від 27 березня 1654 р. // Історія української конституції / упоряд. А. Слюсаренко, М. Томенко. К.: Право, 1997. С. 16-23.

зверталися до оцінки «Березневих статей». Розмаїття тверджень пояснюється рівнем політико-правової думки трактування документа, оригінал якого до сьогодні не віднайдено. Разом з тим, у визначенні юридичної природи, змісту та значення українсько-московського договору оминалось увагою питання здобуття політичного статусу Військом Запорозьким.

Юридичний аналіз угоди має враховувати специфіку політичних і державних концепцій XVII ст., в яких застосовувалися притаманні епосі категорії та поняття. У державно-правовій теорії того часу не вживався термін «держава» незалежно від монарха. Стосунки між державами уявлялись виключно як стосунки між особами їх правителів. В цьому випадку йшлося про угоду між гетьманом Війська Запорозького Богданом Хмельницьким і царем Олексієм Михайловичем, який персоніфікував Московську державу. Варто зазначити, що у договорі перелічені всі соціальні верстви тогочасної України: козацтво, шляхта, духовенство, міщани та селяни, які становлять єдину державу – Військо Запорозьке на чолі з гетьманом.

Загальний характер формулювань українсько-московської угоди зумовив появу різноманітних трактувань її змісту у

*Олексій Михайлович
(1629-1676)*

вітчизняній та зарубіжній історіографії. Різноманітність оцінок можна звести до двох основних груп: 1) угода нерівноправних сторін, 2) угода самостійних держав. Російський історик державного права Василь Сергесвич відзначав, що з підписанням договору козацька Україна не була приєднана до Московського царства як провінція, а зберегла державний статус зі всіма необхідними ознаками, включаючи право

зовнішньополітичних зносин. Звідси він робить висновок, що об'єднання мало персональний характер із визнанням Військом Запорозьким царя своїм сюзереном¹⁹³. Проте принцип персональної унії передбачав тимчасовий характер державного союзу, а в тексті жалуваної грамоти зазначалося, що цар пожалував Військо Запорозьке і воно йому «служитиме вовіки».

У поглядах на означену проблему опонентом Василя Сергеевича виступив його співвітчизник правник Михайло Дьяконов. Спираючись на текст угоди 1654 р. він наголошував на підданстві козацької України не лише династії Романових, а всім російським царям у майбутньому, «хто б вони не були». Згідно з тогочасною правовою теорією автор наполягав на визначенні українсько-російського союзу реальною унією¹⁹⁴. Проте така форма об'єднання держав передбачала тісний зв'язок та не лише спільність монарха, але й деяких органів державного управління, чого «Березневі статті» не містили.

Прихильниками оцінки про васальну підлеглість Війська Запорозького московському царю були Михайло Грушевський та Михайло Коркунов. Зокрема, Грушевський наголошував на конституційному характері угоди, за якою Москва визнала устрій козацької України і надані козакам права і вольності польськими королями. Незважаючи на незавершеність державного будівництва, на думку вченого, Військо Запорозьке зберегло державний статус під московською зверхністю¹⁹⁵. Аналогічна думка міститься і у твердженні Коркунова, що «Унія – це об'єднання двох незалежних держав з одною персоною правителя. Те ж було в XVII століття з Малоросією. Одноосібність її проявлялась в тому, що вона мала одноосібного правителя в особі гетьмана, який мав право вести самостійні міжнародні відносини»¹⁹⁶.

Офіційний розрив козацької України із Польщею В'ячес-

¹⁹³ Сергеевич В.И. Лекции и исследования по древней истории русского права. Санкт-Петербург, 1899. С. 84.

¹⁹⁴ Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя древней Руси (до конца XVII века). Юрьев, 1907. Т.1. С. 247-248.

¹⁹⁵ Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року // Переяславська рада 1654 року. С. 27.

¹⁹⁶ Коркунов Н.М. Русское государственное право. Санкт-Петербург, 1901. Т. 1. С. 181.

лав Липинський назвав «кінцем автономізму», наголошуючи на мілітарному характері українсько-московського договору 1654 р. Разом з тим, автор відзначав, що ця угода нічим не відрізнялася від попередніх, коли в боротьбі проти Речі Посполитої цар заступив місце султана, ставши протектором України із зобов'язанням надати їй військову допомогу¹⁹⁷. Але політичні цілі кожна зі сторін переслідувала свої, які були малозрозумілими для союзника. Ця різниця проявилася уже в ході переговорів та у формулюваннях офіційних документів. Звідси – витoki різноманітних, інколи навіть альтернативних інтерпретацій договору.

Розлогу правову оцінку «Березневих статей» подав Ростислав Лащенко. Відзначаючи наявність у козацькій Україні державного устрою у час об'єднання з Московією, якого остання зобов'язувалася не порушувати, автор не знайшов підстав кваліфікувати угоду як федерацію чи конфедерацію. Він слушно зауважив на необхідності обов'язково враховувати зовнішньополітичні обставини, за яких з'явилася угода, а також психологічні чинники, що відображали тогочасні суспільні настрої: «не тільки гетьман Богдан Хмельницький, захищаючи інтереси України, але так само і цар московський не менш, ніж гетьман, потребував в інтересах Московщини у той час для себе військового союзника»¹⁹⁸. Звідси дослідник робить висновок, що і український гетьман, розуміючи цей аспект, не міг свідомо змінити «королівську» протекцію на «царську» без відстоювання самостійності Війська Запорозького.

Аналізуючи договір 1654 р. з погляду його змісту і правового значення Андрій Яковлів відзначив факт цілковитої самостійності козацької України напередодні Переяславських переговорів: «Україна була фактично і юридично цілком самостійна держава: юридично, бо державно-правні стосунки між Україною й Польщею, сформульовані в договорах Зборівському та Білоцерківському, були внаслідок війни зірвані. Україна не визнавала над собою іншої влади, крім влади свого

¹⁹⁷ Липинський В. Україна на переломі... С. 25.

¹⁹⁸ Цит. за: Лащенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським // Переяславська рада 1654 року. С. 88.

гетьмана, і як вільну, незалежну державу Україну трактував і московський цар»¹⁹⁹. Відповідно, вступаючи в союз з Московією, вона висувала свої вимоги, сприйняті в цілому іншою стороною, що й було зафіксовано у «Березневих статтях». «За буквальним змістом договору, – зазначав історик, – відносини між Україною та Московою дуже близько підходять до відносин номінальної васальної залежності чи протекторату»²⁰⁰.

В основі різних поглядів на українсько-московську угоду лежить відмінність державних інтересів сторін та розбіжність політичних цілей. Для того щоб зрозуміти юридичну природу договору необхідно звернути увагу не лише на буквальний зміст документу, але й на реальні взаємовідносини які утворилися внаслідок його підписання. Формально договір засвідчив юридичну форму відокремлення України від Речі Посполитої і був для тогочасної еліти аргументованим доказом самостійності козацької держави. Він також означав правове визнання Московою внутрішньополітичної суверенності України та відкривав перспективи завершення об'єднання її земель в етнічних межах. З іншого боку договір зміцнив позиції царського уряду у його прагненні спільними зусиллями повернути втрачені землі на західному прикордонні.

Таким чином, на підставі здобутків Війська Запорозького в ході Визвольної війни, коли Богдан Хмельницький діяв фактично як самостійний володар, були сформульовані та апробовані основні засади державотворення. Відповідно гетьман спирався на них під час переговорів з делегацією московського царя на Переяславській раді. Зважаючи на становище двох держав, підходи до укладання угоди були різними як і бачення сторонами перспектив майбутнього союзу. Це зумовило розмаїтість трактувань суті та значення українсько-московського договору. Разом з тим, «Березневі статті» 1654 р. утвердили політичний статус Війська Запорозького під царським протекторатом як нової держави на європейській ранньомодерній мапі.

¹⁹⁹ Цит. за: Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. // Переяславська рада 1654 року. С. 119.

²⁰⁰ Там само. С. 138.

Розділ 7. РУЙНУВАННЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

Утвердження політичного статусу Війська Запорозького під московським протекторатом, зафіксоване «Березневими статтями» 1654 р., створювало потенційні можливості розвитку та втілення державної ідеї в ранньомодерній Україні. Вітчизняна еліта цілком закономірно вбачала відродження самостійного державного утворення, що ґрунтувалося на вікових традиціях еволюції етносу від княжої Русі. Козацька верхівка позитивно сприймала контроль міжнародних зносин Війська Запорозького монархом-сюзереном як і виплату данини до царської казни, адже форма правління залишалася незмінною як і політична влада та модель соціально-економічних відносин. Союз із Московським царством відкривав перспективу довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою та завершити об'єднання українських земель в єдиній державі.

Усвідомлюючи небезпеку наступу коронного війська навесні 1654 р., Богдан Хмельницький активізував зусилля для налагодження дипломатичних стосунків з Молдавією, Валахією, Трансільванією одночасно зберігаючи відносини з Кримом та Портою. Проте сподівання гетьмана виявилися марними, а військова допомога від Московської держави була недостатньою. Наступного року царський уряд, убезпечуючись від шведської загрози, вирішив піти на

зближення з Річчю Посполитою. У листах до Олексія Михайловича Хмельницький намагався переконати його у помилковості курсу, проте безрезультатно.

Козацьке посольство, очолюване Романом Гапоненком, що прибуло з гетьманськими інструкціями у Вільно (жовтень 1656), не було до переговорів допущене²⁰¹. На цей принизливий жест Хмельницький відповів: «Я вже знаю, що робити: треба відступити від руки царської, а підемо туди, куди бог поведить: не тощо під християнського пана, але хоч і під бусурмана»²⁰². Фактично польсько-московське замирення здійснювалося за рахунок українських інтересів.

Труднощі виникли і під час переговорів Богдана Хмельницького зі шведським послом Готаром Веллінгом на початку 1657 р. у Чигирині. За повідомленням посла, козацька старшина вирішила «не вступати з королем у жодні переговори, поки в. кор. вел. не визнає за ними права на всю стару Україну або Роксоланію, де грецька віра була і мова їхня ще існує – до Вісли. Аби вони змогли утримати те, що здобули своєю шаблею, бо їх би висміяли, коли б за такої можливості не відібрали земель, які колись втратили»²⁰³. Справа не була залагоджена через прагнення Карла Густава (1654-1660) зберегти за собою Галичину та Поділля, а Веллінг не мав права без узгодження з королем вирішувати такі питання. Характерно, що у реляції посла містилося сформульоване старшиною поняття «Україна», яке стосувалося не лише Подніпров'я, але й усіх етнічних українських земель.

Серйозною проблемою козацької України залишався статус правителя-гетьмана. У сусідніх монархічних країнах персона володаря – імператора, короля, царя, султана чи князя мала відповідне суспільне визнання. Тому для Богдана Хмельницького важливими завданням стало набуття для родини

²⁰¹ Липинський В. Україна на переломі... С. 36; Федорук Я. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2011. С. 466-479.

²⁰² Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1997. Т. 9. Ч. 2. С. 1251.

²⁰³ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. С. 202; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1329.

князівського титулу і запровадження спадкового гетьманства ²⁰⁴. Невдала спроба його реалізації через укладання династичного шлюбу не змінила політичних планів українського гетьмана. Запровадження монархічної форми правління мало б убезпечувати володаря булави від козацької охлократичної стихії і відкривало б можливості для утвердження міжнародної легітимації Війська Запорозького. Україна, аналогічно невеликим державам – Волощині, Молдавії, Трансільванії, не маючи можливості відстояти свою самостійність, змушена була шукати могутніших володарів-сюзеренів ²⁰⁵. Це підкреслювалося в заяві Богдана Хмельницького у 1649 р. «... я буду триматися того пана, який мене ласкаво з Божої ласки держить в своїй опіці» ²⁰⁶. Проте монархічна ідея не мала серйозної підтримки в тогочасному

*Іван Виховський
(1608-1664)*

українському суспільстві, а трималася виключно на авторитеті гетьмана та вузького кола його соратників.

Вже тяжко хворим, у квітні 1657 р. Богдан Хмельницький скликав розширену старшинську раду з представниками міст, на якій домігся обрання спадкоємцем гетьманського уряду 16-річного сина Юрія ²⁰⁷. Утвердження монархічної ідеї через запровадження династії Хмельницьких відобража-

²⁰⁴ Липинський В. Україна на переломі... С. 172-173, 230.

²⁰⁵ Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою 1654-1665. К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. С. 31.

²⁰⁶ Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. Т. 1. С. 464; Чухліб Т. Гетьмани і монархи... С. 52.

²⁰⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1368; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. Т. 138-140. С. 72; його ж. Богдан Хмельницький. С. 335.

ла тенденцію політичного розвитку Війська Запорозького і могла сприяти консолідації української еліти на ідеологічних засадах державотворення. Проте в її середовищі розпочалася прихована боротьба за владу, а восени політична ситуація в Україні зазнала радикальних змін, що позначилося й на поглядах козацької старшини. Слід також відзначити позицію вищого православного духовенства, яке не підтримало ініціатив Богдана Хмельницького, не стало його союзником у захисті державної ідеї.

Боротьба старшини за гетьманську булаву після смерті Хмельницького спричинила перегрупування політичних сил і зміну пріоритетів у розбудові держави. Йшлося про різне бачення форми її правління та моделі соціально-економічних відносин. Генеральний писар Іван Виговський зі своїми прибічниками – Григорієм Гуляницьким, Тимошем Носачем, Григорієм Нагоровським зважився на усунення молодого Юрія Хмельницького від керівництва Військом Запорозьким. На старшинській раді у вересні 1657 р. Іван Виговський був обраний гетьманом до повноліття Юрія, а через місяць на Корсунській раді – повноправним гетьманом України²⁰⁸. В історіографії питання мотивації цих дій окреслюється виключно боротьбою за владу. При цьому залишається поза увагою факт підтримки генерального писаря козацькою старшиною, яка в січні 1654 р. чинила спротив Богдану Хмельницькому на переяславських переговорах з представниками Московської держави. Очевидно, їх непокоїв характер самодержавної влади царя, воля якого була понад законом. Навпаки, шляхетський статус у Речі Посполитій забезпечував особу навіть від королівського свавілля. На законодавчому рівні шляхта мала право, за певних обставин, на збройний опір монарху, чим інколи й користалася.

Обійнявши посаду гетьмана, Іван Виговський відмовився від монархічної ідеї, яка була непопулярною у середовищі козацької старшини. На Корсунській раді він пообіцяв: «без

²⁰⁸ Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1879. Т. 11. С. 802; Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1998. Т. 10. С. 32-36; о. Юрій Мицик. Гетьман Іван Виговський. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. С. 37.

вашої військової ради жодних справ не чинити»²⁰⁹, натомість проігнорувавши позицію запорожців. Фактично було взято курс на розбудову олігархічної республіки, що привело до суттєвого ослаблення центральної влади. Роз'єднаність еліти, яка переживала процес формування, відсутність чітких пріоритетів щодо подальшої розбудови держави реально загрожували розгортанню подальшої боротьби за гетьманський уряд. Ініціатива виходила, насамперед, від тих старшин, які вважали себе так само гідними отримати високі посади. Разом з тим, для сподвижників Івана Виговського, переважно шляхтичів, прийнятнішим було повернення до старої моделі соціально-економічного устрою. Внаслідок багаторічної війни і руйнування соціальної структури суспільства, активізувалися охлократичні настрої і в інших верствах населення. Переважна його більшість готова була підтримувати того, хто обіцяв швидко поліпшення, насамперед, матеріальних потреб. Особливо яскраво такі тенденції проявилися на Запорожжі.

Керуючись корпоративними інтересами запорозької спільноти, січова старшина прагнула повернути собі провідну політичну роль у державі, звинувачуючи Івана Виговського у нелегітимності обрання його гетьманом поза межами Січі, до того ж – на старшинській раді. Ігноруючи «Березневі статті» 1654 р., запорожці самостійно звернулися до московського царя. Прийом у Москві посольств кошового отамана Якова Барабаша та полтавського полковника Мартина Пушкаря засвідчив про повернення в козацькому середовищі до ідеї територіальної автономії²¹⁰, а з боку сюзерена – втручання у внутрішні українські справи. Насамперед, йшлося про розташування нових військових гарнізонів у містах Гетьманщини та залучення московських сановників для збору податків до царської скарбниці.

Неспроможність Івана Виговського досягти домовленостей з лівобережним козацтвом і запорожцями у розв'язанні назрілих проблем, змусили його вдатися

²⁰⁹ Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1879. Т. 4. С. 43; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 10. С. 58.

²¹⁰ Горобець В.М. Назв. праця. С. 187.

до пошуків зовнішньої підтримки. Під час корсунських переговорів з царським послом Богданом Хитрово на початку 1658 р. гетьман погодився щоб московські воєводи прибули до Чернігова, Ніжина, Переяслава, а урядовці для складання козацького реєстру. У Корсуні було також досягнуто домовленості про союз з кримським ханом, що передбачав надання гетьману військової допомоги у боротьбі зі внутрішніми ворогами. Новий володар булави намагався порозумітися і з Річчю Посполитою, яка, незважаючи на шведську агресію, продовжувала відігравати помітну роль у Центрально-Східній Європі²¹¹. Пропольські симпатії Івана Виговського живилися, очевидно, і через співпрацю з відомим політичним діячем Юрієм Немиричем, який підтримував дружні стосунки з польськими урядовцями.

Обмежена джерельна база не дозволяє простежити конкретні наміри Івана Виговського щодо відносин Гетьманщини і Речі Посполитої на початку його правління. Проте обриси майбутнього союзу окреслилися влітку 1658 р. під час переговорів між Павлом Тетерею і Казимиром Бенювським у Межирічі на Волині. Представлений Тетерею проект акцентував на збереженні козацьких вольностей та відновленні привілеїв православної церкви, а також на наданні православним міщанам рівних прав з католиками, очоленні урядів у Київському, Брацлавському, Чернігівському воєводствах виключно православною шляхтою та заснуванні в Україні двох шкіл за зразком Краківської академії²¹².

Цілком зрозуміло, що в екстремальних умовах військового часу створення бездоганного правового документа було справою непростого. Адже варто було враховувати настрої і прагнення сторін та особисті вподобання головних дійових осіб. Козацька старшина обрала партнером Річ Посполиту, що зумовило повернення до існуючої практики врегулювання відносин між сторонами, як-то Зборівської та Білоцерківської угод.

²¹¹ Акты ЮЗР. Т. 4. С. 36.

²¹² Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку / ред. Ярослав Федорук. Львів, 1994. С. 85-87; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 10. С. 325-327.

Гадяцькі переговори засвідчили велику розбіжність думок серед старшини щодо укладання договору з Річчю Посполитою. Частина козацької еліти домогалася створення самостійного «Руського князівства», до складу якого входили б усі етнічні руські землі, скасування унії і повернення земель та майна православної церкви. Це є ще одним свідченням наявності у козацької старшини розуміння правонаступності державного життя в Україні від княжої Русі. Але в остаточній версії проекту «Руське князівство» означувалося теренами трьох воєводств – Київського, Брацлавського і Чернігівського, яке б мало статус аналогічний Великому князівству Литовському. На вічні часи гетьман і Військо Запорозьке визнавали зверхність короля і Речі Посполитої. На чолі князівства повинен був стояти гетьман, який водночас виконував би функцію київського воєводи та першого сенатора. Збройні сили склалися з 60 тис. козаків і 10 тис. найманців. Козакам підтверджувалися права і вольності, а 100 осіб з кожного полку мали бути нобілітовані. Але Руське князівство позбавлялося права на ведення зовнішньополітичних зносин²¹³.

Аналіз такого проекту Гадяцької угоди свідчить, що Іван Виговський і його соратники, насамперед Павло Тетеря та Юрій Немирич відійшли від принципу побудови самостійної соборної держави на основі монархічної форми правління. Втрачалася така важлива ознака суверенітету як право на проведення зовнішньої політики. Зводилася до мінімуму прерогатива власних органів адміністративної та судової влади, відновлювалася стара модель соціально-економічних відносин²¹⁴. Фактично йшлося про обмежену автономію в складі Речі Посполитої.

Українсько-польська угода повинна була ратифікована на черговому вальному сеймі у Варшаві. Проте, поява цього документа викликала бурхливу реакцію серед шовіністично

²¹³ Гарасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат. С. 55-60; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 10. С. 354-375; Чухліб Т. Гетьмани і монархи... С. 372-378; Яковлева Т.Г. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. С. 315-318.

²¹⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... С. 114-115.

налаштованої польської еліти, яка не вважала за можливе затвердження трактату в такій редакції. Разом з тим, в умовах продовження громадянської війни в Україні серед козацької старшини посилювалося невдоволення політикою гетьмана Івана Виговського, насамперед, через військовий союз з кримськими татарами та спробу відійти від московського протекторату і приєднати Військо Запорозьке до Речі Посполитої.

Для обрання посольства на вальний сейм, де планувалося затвердити Гадяцький трактат, у березні 1659 р. гетьман скликав старшинську раду. В ході бурхливих дебатов вона висловилася за перегляд і доповнення окремих статей угоди. Нові пункти передбачали часткове відновлення ідеї соборності через приєднання до Руського князівства Волинського та Подільського воєводств, негайне скасування унії, а також встановлення спадкового гетьманату. Остання вимога обґрунтовувалася необхідністю «щоб не доходило на Україні до заворушень і ускладнень на випадок, Боже борони, смерті його милості пана гетьмана, тому його милість пан гетьман просить, щоб без жодних виборів рідний брат його милості – його милість Данило Виговський, Боже борони його від швидкої смерті, де-факто успадкував Велике Гетьманство і Київське воєводство»²¹⁵. З цими доповненнями посольство, очолюване генеральним обозним Тимошем Носачем, вирушило до Варшави.

Легітимація Гадяцького трактату могла б стати важливим аргументом для обґрунтування Гетьманщини як правонаступниці Київської Русі, що позитивно вплинуло б на розвиток внутрішнього життя та міжнародне визнання козацької України. Введення у текст угоди терміну «Руське князівство» сприяло б сприйняттю останнього як зрозумілу для європейської спільноти ідентифікацію країни. В цьому контексті «Військо Запорозьке» трактувалося б як тимчасове військове утворення, що перебуває на службі іншої держави. Проте нові ініціативи Івана Виговського були відхилені польськими

²¹⁵ Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. К., 1852. Т. 3. С. 337-338; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... С. 118.

урядовцями, а текст угоди при підготовці до сеймового слухання був відредагований згідно з їх баченням питання.

Ратифікований у травні 1659 р. вальним сеймом Гадяцький трактат визначав територію козацької України у межах трьох воєводств, як у Зборівській угоді, з мінімальними автономними правами та збереженням унії. Декларувалися права стародавньої православної церкви «народу руського» на теренах його проживання. Гетьман Війська Запорозького до кінця життя мав бути першим сенатором у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах. У Києві та ще одному місті повинні були створені академії. Чисельність козацького війська зменшувалася до 30 тисяч²¹⁶, тобто вдвічі менше, ніж планувалося у проєкті. Це було небезпечно з огляду на незадоволення людей зі зброєю, які відтепер мусіли самостійно шукати своє місце в суспільстві, розбурханому війною. Іван Виговський був прикрито вражений остаточним текстом договору, який доставив йому Криштоф Перетяткович до Чигирини²¹⁷. Але протистояти такому принизливому рішенню сейму військовою силою у гетьмана не було можливості.

Масове невдоволення козаків та старшини угодою позбавило опори гетьманську владу. Активізувалися опозиційні сили, зокрема прихильники Юрія Хмельницького, загострилися відносини Чигирини із Запорожжям. Навіть блискуча перемога українського війська над московитами під Конотопом влітку 1659 р. не зміцнила становища Івана Виговського. Германівська козацька рада рішуче висловилася проти Гадяцького трактату, що змусило гетьмана зректися булави й віддати козакам клейноди Війська Запорозького.

Отже, за правління Івана Виговського розпочалося руйнування ідеологічних засад державотворення в козацькій Україні. Її очільник відійшов від принципу побудови самостійної держави з монархічною формою правління, знехтувавши здобутками свого попередника Богдана

²¹⁶ Гадяцька унія 1658 року. К.: Ін-т української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, НаУКМА, КІУС, 2008. С. 14-22.

²¹⁷ Яковлева Т.Г. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. С. 319.

Хмельницького. Вочевидь, Виговському не вдалося побачити перспективу розвитку соборної держави, яка за характером політичної влади і моделлю соціально-економічного устрою суттєво відрізнялася від сусідніх. Ідеалом для гетьмана залишалася шляхетська Річ Посполита, невід'ємною частиною якої він вважав Україну у формі князівства Руського.

Козацька старшина спробувала виправити прорахунки Івана Виговського при підготовці проекту договору з Московським царством після обрання гетьманом Юрія Хмельницького. Незважаючи на потенційний громадянський конфлікт, зростаючу соціальну напругу і охлократичні настрої серед козацтва, на раді у Жердовій Долині були сформульовані нові положення, які передбачали самостійність України при формальній протекції московського царя. Зокрема, до Війська Запорозького мали ввійти землі Північної Чернігівщини та частини Білорусії, передбачалося заборонити перебувати у містах московським військам та воєводам, крім Києва, планувалося вільно обирати гетьмана і мати право на ведення

Юрій Хмельницький
(1641-1685)

зовнішньополітичних зносин²¹⁸. Булава в руках Юрія символізувала б легітимацію спадкової влади родини Хмельницьких.

Проте планам молодого гетьмана не судилося втілитися через серйозні суспільні виклики: продовження громадянського конфлікту, поглиблення соціальної напруженості, анархізацію політичного життя та несприятливе зовнішньополітичне

²¹⁸ Акты ЮЗР. Т. 4. С. 256-258; Яковлева Т.Г. Руїна Гетьманщини... С. 342-344; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. Варшава, 1934. С. 61-63.

становище. У жовтні 1659 р. козацьку раду в Переяславі, як до речі і в 1654 р., проігнорувала більшість правобережних полковників і старшин, для яких неприйнятною була московська зверхність. Лівобережну козацьку еліту, натомість, такий статус влаштував. Під час ради за наполяганнями князя Олексія Трубецького Жердівський проект був відхилений і ухвалена нова угода, яка базувалася частково на «Березневих статтях» та низці додаткових пунктів²¹⁹.

За «Переяславськими статтями» Військо Запорозьке фактично перетворювалося на автономну одиницю Московського царства. Обмеженням суверенітету був також обов'язковий дозвіл царя на обрання гетьмана та проводити самостійну зовнішню політику. Московські воєводи розташовувалися також у Переяславі, Ніжині, Чернігові та Брацлаві, а київська митрополія мала підпорядковуватися московському патріархату²²⁰.

Таким чином, угодівська позиція лівобережної старшини не лише стала перешкодою для самостійного розвитку України, але й спричинила подальше загострення суперечностей в суспільстві. Юрій Хмельницький намагався повернути прерогативи гетьманської влади, відправивши до Москви посольство. Проте ця спроба не мала успіху. Аналогічно завершилися і його заходи силою зброї повернути втрачені землі Поділля та Волині. Далася взнаки відсутність у Юрія Хмельницького харизми політика і полководця, що відповідно викликало падіння його авторитету серед старшин. Врешті-решт молодий гетьман відмовився обіймати найвищу посаду в державі²²¹.

Влітку 1660 р. нагальна потреба в обороні України проти агресії Речі Посполитої вимагала від козацької ради прийняти рішення про проведення нової військової кампанії. Протистояння між старшиною обох берегів Дніпра і недовіра московської влади до правобережного козацтва зумовили

²¹⁹ Акты ЮЗР. Т. 4. С. 270-272.

²²⁰ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... С. 123-124.

²²¹ Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1872. Т. 7. С. 320.

формування двох військ. Одне з них очолив київський воєвода Василь Шереметьєв, який разом із лівобережними козаками наказного гетьмана Тимоша Цицюри виступив на Волинь, інше, на чолі з Юрієм Хмельницьким, повинно було вести боротьбу з татарами на Поділлі, щоб не допустити їх з'єднання з поляками ²²². Проте під Старокостянтинівим полки Василя Шереметьєва були оточені, а спроба Хмельницького прийти на допомогу виявилася невдалою. Після переговорів козацької старшини з королівськими комісарами у середині жовтня 1660 р. був підписаний Чуднівський мир, згідно з яким відновлювалася чинність Гадяцького трактату ²²³.

Нова політична ситуація була потенційною небезпекою з точки зору подальшого поглиблення громадянського конфлікту в Україні. Лівобережне козацтво не визнало Чуднівської угоди і готувалося до збройної боротьби з Юрієм Хмельницьким, сподіваючись на допомогу Москви. Антигетьманські настрої зростали й на Запорозжжі, інтереси якого дедалі більше відмежовувалися від загальнодержавних. Таким чином, серед козацької старшини втрачається актуальність ідеї створення самостійної Української держави на користь плекання регіональних інтересів. Внутрішньополітичні проблеми планувалося вирішувати при підтримці урядів іноземних країн. Яскравим прикладом такого дискурсу є лист наказного гетьмана Якіма Сомка наприкінці 1661 р. до Юрія Хмельницького щодо примирення: «нехай його царська величність з його королівською милістю умови і комісії проведуть, а не ми» ²²⁴. Заявлена позиція козацької старшини свідчила про реальну загрозу розколу держави. Деструктивну роль відігравали й представники вищого та середнього духовенства, насамперед на Лівобережжі, які підтримували російську політику щодо України.

Зречення булави Юрієм Хмельницьким наприкінці 1662 р. прискорило розподіл Гетьманщини на Лівобережну

²²² Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1867. Т. 5. С. 33.

²²³ Яковлева Т.Г. Руїна Гетьманщини... С. 113-114.

²²⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... С. 130.

*Іван Брюховецький
(1623-1668)*

та Правобережну. В умовах жорсткого суперництва до владив Чигирині прийшов досвідчений і авторитетний серед козацької старшини Павло Тетеря. Перші його кроки засвідчили про намір консолідації сил для зміцнення єдиної держави через порозуміння з наказним гетьманом Якимом Сомком та кошовим отаманом Іваном Брюховецьким. Повноважні посольства були направлені до турецького султана, молдавського володаря та короля Речі Посполитої. Зокрема, останнє мало домагатися збереження вольностей Війська Запорозького та здійснення походу на Лівобережжя з метою його приєднання до Правобережної України²²⁵. Водночас Павло Тетеря фактично відмовився від політичної автономії Гетьманщини і дозволив повертатися до своїх маєтків польській шляхті та колишнім урядникам.

Полонофільська політика гетьмана стала перешкодою для його участі у козацькій раді під Ніжином у червні 1663 р. На «Чорній раді» гетьманом Лівобережжя був обраний Іван Брюховецький, а його опонентів ув'язнили, а згодом розстріляли. Таким чином, була порушена територіальна цілісність Української держави та створений прецедент для реалізації планів Московського царства і Речі Посполитої щодо її поділу.

При підтримці коронного війська Речі Посполитої у 1664 р. Павло Тетеря під гаслом єднання «християнського малоросійського народу» і «приведення в порядок всієї України»²²⁶ намагався заволодіти Лівобережжям. Проте провал військової

²²⁵ Газін В. Гетьман Павло Тетеря. С. 71.

²²⁶ Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. К., 1859. Т. 4. С. 427.

кампанії зумовлювався не лише силою противника, але й міжусобицями серед правобережних старшин та втручанням у політичне життя Гетьманщини Запорозжя. У вирі збройного конфлікту загинули Іван Виговський, Іван Богун, а Григорій Гуляницький, Юрій Хмельницький та київський митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський були захоплені в полон і вислані до Мальборської фортеці²²⁷. Згодом і Павло Тетеря, опинившись у безвиході, залишив Чигирин і втік до Польщі.

Петро Дорошенко
(1627-1698)

Петро Дорошенко, який був обраний гетьманом Правобережжя у серпні 1665 р., основні зусилля спрямував на боротьбу з анархією, ліквідацію отаманства та налагодження місцевих владних інституцій. Навесні наступного року він порушив питання про визначення статусу козацької України за умовами Гадяцького трактату перед сеймом Речі Посполитої. Проте, навіть такий варіант не був прийнятий польською стороною, яка готувалася до угоди з Московським царством

з перспективою остаточного поділу українських земель. В той же час гетьман Лівобережжя Іван Брюховецький восени 1665 р. підписав «Московські статті», за якими політична автономія краю була зведена нанівець, фактично перетворивши його на адміністративну одиницю Московської держави. Російські воєводи повинні були перебувати у більшості великих міст Гетьманщини. До їх компетенції належало збирання податків із місцевого населення. Обрання гетьмана могло відбутися лише з присутністю царського представника²²⁸.

Згідно з Андрусівським перемир'ям 1667 р. між Річчю

²²⁷ Яковлева Т.Г. Руїна Гетьманщини... С. 405.

²²⁸ Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1869. Т. 6. С. 16-24 Горобець В.М. Назв. праця. С. 419-421.

Посполитою і Росією козацька Україна поділялася на два гетьманства – Правобережне і Лівобережне та Запорожжя, яке переходило під спільну протекцію царя і короля. Таким чином, державницьким планам козацьких лідерів було завдано відчутного удару, що створило серйозні труднощі для об'єднання Війська Запорозького. Адже тепер потрібно було обов'язково зважати на волю двох монархів і знаходити порозуміння із охлократією січової громади.

Петро Дорошенко запропонував скликати на Росаві раду для обрання єдиного гетьмана. До лівобережних козаків та запорожців були направлені листи з проханням прибути на Правобережжя²²⁹. У них Дорошенко також закликав виганяти з міст російські військові залоги. Проте через амбіції Івана Брюховецького та кошового отамана Івана Сірка скликати генеральну раду не вдалося. Єдиним союзником правобережного гетьмана залишався кримський хан Аділ-Грей.

Для поширення своєї влади восени 1667 р. Петро Дорошенко зважується разом з татарами здійснити похід на територію західноукраїнських земель. Захоплення Кам'янець-Подільського відкривало перспективи реалізації задуму. Але облога коронного війська поблизу Підгайців не увінчалася успіхом. Через напад запорожців, очолюваних Іваном Сірком та Жданом Рогом на Крим, союзники козаків терміново повернулися додому²³⁰. 19 жовтня Петро Дорошенко підписав договір, який передбачав підданство королю Речі Посполитої та дозвіл шляхті повертатися до своїх маєтків на Правобережжі. Військо Запорозьке планувало подати свої прохання для розгляду на черговому сеймі²³¹. Отже, недалекоглядна політика козацької старшини Лівобережжя та Запорожжя, домінування в ній вузьких приватних інтересів, стала на перешкоді реалізації Дорошенком ідеї соборної Української держави.

²²⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Гетьман Петро Дорошенко. С. 134-135.

²³⁰ Костомаров Н.И. Руина. Гетманство Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича / Н.И. Костомаров // Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1905. Кн. 6. Т. 15. С. 95.

²³¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Гетьман Петро Дорошенко. С. 144.

*Госит Нелубович-Тукальський
(р.н. невід.-1675)*

Незважаючи на несприятливі умови, Петро Дорошенко не припинив дій по об'єднанню обох частин Гетьманщини. Домігшись на початку 1668 р. гетьманських повноважень від короля Речі Посполитої Яна Казимира, він одночасно надіслав посольство і до турецького султана Мегмеда IV²³². У Черкасах відбулися переговори з московськими послами, під час яких українська сторона наполягала на виведенні з міст царських залог, припиненні збирання податків з селян та

міщан. Також Дорошенко домагався визнати його гетьманом усіх етнічних українських земель, включно з Перемишлем, Ярославом, Львовом та Володимиром. Через незгоду з боку царських послів переговори зазнали невдачі. Тому старшинська рада в Чигирині у лютому прийняла рішення, щоб «з обох сторін Дніпра жителям бути у возз'єднанні і жити б окремо і давати данину турському цареві та кримському ханові, так як волоський князь платить, а щоб під рукою великого государя і королівської величності в жодному разі не бути»²³³. В ході реалізації цього плану Дорошенко скористався повстанням Брюховецького проти московської зверхності навесні 1668 р. За підтримки лівобережної старшини Петро Дорошенко усунув від влади свого опонента і у червні на генеральній раді поблизу Опішні на Полтавщині був обраний гетьманом України «обох берегів Дніпра»²³⁴. Він прагнув утвердити свою владу як

²³² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 184-185; Смолій В.А., Степанков В.С. Гетьман Петро Дорошенко. С. 157.

²³³ Акты ЮЗР. Т. 7. С. 30-31; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... С. 149.

²³⁴ Костомаров Н.И. Руина... С. 115-116.

*Дем'ян Ігнатович «Многогрішній»
(1621-1701)*

володар єдиної козацької держави. За розпорядженням П. Дорошенка під час церковних служб не повинно було згадуватися ім'я московського царя, а лише «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра»²³⁵. Вірним соратником гетьмана у реалізації державної ідеї завжди був київський митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський.

Проти політичного та територіального об'єднання Української держави рішуче виступила Річ Посполита,

Московська держава та Кримське ханство, що стали на шлях чергового втручання у її внутрішні справи через розпалювання міжусобиць. Ефективність такого методу забезпечувалася боротьбою за булаву старшини, яка переслідуючи особисті інтереси, спиралася на зовнішню підтримку. Особливо яскраво це проявилось на Лівобережжі, де впливовим було православне духо-венство, зорієнтоване на Москву, зокрема, чернігівський архієпископ Лазар Баранович та ніжинський протопоп Максим Филімонович. До того ж частини коронного війська наприкінці червня почали наступ на територію Паволоцького і Кальницького полків. А у серпні претензії на гетьманську булаву висунув запорозький отаман Петро Суховій, заручившись союзом з кримським ханом²³⁶.

Слід зауважити, що ватажки старшинських угруповань декла-рували патріотичні гасла про єднання Української держави, до складу якої мали увійти її етнічні землі. Проте їхні реальні дії свідчили про зовсім інші пріоритети. Розпорошенням сил Петра Дорошенка, змушеного вести військові дії проти

²³⁵ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... С. 166.

²³⁶ Андрусак М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668-1669 рр. // ЗНТШ. Львів, 1929. Т. 150. С. 197-198.

коронного війська на Поділлі та Петра Суховія на південних рубежах, скористалися лівобережні старшини й духовенство. Не отримавши допомоги з Чигирина для організації оборони краю перед наступом московитів, вони висловили готовність прийняти підданство царя. За сприяння Лазаря Барановича наприкінці грудня 1668 р. у Новгород-Сіверському була скликана старшинська рада, яка обрала гетьманом Лівобережжя Дем'яна Ігнатовича «Многогрішного»²³⁷. Вкотре через пріоритет місцевих і групових інтересів стався черговий розкол Української держави. Всі спроби Дорошенка порозумітися з колишнім соратником Ігнатовичем для уникнення спалаху міжусобної боротьби лише прискорили підписання останнім у березні 1669 р. «Глухівських статей» з московським царем.

Через кілька днів Петро Дорошенко скликав у Корсуні розширену старшинську раду, у якій взяли участь також представники Лівобережжя, Запорожжя, Йосип Нелюбович-Тукальський і Юрій Хмельницький. Козаки присягнули на вірність турецькому султану, який пообіцяв опікуватися Військом Запорозьким та захищати його від ворогів²³⁸. Невдовзі гетьман Петро Дорошенко у Кам'янці-Подільському прийняв від нового сюзерена Мегмеда IV бунчук, санджак, кафтан і грамоту на підтвердження своїх владних повноважень.

Правитель Правобережжя не втрачав жодної можливості для досягнення паритетних відносин із Річчю Посполитою. Козацькі послы Іван Демиденко та Іван Ковальський прибули у

*Мегмед IV
(1642-1693)*

²³⁷ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. С. 341.

²³⁸ Крикун М. Корсунська рада 1669 р. // ЗНТШ. Львів, 1999. Т. 238. С. 139-148.

жовтні 1669 р. на коронаційний сейм до Варшави з проханням скасувати унію, надати привілеї для київської академії та відновити чинність «справжнього Гадяцького трактату». У листі до нового короля Михайла Вишневецького Петро Дорошенко пояснював, що прийняття турецької протекції диктувалося прагненням «зберегти цілісність занепадаючої України»²³⁹. Непоступливість польської сторони, в тому числі й під час Острозької комісії 1670 р., з одного боку, і відстоювання гетьманом соборності Української держави з іншого, стали непереборними чинниками у досягненні згоди.

Скориставшись військовим затишшям, Дорошенко спрямував зусилля на облаштування внутрішнього життя на Правобережжі, зокрема гнучкої соціально-економічної політики. Замість панщини для селян впровадили помірний грошовий податок, а козаки ж мали відбувати виключно військову службу. Король у листі до уманського полковника Михайла Ханенка не приховував обурення тим фактом, що Дорошенко «не хоче, щоб пани свої посесії власні, дідичні маєтки свої в Україні відбирали і тримали, але сам хоче бути удільним паном і володарем усієї України»²⁴⁰. Джерела свідчать про значні зусилля Дорошенка для зміцнення своєї влади і авторитету у Війську Запорозькому. Продовжуючи традиції Богдана Хмельницького, він намагався поновити принцип спадковості гетьманського уряду і утвердити монархічну форму правління. Підканцлер Речі Посполитої Анджей Ольшевський підкреслював прагнення гетьмана до «незалежної ні від кого монархічної влади»²⁴¹. Водночас Петро Дорошенко підтримував заходи митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського по створенню українського патріархату як чинника державної самостійності.

Відповідно реакція уряду Речі Посполитої була спрямована на послаблення позицій Дорошенка шляхом розпалювання міжусобної боротьби серед козацтва. А вже в серпні 1671 р. 12-тисячне коронне військо почало наступ на

²³⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... С. 156.

²⁴⁰ Там само. С. 159.

²⁴¹ Там само. С. 158.

Брацлавщину. Незважаючи на серйозний збройний опір козаків і міщан Брацлава, Вінниці, Кальника та інших міст, Яну Собеському вдалося відновити на цих територіях владу Речі Посполитої. На жаль, вчорашні соратники Дорошенка Михайло Ханенко, Іван Сірко, Михайло Зеленський та інші ватажки з козаками перейшли на сторону коронного гетьмана. У жовтні на козацькій раді поблизу Умані Ханенка проголосили гетьманом, повноваження якого були визнані королем Михайлом Вишневецьким.

Влітку 1672 р. турецький султан Мегмед IV висунув ультиматум Речі Посполитій про відмову від Правобережжя. Згодом розпочалася інтервенція османів на територію Поділля, під час якої Петро Дорошенко приєднався до війська Оттоманської Порти. Їхні успішні дії змусили Михайла Вишневецького піти на переговори. У тексті польсько-турецької Бучацької угоди 1672 р. обома сторонами визнавалося існування

*Іван Самойлович
(1630-1690)*

окремої «Української держави у давніх кордонах»²⁴². Проте її територія обмежувалася Правобережжям, незважаючи на оптимістичні заяви турецької сторони, що невдовзі під владою гетьмана буде «Київ і вся Лівобережна Україна»²⁴³.

На практиці турецька протекція не гарантувала реалізацію ідеї об'єднання всіх українських земель в єдиній державі. Вже на початку грудня Петро Дорошенко змушений

²⁴² Смолій В.А., Степанков В.С. Гетьман Петро Дорошенко. С. 423.

²⁴³ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 168; Чухліб Т. Гетьмани і монархи... С. 103.

був самостійно обороняти Правобережжя від військ московського воеводи Григорія Ромодановського та гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича. В той же час турецький уряд поставив вимогу Дорошенку ліквідувати фортеці і виплачувати данину султану. За таких обставин він знову зробив спробу налагодити відносини з Московською державою та Річчю Посполитою.

Боротьбу за об'єднання Гетьманщини вів також Іван Самойлович, обраний в Переяславі 1674 р. «гетьманом обох берегів Дніпра». Консолідація сил Війська Запорозького могла б наблизити час досягнення соборності, якби в середовищі козацької верхівки існувала єдина позиція у цьому питанні. Дорошенко проігнорував запрошення прибути особисто до Переяслава, а запорожців вкотре не закликали до козацької ради. Її рішення провокували неминучу війну з Оттоманською Портою, яка не була зацікавлена в існуванні самостійної Української держави.

Таким чином, руйнування ідеологічних засад державотворення в ранньомодерній Україні зумовлювалася, насамперед, відсутністю чіткого розумінням тактичних завдань і стратегічної мети в українській еліті, яка переживала процес формування, внаслідок чого приватні та групові інтереси переважали над загальнодержавними. В її свідомості не утвердилася ідея про необхідність будівництва адекватної часу самостійної держави з монархічною формою правління, що привело до розгортання громадянського конфлікту. Суттєво вплинули на характер і динаміку утворення державних інститутів різні погляди козацької старшини на перспективи розбудови Війська Запорозького, яка орієнтувалася на практику функціонування політичних систем Речі Посполитої, Московського царства або ж Оттоманської Порти. Не сприяла консолідації сил Гетьманщини відсутність підтримки, за окремими винятками, з боку вищого православного духовенства та перманентне протистояння Чигирини із Запорожжям. Крім того, потужним гальмом розвитку державної ідеї в козацькій Україні було іноземне втручання в її внутрішні справи.

Розділ 8. ГЕТЬМАНЩИНА І РОСІЙСЬКИЙ АБСОЛЮТИЗМ НА РУБЕЖІ XVII – XVIII СТ.

У другій половині XVII ст. під впливом різноманітних чинників політична система Війська Запорозького зазнала кардинальних трансформацій. Республікансько-демократичний режим час від часу набував ознак авторитарного або олігархічного правління. Якщо при організації центральної влади було обрано модель козацького адміністрування, то початки її функціонування як повноцінного державного організму, засвідчили необхідність принципових змін. Це стосувалося виконавчої влади, алгоритму діяльності її центральних та місцевих органів, козацького судочинства, фінансової системи тощо. Всі ці питання мали вирішуватися у певній системі координат державного життя. Водночас у горнілі громадянських конфліктів відбувалося руйнування державної ідеї, втрачалися перспективи її розвитку. Спроби стабілізації політичного становища, в тому числі й через запровадження спадкового гетьманства, зазнали невдач. Навіть Юрію Хмельницькому, проголошеному за підтримки Оттоманської Порти «князем Руським», не вдалося мобілізувати своїх прихильників на рішучі кроки по відновленню єдиної козацької України.

Державно-правовий статус Гетьманщини тривалий час визначався положеннями «Глухівських статей» 1669 р., які

Гедгон Четвертинський
(р.н. невід.- 1690)

стали своєрідним політичним компромісом між деморалізованою збройним конфліктом українською старшиною та виснаженим багаторічною війною з Річчю Посполитою урядом Московського царства. Останній навіть відмовився від прямого підпорядкування українських міст і сіл та збирання податків до царської скарбниці. Московським воєводам не дозволялося втручатися в українське судочинство, а земельні пожалування залишилися винятковою прерогативою

гетьманського уряду²⁴⁴. Незважаючи на заборону зовнішніх зносин та правове закріплення перебування царських воєвод у деяких полкових містах, існування Війська Запорозького фактично зберігалось під зверхністю московської корони.

Основні положення «Глухівських статей» увійшли й до «Переяславських статей» 1674 р., хоча деякі доповнення угоди передбачали звуження компетенції гетьманського уряду. Протидіючи зовнішнім чинникам, Іван Самойлович, як і його попередники, приклав немало зусиль для збереження соборності Української держави. Зважаючи на триваючі російсько-польські переговори по підготовці мирної угоди, що передбачала черговий поділ українських земель, гетьман направив до Москви інструкцію, в якій зазначалося, що вся територія західніше Дніпра «Поділля, Волинь, Підляшшя,

²⁴⁴ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. Ч. 1 (1649-1687). Москва, 1858. С. 217-229.

Підгір'я і вся Червона Русь, яких славні і старовинні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заславль, Корець та інші, завжди належали руським монархам від початку буття тутешніх народів і лише більше ста років тому ними заволоділо Польське Королівство»²⁴⁵. Відповідно він наполягав, щоб залишити ці землі у володінні Війська Запорозького.

У положеннях «Вічного миру» 1686 р. між Росією та Річчю Посполитою було проігноровано позицію української сторони. Це стало черговим доказом ненадійності московського царя як створена. У відповідь гетьман заборонив подячні церковні молебні з нагоди миру. Незважаючи на невтішні результати, зусилля Івана Самойловича були спрямовані на зміцнення державних інститутів, закріплювалася практика формування старшинських династій, що утверджувало сталі за своїм складом управлінські групи вищого та середнього рівня. Гетьман цілеспрямовано обмежував свавілля старшини та охлократію, про що писали його опоненти у доносі князю Василю Голіцину влітку 1687 р.: «Все один робить, нікого до ради не закликає». Тут же наголошувалося, що гетьман: «людям військовим наказує, щоб йому, а не монархам вірно служили»²⁴⁶. У перспективі Іван Самойлович також плекав надію запровадити спадкове гетьманство, що непокоїло як козацьку старшину так і царську владу. Внаслідок остання жорстоко розправилася з очільником Війська Запорозького та його родиною. А «Вічний мир» ще більше ускладнив можливість реалізації ідеї соборності України.

За правління Івана Самойловича у політичному житті Гетьманщини відбулася важлива подія, що мала негативні наслідки для розвитку українського суспільства. Гетьманська креатура луцького єпископа Гедеона Четвертинського була підтримана російськими царями Іваном і Петром на обрання київським митрополитом у 1685 р., висвячення якого

²⁴⁵ Костомаров Н.И. Руина... С. 338.

²⁴⁶ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. VII. Т. 14. Москва: Мысль, 1991. С. 385-386.

Іван Мазепа
(1639-1709)

відбулося у московському Успенському соборі. Дозвіл на перепідпорядкування митрополії потрібно було узгоджувати з усіма православними патріархами. Проте московські урядовці підкупили турецьку владу. Вона вплинула на константинопольського патріарха Діонісія, який одноосібно вирішив це питання. Таким чином, у 1686 р. київська митрополія була підпорядкована московському патріархату ²⁴⁷. Відтепер українська православна церква використовувалася як зняряддя колонізаційної політики царської Росії, що

завдало відчутного удару по українській державній ідеї.

Здобувши гетьманську булаву у 1687 р., Іван Мазепа погодився на укладання «Коломацьких статей», які суттєво обмежили політичну автономію Війська Запорозького. В них заперечувався державний статус гетьманської влади та Гетьманщини загалом, яка називалася «Малоросійським краєм гетьманського реґіменту» та перебувала у тісному зв'язку з Великоросією. Гетьман не мав права вести дипломатичні зносини з іноземними державами, знімати з посад генеральну старшину без царського дозволу, а старшина – переобирати гетьмана. «Охорону» гетьманської резиденції в Батурині повинен був забезпечувати полк московських стрільців. Козацька старшина зобов'язувалися дбати про зближення з

²⁴⁷ Харишин М.В. Історія підпорядкування української православної церкви московському патріархату. К.: Вентурі, 1995. С. 128-151.

Петро I
(1672-1725)

російський цар Петро I (1682-1725) потребував всебічної підтримки на шляху до самодержавного врядування. Тому Іван Мазепа вже знову визнавався повноправним володарем «гетьманом Війська Запорозького обох берегів Дніпра», про що засвідчувала спеціальна царська грамота. За гетьманом була визнана прерогатива на земельні пожалування козакам та міщанам. Головною опорою володаря булави стали охотниць-

московитами, особливо через змішані шлюби, тому дозволялося українцям мати вільний перехід до російських міст²⁴⁸. Положення цих статей демонстрували прагнення царського уряду перетворити Україну у звичайну провінцію Російської держави.

Характер політичної влади в Україні зазнав суттєвих змін також внаслідок «Московських статей» 1689 р., які були підписані в той час, коли

Карл XII
(1682-1718)

²⁴⁸ Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / переклад з російської о. Юрія Мищика. К.: Кліо, 2013. С. 43-44; Універсали Івана Мазепи 1687-1709 / упоряд. І. Бутич. Київ, Львів: НТШ, 2002. С. 59-60.

кі полки, чисельність контингенту яких значно зросла ²⁴⁹. Цим документом регулювалися стосунки Гетьманщини з Московською державою аж до часу переходу Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII (1697-1718) восени 1708 р.

Політична система України пройшла суворі випробовування в ході Великої Північної війни (1700-1721), що супроводжувалося становленням абсолютизму в Росії. Вже протягом XVII століття в Московському царстві зросла роль помісного господарства в економіці країни, внаслідок чого посилилося політичне значення дворянства. У період становлення абсолютизму Олексій Михайлович спирався на дворянство у боротьбі з боярською і церковною опозицією, яка виступала проти зміцнення царської влади. Наприкінці століття станово-представницька монархія переросла в абсолютну. Форма правління при абсолютизмі залишилася колишньою, але її зміст і зовнішні атрибути суттєво змінилися. За правління царя Петра I верховна державна влада повністю перейшла до його рук, набувши ознак «східної деспотії» одночасно зі створенням розгалуженої системи чиновницької бюрократії. Остання активно долучилася до проведення реформ влади та управління, церкви, а також культури та побуту. Значною мірою це позначилося і на становищі Гетьманщини, зокрема на її політичній системі.

У роки Північної війни гетьман Іван Мазепа підтримав російського царя у військовому протистоянні з Швецією. Водночас це супроводжувалося широким використанням людських ресурсів і військового потенціалу Гетьманщини. Йшлося не лише про направлення козацьких підрозділів за межі України, але й підпорядкування їх російським офіцерам, що приводило до численних непорозумінь та конфліктних ситуацій.

У царському оточенні визрівали плани кардинального реформування державного устрою Гетьманщини. Зокрема, за свідченням генерального писаря Війська Запорозького

²⁴⁹ Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія... С. 376-380.

Пилипа Орлика, про таку необхідність заявив у 1706 р. один із найближчих соратників царя Олександр Меншиков, а наступного року на військовій нараді в Жовкві сам Петро I²⁵⁰. Реформи передбачали перетворення козацького війська в регулярні підрозділи російської армії, а виборну старшинську адміністрацію планувалося замінити воєводською або ж губернаторською.

*Іван Скоропадський
(1646-1722)*

Занепокосня Івана Мазепи і козацької старшин експансіоністськими планами Петра I зумовило пошук альтернативних союзників. Такими гетьман бачив польських урядовців, зокрема й короля Речі Посполитої Станіслава Лещинського (1704-1711), який обіцяв розширити права Війська Запорозького²⁵¹. Коли на територію України увійшла шведська армія, восени 1708 р., частина козацького війська на чолі з гетьманом перейшла на бік Карла XII.

Згідно з укладеною українсько-шведською угодою Гетьманщина проголошувалася самостійною державою з офіційною назвою «Українське князівство» під шведським протекторатом²⁵².

Повною мірою імперську зверхність відчув на собі новообраний гетьман Іван Скоропадський. З весни 1709 р. при ньому постійно перебував царський сановник князь Василь Долгоруков. Біограф Петра I Іван Голіков зазначав, що «цей

²⁵⁰ Оглоблин О. Гетьман Мазепа та його доба. Нью-Йорк, Київ, Львів, Париж, Торонто, 2001. С. 245.

²⁵¹ Андрусак М. Зв'язки Мазепи із Станіславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ. Львів, 1933. Т. 152. С. 45.

²⁵² Оглоблин О. Гетьман Мазепа та його доба. С. 262.

князь перебував при гетьмані Скоропадському для нагляду за його діяльністю»²⁵³. Переможна битва під Полтавою дала можливість царю формально прикріпити свого резидента при гетьманському дворі. З липня 1709 р. ці обов'язки почав виконувати московський стольник Андрій Ізмайлов.

До офіційних повно-важень резидента, окрім визначених царською інструкцією, належало стеження за переміщеннями запорожців на кордонах України, контроль за зовнішньополітичними кроками Івана Скоропадського та призначення на старшинські уряди. Коло обов'язків царського представника значно розширювала таємна інструкція монарха. Зокрема, щодо політичного нагляду резиденту наказувалося «...смотреть накрепко, чтоб как в нем, гетмане, так и в старшине и в полковниках никакой штатости к измене и возмущению народа не было ... и разведывать того накрепко всякими способом»²⁵⁴. З метою запобігання «изменъ» дозволялося використовувати російські військові частини. Акцентувалася увага резидента на питаннях кадрової політики та фінансів, насамперед, збір податків.

Представництво царського резидента в Україні було запроваджено за відсутності угоди з Росією, яку підписували з часів Богдана Хмельницького при зміні гетьмана. У липні 1709 р. Іван Скоропадський подав у Решетилівці Петру I проект «статей» з 14 пунктів з проханням підтвердити українцям давні права і вольності²⁵⁵. Триумфуючи від Полтавської перемоги, цар відмовився їх розглядати, покликаючись на зайнятість. Резолюції на окремі з них наклав державний канцлер Гаврило Головін, проте вони нічим реально не підкріплювалися і залишилися лише деклараціями. Фактично вперше з 1654 р. Україна була позбавлена права на укладання угоди з Росією, де неухильно утверджувався абсолютистський режим.

Заміна резидента в Україні восени 1710 р. на

²⁵³ Цит. за: Голиков И.И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России. Т. 15. Москва, 1843. С. 12.

²⁵⁴ Источники малороссийской истории, Москва, 1859. Ч. 2 (1691-1722). С. 230.

²⁵⁵ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. С. 59.

Федора Протасьєва супроводжувалася розширенням його повноважень. В інструкції канцлера Гаврила Головкина було положення про необхідність повідомляти про доноси на гетьмана та старшину, а для допиту їх відсилати до російських воевод. Згодом цей пункт був деталізований стосовно методів пошуків людей, на яких будуть надходити скарги, за участі російських «ратних людей». Звіти про свою діяльність резидент надсилав до Петербурга регулярно раз на два місяці. Його робота була

*Пилип Орлик
(1672-1742)*

спрямована на пониження гетьманської влади та встановлення атмосфери недовіри в середовищі козацької старшини. Така політика російського уряду була сформульована київським генерал-губернатором Дмитром Голіциним: «Для нашої безпеки в Україні необхідно насамперед посіяти незгоду між полковниками і гетьманом; не потрібно виконувати всілякі прохання гетьмана, особливо коли буде просити нагородити кого-небудь селами, вітряками або чимось іншим»²⁵⁶. За таких обставин, на думку російського чиновника, старшини обов'язково будуть надсилати доноси, що приведе до напруги в гетьманському уряді.

На тлі активного наступу російського абсолютизму частина козацтва, яка перейшла на територію Османської імперії влітку 1709 р., намагалася після смерті Івана Мазепи

²⁵⁶ Цит. за: Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. VIII. Т. 15. Москва: Мысль, 1992. С. 32.

переглянути політичний устрій в Україні. Найближчі соратники гетьмана, насамперед молодша генерація козацької старшини, здебільшого, вихованці Києво-Могилянської академії – Григорій Герцик, Пилип Орлик, Федір Нахимовський, Василь Ломиковський, Федір Мирович були прихильниками нових ідей європейського політикуму, які декларували ідеологи ранньобуржуазних революцій, зокрема, ідеї про створення держави внаслідок договору між правителем та підданими. Взірцевою формою державного життя вбачалася конституційна монархія. Переваги останньої наочно постали перед творцями «Пактів і Конституції законів і вольностей Запорозького війська» в умовах еміграції навесні 1710 р. Цей документ відомий широкому загалу як «Конституція Пилипа Орлика».

Пам'ятний знак «Конституція Пилипа Орлика»

Натхненна духом боротьби і вірою в близьку перемогу, «Конституція» була не лише витвором української політичної думки, але й декларацією державних прав, насамперед першим конституційним актом. На думку дослідника історії українського права Миколи Василенка, за його допомогою козацька старшина зробила реальну спробу єдиний раз самостійно підвести «юридичну основу під державний лад України»²⁵⁷. Рівень юридичної думки на початку XVIII ст.,

²⁵⁷ Василенко Н.П. Конституция Филиппа Орлика // Ученые записки Института истории РАН ИИОН. Т. 4. Москва, 1929. С. 161.

очевидно, був недостатнім для втілення в тексті конституції чітких і конкретних положень та правових норм, характерних для новітньої доби. В багатьох місцях питання про норми лише ставилося, а їх формулювання залишалося за гетьманом. Проте, це не применшує значення документа, в якому закріплювалося право старшини на провідну роль у державних справах.

У тексті преамбули тезово викладено не лише історію Війська Запорозького, але й міститься термін «народ козацький», а також наголошено на історичній тяглоті державотворчих процесів в Україні з епохи княжої Русі. Тут також зазначені причини, які спонукали гетьмана і старшину укласти цю угоду: «Оскільки дехто з колишніх гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагався привласнити собі, всупереч праву і рівності, необмежену владу, не соромлячись нехтувати давніми законами і вольностями Війська Запорозького і тяжко пригноблюючи простий народ, тому ми, присутня тут старшина, і ми, кошовий отаман з Військом Запорозьким, попереджаючи подібні прецеденти... уклали угоду з паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом»²⁵⁸. На думку укладачів угоди її письмова фіксація гарантувала б обов'язковість виконання положень теперішніми та наступними українськими правителями.

В основному тексті проголошувалися головні принципи побудови суверенної Української держави під номінальною протекцією шведського короля. Традиційним для епохи виглядає декларація питання віри. Панівною релігією визнавалося православ'я. Тут містився намір відновити автокефалію української церкви і підпорядкувати її первісній владі константинопольського патріарха. «Таким чином, – зазначалося в документі, – відновити зв'язок і послушницьку належність нашої батьківщини апостольському Константинопольському престолу, удостоєного євангельською

²⁵⁸ Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Історія української конституції. С. 33-34.

проповіддю нести світло і утверджуватися у святій вселенській вірі»²⁵⁹. Очевидно, що двох десятиліть перебування під омофором московських владик було достатньо для розуміння сутності їхньої діяльності по поширенню «руського мира» за межами Московщини.

Цілком закономірним було включення до другого розділу питання державних кордонів. Значною мірою, вони збігалися із межами, означеними Зборівською угодою, охоплювало майже рівномірно територію Правобережжя та Лівобережжя. Безпосереднім охоронцем її цілісності визначався гетьман, а гарантом – шведський король та його нащадки, які б «користувалися титулом постійних протекторів України і надалі здійснювали у майбутньому охорону нашої батьківщини стосовно недоторканості її законів, привілеїв та кордонів». На гетьмана було покладено обов'язок підтримувати дружні стосунки із Кримським ханством, що відповідало інтересам Запорозжя.

Гетьманська влада брала на себе зобов'язання заборонити будівництво за порогами московських фортець та осаджувати села і слободи. Січовій громаді повертався Трахтемирів, де мав бути відновлений шпиталь для козаків із прилеглими землями та переправою. Аналогічний пункт стосувався фортеці Кодак і Переволочної, а також надавалося право запорожцям ведення промислів до нижньої течії Дніпра.

Важливе місце в «Конституції» приділялося структурі влади застереження щодо встановлення одноосібного гетьманського врядування та передбачалося утвердження форми правління, подібної до конституційної монархії. Наводилися аргументи доцільності таких кроків: «Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку – і під час війни, і в умовах миру збирати приватні і публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності його величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішенню урядовців і радників, то чому б в нашій

²⁵⁹ Там само. С. 35.

вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку? Він існував у Війську Запорозькому у давні часи за старим правом вольностей, стосуючись гетьманату. Але деколи деякі гетьмани Війська Запорозького узурпували владу, порушуючи всіляке природне право й рівність, вони на власний розсуд встановили такий закон: «Я так хочу, я так велю»²⁶⁰. Внаслідок некомпетентності гетьманського правління виникали численні безпорядки, порушення вольностей, спостерігалися випадки зневажливого ставлення до старшин. Тому пропонувалося визначити, що «чільними радниками» у Гетьманщині мають бути генеральні старшини з огляду на важливість їхніх посад. Без згоди останніх гетьман самостійно нічого не повинен був вирішувати та діяти.

Визначальна роль у політичному житті відводилася генеральній раді, яка повинна традиційно збиратися тричі на рік: Різдва, Великдень та Покрову. Прикметно, що на раду потрібно було обов'язково запрошувати представників запорозької громади, що засвідчувало б цілісність козацької України. Згадка про «старе право вольностей» супроводжувалася вказівкою про необхідність складати кожним старшиною присягу на вірність батьківщині за ухваленою формою та виявляти шанобливість до особи гетьмана Війська Запорозького. Останній повинен поважати старшин, «мати їх за бойових соратників»²⁶¹.

Вперше в правовому документі наголошувалося на виборності всіх посадових осіб – від нижчих до вищих урядовців Гетьманщини. До того ж, передбачалася ревізія приватних земельних володінь спеціальною комісією. Землі, які були самочинно захоплені старшиною в попередній період, поверталися до військового скарбу. Чільне місце приділялося економічним та фінансовим питанням. Узагальнення існуючої практики було підставою для законодавчого обмеження зловживань старшинських урядовців, судової тяганини. У

²⁶⁰ Там само. С. 37.

²⁶¹ Там само. С. 39.

державній скарбниці вводилося регулювання видатків, серед яких особливе місце відводилося найманому війську.

«Конституція» обмежувала також права гетьмана у судочинстві, зберігаючи компетенцію Генерального військового суду. Навіть у випадках, коли здійснювався злочин, що шкодив гетьманській честі, правитель не повинен був «карати сам із власної ініціативи і помсти», а відправляти на розгляд до генерального суду²⁶².

Отже, «Конституція Пилипа Орлика» була першим в Україні проектом, в якому зафіксовано намір організації державного життя в руслі європейської політико-правової ідеології. Досвід попередніх десятиліть диктував необхідність підведення юридичної основи функціонування Гетьманщини. «Бендерська конституція» відбивала рівень правової і політичної свідомості козацької еліти. Проте реалії початку XVIII ст. не сприяли їй втіленню в життя, а гетьману в екзилі довелося тривалий час безуспішно шукати підтримки у європейських монархів.

Полтавська перемога, успіхи на Балтійському морі у протистоянні із Швецією та перемир'я з Туреччиною дало змогу царській адміністрації рішучіше діяти в стосунках із Гетьманщиною. Кожний наступний рік приносив нові обмеження гетьманської влади. У 1713 р. на прохання київського воеводи Бориса Шереметьєва та царського резидента Федора Протасьєва полковницьких посад були позбавлені Василь Савич – лубенський та Іван Ніс – прилуцький. Натомість ніжинським полковником призначено російського офіцера і зятя українського гетьмана Петра Толстого²⁶³. У грамоті Петра I гетьману Івану Скоропадському від 22 січня 1715 р. йшлося про заборону обрання старшин у полках без його дозволу та узгодження з стольником Протасьєвим. Критерієм для старшин мала бути вірність царю: «А которые были в какой измене, – наголошувалося в документі, – и до сего великого

²⁶² Там само.

²⁶³ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII початку XVIII. К.: Вид-во АН УРСР, 1959. С. 202.

государя нашего указа от полковников поставлены в полковую старшину и в сотники, и о тех взяв подлинное известие, оных переменить, и на их место выбрать и поставить других высше объявленным же образом, верных и достойных»²⁶⁴. Тому часто український гетьман дізнавався про нове призначення на старшинські уряди вже після публікації відповідного указу в Петербурзі.

Своєрідним апогеєм абсолютизму петровської епохи стало проголошення царя імператором всеросійським у 1721 р. Це безпосередньо відбилося на стосунках з Гетьманщиною. 14 листопада Петро I видав грамоту, в якій містилися нарікання на незадовільне функціонування підпорядкованої гетьману військової установи і наказ про створення у Глухові судової канцелярії на чолі з генеральним суддею Іваном Чернишом. 29 квітня 1722 р. імператор іменним указом запровадив Малоросійську колегію – вищу касаційну і фінансову установу в Гетьманщині, яка стала передумовою ліквідації Української держави.

Таким чином, республіканські засади Гетьманщини, пройшовши складний шлях еволюції, на рубежі XVII – XVIII ст. зіштовхнулися з протилежною формою правління – російським абсолютизмом. Передбачаючи його наслідки для майбутнього України – фактичного її поглинання самодержавним режимом, гетьман Іван Мазепа зробив спробу змінити політичний курс, уклавши угоду з шведським королем Карлом XII. Новий тип устрою Війська Запорозького, близького до європейських аналогів конституційної монархії, був запропонований козацькою елітою у «Конституції Пилипа Орлика». Документ яскраво засвідчив потенціал і творчий характер еволюції державної ідеї в Україні. Проте, спроби його реалізації не були втілені в життя.

²⁶⁴ Источники малороссийской истории, Ч. 2. С. 276.

Розділ 9. ЛІКВІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ

Тривалий час на політичній карті ранньомодерної Європи існувала Українська держава із офіційною назвою «Військо Запорозьке». Втягнення її у сферу російських інтересів у XVIII ст. зумовило трансформацію терміну у визначений імперською владою – «Малоросія». Ідеологічний чинник став одним зі складових ліквідації Гетьманщини, яка тривала не одне десятиліття через її масштаби та постійну потребу Росії у козацькому війську для проведення експансіоністської політики. Цей процес знайшов досить широке висвітлення в історіографії. Водночас, з'ясування логіки централі-заторської імперської політики дозволяє наочніше розкрити причини згасання державної ідеї в Україні козацької доби.

Відновлення інституту гетьманства в Україні 1750 р. за правління Єлизавети Петрівни (1741-1761) стало результатом зусиль козацької старшини, яка скористалася морганатичним шлюбом імператриці з українцем Олексієм Розумовським. Проте, втручання в управлінські справи Гетьманщини російський уряд не припинив, а планомірно здійснював його в інший спосіб. Наявність на найвищій посаді в Україні людини, наближеної до Єлизавети мала б забезпечила ефективний імперський контроль. Така роль відводилася гетьману Кирилу Розумовському.

Проживаючи переважно у Петербурзі, Розумовський був добре поінформований про потреби Гетьманщини, дослухався до думок козацької старшини, підтримував з нею постійні контакти. Велику увагу гетьман приділяв охороні південного прикордоння та відносинам із Запорозжям, видав розпорядження про перепис населення, повернув Київ під свою юрисдикцію, переймався ідеєю створення в Києві та Батурині університетів²⁶⁵.

Плани Кирила Розумовського були не до вподоби

Єлизавета Петрівна
(1709-1761)

Кирило Розумовський
(1728-1803)

вищим імперським чиновникам, які вбачали в ньому серйозного конкурента впливу на Єлизавету Петрівну. Російський канцлер Олексій Бестужев-Рюмін, водночас і Президент колегії закордонних справ, у віданні якого перебувала Україна, здійснив ряд кроків у напрямку ліквідації її автономного устрою. Зважаючи на тривалу відсутність Кирила Розумовського у глухівській резиденції, він постійно направляв туди російських радників для кореляції урядової політики. З 1754 р. гетьману

²⁶⁵ Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський. Ч. 1. С. 58-86.

було заборонено самостійно призначати полковників, а лише дозволено добирати кандидатів на ці посади. Через два роки українські справи передали у відання Сенату, що значно знизило політичний статус Гетьманщини. Під особливо суворий контроль були поставлені її фінанси та податкова система. Колегія закордонних справ зобов'язала гетьманську адміністрацію щомісячно звітувати про прибутки і видатки. Єлизаветинський режим нехтував будь-якими політичними ініціативами українського уряду, зокрема й проханням надати дозвіл на встановлення дипломатичних відносин з європейськими дворами ²⁶⁶. Тобто, за правління Єлизавети Петрівни, незважаючи на відновлення інституту гетьманства, продовжував утверджуватися імперський курс на остаточну ліквідацію української автономії.

Гетьман Кирило Розумовський, передбачаючи можливі наслідки централізаторської російської політики щодо України, на початку 60-х років зробив спробу зміцнити центральні та місцеві органи управління шляхом реформування адміністративного устрою і судочинства. Перестала діяти загальновійськова козацька рада, компетенція якої остаточно перейшла до старшинської ради. Зберігався постійний резерв для поповнення старшинської адміністрації в особі бунчукових, військових і значкових товаришів. Генеральний суд без опіки Генеральної військової канцелярії знову став найвищим судовим органом, з якого були відкликані російські чиновники. Відновлювалися станові шляхетські суди – земські, підкоморські й городські. Значну увагу гетьман приділяв й економічним проблемам, зокрема впорядкуванню розвитку промислів та торгівлі ²⁶⁷. Проте, реалізація багатьох проектів загальмувалась у зв'язку зі сходженням на російський престол імператриці Катерини II (1762-1796).

Як учасник двірцевого перевороту, Кирило Розумовський

²⁶⁶ Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. С. 16.

²⁶⁷ Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський. Ч. 1. С. 93-96.

через суперечності з царськими фаворитами, був змушений залишити Петербург і виїхати в Україну. Під впливом козацької старшини на раді в Глухові 1763 р. була сформульована чолобитна на ім'я імператриці під назвою «Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии»²⁶⁸. В ній було

Катерина II
(1729-1796)

Григорій Теплов
(1717-1779)

викладено погляд української еліти на майбутнє Гетьманщини, що продемонструвало рівень її політико-правової культури. Зокрема, наголошувалося на традиції поновлення і підтвердження договірних статей з посіданням царського чи гетьманського уряду новим правителем, що була порушена за гетьмана Івана Скоропадського. Пропонувалося встановлення української системи судочинства, очолюваною вищою апеляційною установою —

²⁶⁸ Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Киевская старина. 1883. № 6. С. 317-346.

трибуналом. Козацька старшина наполягала на формуванні власної фінансово-бюджетної системи, незалежної від імперського центру, шляхом зміцнення військового скарбу. Стабілізації внутрішньополітичного становища мало сприяти надання права вільного обрання гетьмана без втручання царського уряду та зрівняння українських чинів з відповідними російськими. Пропонувалося звільнити населення Гетьманщини від утримання російських військових гарнізонів. Було висловлене також клопотання про збереження соціальної структури українського суспільства та його економічних засад. Фактично в «Прошенні...» пропонувалося узаконити міждержавний рівень відносин Росії і України та розширити політичну автономію останньої, провести реформи для консолідації українського суспільства.

Настрої козацької старшини були добре відомі колишньому наставнику Кирила Розумовського, управителю гетьманських маєтків Григорію Теплову. Йому приписують авторство документа під назвою «Секретнейшие примечания нынешнего состояния Малороссии», відомого в літературі завдяки вибірковій публікації Пантелеймона Куліша під назвою «Записки о неурядках в Малороссии» у другому томі праці «Записки о Южной Руси»²⁶⁹. Юридичну оцінку «Секретнейших примечаний...» одночасно з публікацією повного тексту документа із вступом та 12 пунктами зробив видатний історик права Микола Василенко²⁷⁰.

Перебуваючи на посаді статс-секретаря Катерини II, Григорій Теплов висловив своє власне бачення – протилежне ідеям «Прошенія...». Насамперед, наголошувалося на імперській тезі про належність з давніх часів «народу малороссийского» до Росії, нібито підтвержене «русскими и малороссийскими летописцами и многими чужестранными авторами; из чего видеть можно, что Малороссия не только землями своими и самим народом есть издревле Российская,

²⁶⁹ Кулиш П. Записки о Южной Руси. Т. 2. Санкт-Петербург, 1857. С. 169-196.

²⁷⁰ Василенко М. Г.М. Теплов і його «Записка о неурядках в Малороссии» // Записки Українського наукового товариства в Києві. Кн. 9. К., 1911. С. 13-54.

слідовательно, В.И.В., яко приемнице Всеросійського престола преже приступлення ее под державу Російськую принадлежащую в подданство»²⁷¹.

Вагомим «непорядком» в Малоросії, на думку Теплова, була практика козацької старшини підпорядковувати у свою підлеглість не лише селян, але й рядових козаків, що призводило до суттєвого скорочення їх кількості. За таких обставин зазнавав помітних втрат військовий потенціал Гетьманщини, який широко використовувався Російською імперією у XVIII ст. для проведення експансіоністської політики у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї.

Перешкодою для перетворення України у прибуткову провінцію Російської держави Григорій Теплов вважав відсутність об'єктивної інформації про неї. Передовсім це стосувалося стягнення податків з селян. Тому чиновник вказував на необхідність проведених нових ревізій, оскільки після Першої Малоросійської колегії в них не брали участі російські офіцери. Недовіра царського урядовця до гетьмана і української адміністрації з часом перетворилася в офіційну політику імперії. Крім того, на переконання Теплова, заборона селянських переходів на Лівобережній Україні, тобто фактичного покріпачення селян, могло б принести більші прибутки казні петербурзькому двору.

Нарікання з боку Григорія Теплова викликала також наявність в Україні традиційних правових норм, зокрема, Литовського статуту, що суперечили принципам самодержавства і перешкождали імперській владі використовувати її ресурси. Урядовець зазначав, що українське право і судочинство принесли до краю лише експлуатацію та непорозуміння, бюрократичну тяганину і безкінечні апеляції, чим користалася виключно козацька старшина. Теплов наполягав на необхідності обмеження використання Литовського статуту через порушення людських «прав и вольностей». Підставою для такого рішення він називав також випадки самовільних ухвал

²⁷¹ Там само. С. 32.

українських суддів щодо росіян, коли право використовувалося «в свою пользу, противно великороссийских тамо владельцев, яко, по их мнению, иноземцев и заграничных Малороссии»²⁷².

Основні положення доповідної записки Григорія Теплова «Секретнейшие примечания...» були повною мірою, інколи у формі прямого запозичення або цитування, використані Катериною II для проведення імперської політики в Україні. Досить красномовним свідченням цього стали, підготовлені її статс-секретарем Адамом Олсуф'євим і відредаговані власноруч імператрицею, таємні настанови графу Петру Румянцеву з 20 пунктів при його призначенні на посаду Президента Другої Малоросійської колегії і одночасно малоросійського генерал-губернатора. Обґрунтовуючи необхідність імперських уніфікацій, Катерина II відзначила велику територію Гетьманщини, густо населеність території, родючість ґрунтів та сприятливий клімат: «Известны каждому пространная сей земли обширность, многолюдство живущего в ней народа, великое ее плодородие и по доброте климата различные перед многими империи нашей местами преимущества». Водночас, на її думку, ці переваги не давали Російській державі належних прибутків у попередній період «...напротив того не менее известно и то, что Россия при всем том весьма малую, а во время последнего гетманского правления почти и никакой пользы и доходов поныне не имела»²⁷³.

У вступній частині настанов графу Петру Румянцеву Катерина II також критикувала переплетіння військової та цивільної влади, застосування Литовського статуту та користання українцями стародавніми правами і привілеями, що, на її переконання, вносило безлад у діяльність управлінських структур і гальмувало функціонування судочинства: «вкоренившиеся там многие неприятели, неустройство, несообразимое смешение правления воинского с гражданским, от неясности различных чужих законов и прав происходящие;

²⁷² Там само. С. 42.

²⁷³ Наставления, данные П. Румянцеву при назначении его малороссийским губернатором с собственноручными правками Екатерины II // Сборник Русского исторического общества (далі – СРИО). Т. 7. Санкт-Петербург, 1871. С. 376.

в суде и расправе бесконечные волокиты и претеснения; самопроизвольное некоторых мнимых привелегий и вольностей узаконение, а настоящих частое и великое зло употребление»²⁷⁴.

Головним опонентом політики імперських властей щодо України Катерина II вбачала козацьку старшину, яка чинила спротив перепису населення російськими чиновниками, долучилася до розкрадання казенних прибутків, а також підбурювала народ «пристрастними и коварными истолкованиями». Як наслідок імператриця

визнавала «сокровенную ненависть» українського народу до російського, яка особливо проявлялася серед козацької еліти. За таких умов генерал-губернатор повинен був здійснювати перетворення «не всегда силою вверенной вам власти, но более многообразными ласковости и снисхождения средствами действовать и оными, смотря по делу, по времени и по человеку, искусно изворачиваться должно. И для того можно сказать, что в таковых случаях надобно иметь и волчьи зубы и лисий хвост»²⁷⁵. Румянцеву належало постійно стежити за поведінкою старшин, особливо за підозрілими особами, щоб попередити можливі для імперії загрози. З метою зміцнення своєї влади та утвердження нових порядків генерал-губернатор мав також ефективно використовувати соціальні суперечності в українському суспільстві.

*Петро Румянцев
(1725-1796)*

²⁷⁴ Там же.

²⁷⁵ Там же. С. 382.

Катерина II поставила завдання перед Петром Румянцевим провести адміністративну реформу в Україні за російським зразком. На цьому шляху обов'язковим кроком мало бути скасування інституту гетьманства: «когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтоб век и имя гетманов исчезло не токмо б персона, какая была приведена в оное достоинство»²⁷⁶. Політична асиміляція Гетьманщини мала завершитися її цілковитою інкорпорацією та перетворення української політико-адміністративної системи на загальноімперську.

У настановах Катерини II містилися також пропозиції для поповнення імперської скарбниці в дусі просвітницької ідеології. Це стосувалося статистичного дослідження людських та природних ресурсів краю для стимуляції економічного розвитку, заохочення розвитку торгівлі, в тому числі й зарубіжної. Наголошувалося на необхідності поліпшення стану доріг, розвитку підприємництва, тваринництва, запровадження нових технічних культур, розширення лісних масивів, поліпшення соціальної сфери. Такі заходи мали б згодом переконати українців у перевагах імперського правління над «неправильними» урядуваннями попередньої адміністрації.

Таким чином, зміщена у «Прошених...» політична програма відродження автономії України, викликала різку реакцію у Петербурзі і стала приводом її остаточної ліквідації імперським режимом. Логіка теоретичних положень «Секретнейших примечаний...» Григорія Теплова та настанов генерал-губернатору Петру Румянцеву була покладена в основу діяльності цього царського чиновника. Згідно з указом Катерини II від 10 листопада 1764 р. проголошувалося скасування гетьманського уряду і запровадження Другої Малоросійської колегії²⁷⁷, що знаменувало початок ліквідації Гетьманщини.

Для забезпечення правових засад функціонування

²⁷⁶ Там же. С. 379.

²⁷⁷ Указы и повеления императрицы Екатерины II за февраль-декабрь 1764 года // Сенатский архив. Т. 14. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1910. С. 524-525.

Малоросійської колегії її посадовці, серед яких були і українці – генеральний обозний Василь Кочубей, генеральний писар Василь Туманський, генеральний осавул Іван Журавка та генеральний хорунжий Данило Апостол, повинні були користуватися виключно російськими нормативними документами, поточними наказами та розпорядженнями. Указом від 17 листопада 1764 р. Сенат Російської імперії визначив також обсяг влади Президента Малоросійської колегії, як її голови, у адміністративних та судових справах, а інших : «яко то в содержании в народе доброго порядку»²⁷⁸. Тобто практичні функції колегії, порядок прийняття нею рішень, повністю контролювалися Президентом, який підпорядковувався лише Сенату та імператриці.

З прибуттям до України у квітні 1765 р. Петро Румянцев детально ознайомився із реальним станом справ і підготував меморандум від 18 травня Катерині II із уточненням окремих положень проведення реформ. Так, він пропонував організувати в кожному місті Гетьманщини поліційну службу, корінним чином реорганізувати судочинство, запровадити регулярний поштовий зв'язок, секуляризувати майно української церкви, призначати чиновникам грошову оплату замість земельних надань, створити військове кадетське училище і т. п.²⁷⁹. Схвалені імператрицею окремі пункти разом із наказами відкривали генерал-губернатору широкі можливості для їхньої реалізації.

Головною передумовою збільшення надходжень до імперської скарбниці було проведення перепису населення в Україні. Офіційною його метою визначалося запровадження кращого і справедливого порядку. Насправді ж граф Петро Румянцев прагнув з'ясувати ряд інших питань. Румянцевський опис передбачав детальну люстрацію рухомого і нерухомого майна мешканців краю, соціальне становище, професію, прибутки і рівень податків, сімейний стан і т. ін. Спеціальні комісії,

²⁷⁸ Там же. С. 525.

²⁷⁹ Доклад графа П. Румянцева касательно мероприятий по управлению Малороссиєю и собственноручные решения Екатерины II // СРЮ. Т. 10. Санкт-Петербург, 1872. С. 9-21.

створені із місцевих урядовців у кожному з десяти полків, очолювали російські офіцери. Перепис Гетьманщини тривав із 1765 по 1769 р. і був перерваний початком російсько-турецької війни. На основі зібраних матеріалів, комісія підготувала «Генеральную опись Малороссии», в якій містилися дані про більш ніж три з половиною тисячі населених пунктів²⁸⁰. Цей документ слугував також підґрунтям для початку боротьби з селянськими переходами в Гетьманщині та появи в травні 1783 р. указу Катерини II про закріпачення селян.

Малоросійська колегія стала головною адміністративною інституцією, перебравши функції Генеральної військової канцелярії як репрезентанта Української держави нового часу. Уніфікація колегії з відповідними виконавчими органами Російської імперії завершилася в середині 1768 р. Окремі департаменти відповідали за військові, судові та фінансові справи. Яскравим прикладом цього процесу стала реорганізація Генерального військового суду. Розпорядженням Малоросійської колегії від серпня 1767 р. було заборонено проводити щорічні вибори до його складу, що означало ліквідацію дієвого управлінського органу Гетьманщини. Натомість запроваджувалося призначення суддів «изо всех здешних чинов» відповідно до їх звань. На відміну від попередніх часів, за службу новим чиновникам призначалася річна грошова винагорода²⁸¹. Перебудова торкнулася і судової канцелярії: сформовані дві окремі експедиції – у кримінальних справах та апеляційна. Над ними встановлювався жорсткий прокурорський нагляд. На початку 80-х років остаточно були ліквідовані земські, гродські та підкоморські суди і запроваджене судочинство на засадах російського законодавства²⁸².

Ідея кардинальної адміністративної реформи імперських провінцій почала ефективно реалізовуватися

²⁸⁰ Багалей Д. Генеральная опись Малороссии. К., 1883.

²⁸¹ Акты по управлению Малороссиею гр. П.А. Румянцева // Чтения ИОНЛ. Кн. 5. 1891. С. 127.

²⁸² Григорьев В. Реформа местного управления при Екатерине II. Санкт-Петербург, 1893. С. 205-230; Когут З. Російський централізм... С. 181.

після завершення чергової російсько-турецької війни у 1774 р. Визначені губернським Статутом 1775 р. стандарти адміністративних одиниць та повноваження їх очільників доповнювалися уточненнями механізму втілення у життя губернського врядування. Водночас поширення цих положень на Гетьманщину потребувало ґрунтовної підготовки. Для запровадження нової адміністративної системи Катерина II призначила помічником Петра Румянцева авторитетного серед козацької еліти урядовця Андрія Милорадовича у якості другого губернатора Малоросії²⁸³. Створена ним спеціальна комісія у складі армійських офіцерів та українських чиновників здійснила ретельне обстеження Гетьманщини і в 1781 р. подала звіт до Малоросійської колегії. Замість традиційного полково-сотенного устрою козацької України пропонувалося запровадити її поділ на три намісництва – Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське, кожне з яких складалося із 11 повітів.

Зважаючи на автономістські традиції Гетьманщини, Петро Румянцев намагався уникнути можливих конфліктів і запропонував Катерині II можливі варіанти їх попередження²⁸⁴. Зокрема, він наголошував на необхідності зрівняти українські і російські уряди і ранги, вирішення питання козацьких прав та привілеїв, найактуальнішим з поміж яких було козацьке землеволодіння. З метою використання прибутків із міських володінь, генерал-губернатор пропонував заборонити міське землеволодіння, яке суперечило імперським правилам. Проте, пропозиції Румянцева в Петербурзі проігнорували і в січні 1782 р. адміністративна реформа була введена в дію. Всі українські державні інституції скасовувалися і запроваджувалися імперські, відповідно з передачею фінансових справ скарбничим палатам трьох намісництв. Ці перетворення не зустріли жодного опору з боку чиновників Гетьманщини, для яких відданість царській службі стала звичною справою. Крім

²⁸³ Когут З. Назв. праця С. 185.

²⁸⁴ Доклад графа П.А. Румянцева императрице Екатерине II 1781 года // Киевская старина. 1884. № 12. С. 693-703.

того, вони засвідчили відсутність, принаймні офіційного, небезпечного для самодержавства, неприхильного ставлення українців до росіян.

Одночасно з адміністративною реформою була проведена реорганізація козацького війська. Воно було потужною воєнною силою з автономною традиційною структурою, що сформувалася в Гетьманщині і вважалось потенційно небезпечним для російського самодержавства. Президент Малоросійської колегії рекомендував створити 10 регулярних полків, в яких досвідченим козацьким старшинам надавалися б відповідні військові звання. 28 червня 1783 р. вийшов відповідний указ Катерина II, в основі якого лежав проект Румянцева ²⁸⁵. Новоутворені полки згодом були перейменовані в карабінерські та організовані за зразком регулярних частин російської армії. Утримувались вони коштом подушного збору з населення Лівобережної України.

Потреба у козацьких контингентах зростала через амбітні імперські плани по загарбанню Північного Причорномор'я та Криму. У численних інструкціях Петра Румянцева 1783 р. російським генералам Карлу Каульбарсу, Василю Нащокіну та губернатору Малоросії Андрію Милорадовичу визначалася дислокація підрозділів, характер призову до війська і місцезнаходження штаб-квартир. Перевага надавалася надійним кадрам, зокрема, учасникам останньої російсько-турецької війни. Офіцерів набирали лише із середовища значного військового товариства ²⁸⁶.

Тенденція адаптації українського вищого управлінського цивільного та військового прошарку до імперського політичного простору простежується також у наданні його представникам відповідних офіційних чинів згідно Табелю про ранги ²⁸⁷. Таким чином, колишні опоненти російської влади стали її прибічниками і сумлінними виконавцями

²⁸⁵ Стороженко Н.В. Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве // Киевская старина. 1891. № 3. С. 485.

²⁸⁶ Когут З. Назв. праця. С. 193; Стороженко Н.В. Указ. соч. С. 486.

²⁸⁷ Записка касательно прав на дворянство бывших малороссийских чинов // Чтения Исторического общества истории и древностей российских при московском университете. Кн. 2. Москва, 1861. С. 88-92.

урядових рішень. Окремі з них досягли високих державних посад, наприклад Олександр Безбородько став імперським канцлером, Дмитро Трощинський та Віктор Кочубей – міністрами за правління Олександра І. Основна ж маса української шляхти і козацьких старшин Жалуваною грамотою дворянству 1785 р. була зрівняна в правах і привілеях з російським дворянством.

Отже, логіка дій російської влади щодо України у XVIII ст. спиралася на серйозні теоретичні обґрунтування, які базувалися на ідеї непорушності принципів самодержавства. Вбачаючи небезпеку централізаторської політики Петербурга, Кирило Розумовський зробив спробу проведення реформ, основні положення яких були зафіксовані у «Прошеннях малоросійського шляхетства». Проте Григорій Теплов підготував на ім'я Катерини II доповідну записку, що містила альтернативу автономістським поглядам козацької старшини. Цей документ та настанови графу Петру Румянцеву під час його призначення на посаду Президента Другої Малоросійської колегії лягли в основу дій по ліквідації Гетьманщини. Її еліта не спромоглася на відстоювання самостійницьких позицій і перейшла на службу імперському режиму, що свідчило про згасання державної ідеї в Україні ранньомодерного часу.

ПІСЛЯМОВА

Держава як суспільний інститут виконує важливі соціальні функції: здійснює адміністративне управління, реалізовує суверенну публічну владу, виступає гарантом прав і свобод людини, законності та правопорядку. Вивчення закономірностей її функціонування дозволяє об'єктивно оцінити рівень суспільного розвитку в різні історичні епохи.

Ранньомодерний час в Європі був позначений активним пошуком оптимальних форм держави. За відсутності останньої місцева аристократія робила кроки по її створенню. Цьому сприяли теоретичні напрацювання західноєвропейських мислителів, в яких перевага надавалася монархії. Їх політико-правові ідеї поступово поширювалися й на схід континенту.

Щодо українського суспільства, то перебування його території в складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої зумовило перехід князів і шляхти на службу до іноземних монархів та відмову від ідеї створення власної держави. Тому руська еліта не продукувала відповідних політичних проєктів. Натомість концепцію «руського народу», яка стала підґрунтям української державної ідеї, сформулювали письменники-полемісти наприкінці XVI – першій половині XVII ст. Зародження українського етносу та витoki його державного життя вони вбачали в епосі княжої Русі. В подальшому ці ідеї сприйняла та почала реалізовувати козацька

верства. Боротьба козаків за відстоювання станових прав і свобод у межах Речі Посполитої привела до формування ідеї козацької автономії. Під час Визвольної війни 1648-1657 рр. вона трансформувалася у створення самостійної держави з офіційною назвою Військо Запорозьке.

Вагоме місце у відродженні Української держави належить Богдану Хмельницькому, попри певні прорахунки, що були притаманні його діяльності та зумовлені, певною мірою, недостатньою підтримкою гетьмана руською елітою. У цьому контексті слід враховувати рівень соціальної свідомості соратників гетьмана. Козацькі очільники переважно належали до шляхетської верстви і мешкали в державі, яка гарантувала їм широкі політичні та економічні права. Вони вважали королівську владу святою і непорушною, а Річ Посполиту – своєю вітчизною. Давалася визнавати й відсутність досвіду державного будівництва; до того ж вище православне духовенство не підтримало козацьких починань. Не популярною серед загалу була й ідея створення держави зі звичною для європейської традиції того часу монархічною формою правління.

На середину XVII ст. козацтво не бачило альтернативи шляху створення Української держави, окрім як методами збройної боротьби. Такі його дії піддажували цілісність Речі Посполитої і вкрай негативно сприймалися правителями сусідніх країн. Угода із Московським царством була продиктована не лише прагненнями Хмельницького мати надійного союзника в тій геополітичній ситуації, що склалася, але й планами царя Олексія Михайловича повернути землі, втрачені згідно з Поляновським мирним договором. Але «Березневі статті», на імплементацію яких сподівалася українська еліта, не стали гарантією розбудови Війська Запорозького.

В ході Визвольної війни були закладені лише основи реалізації державної ідеї. Проте в наступні десятиліття, через перевагу у козацької старшини приватних і корпоративних інтересів, громадянські конфлікти в Гетьманщині привели

до руйнування ідеологічних засад державотворення. Лівобережне, правобережне та запорозьке козацтво перебувало у перманентних протистояннях. Цьому сприяло постійне втручання іноземних володарів в українські справи.

Вагомим кроком у розвитку державної ідеї в Україні стала створена на засадах європейської ідеології «Конституція Пилипа Орлика» як перший конституційний акт. Козацька старшина зробила спробу підвести юридичну основу під державний лад, що диктувалося досвідом попередніх десятиліть. Але через зовнішні обставини втілити в життя цей проект не вдалося.

Складним становищем козацької України на початку XVIII ст. ефективно скористалася царська Росія, яка після перемоги у Північній війні, повністю її підпорядкувала та позбавила суб'єктності у здійсненні як внутрішньої так і зовнішньої політики. А згодом російський імперський уряд ліквідував її як самостійну державу, чому українська еліта не чинила відкритого спротиву.

Проте, незважаючи на незреалізовані проекти козацьких провідників щодо розбудови Гетьманщини, державна ідея ранньомодерної доби надихала наступні покоління українців на боротьбу за відродження власної держави.

ДОДАТКИ

ЗБОРІВСЬКИЙ ТРАКТАТ 1649 РОКУ^{288®}

**Декларація його королівської милості
Запорозькому війську на дані пункти супліки**

1. Його королівська милість своє Запорозьке військо заховує при всяких давніх вольностях і відповідно давніх жалуваних грамот свою жалувану грамоту видає.

2. Лічби війська, бажаючи вигодити підданих своїх проханню і заохотити їх до своїх послуг та Річі Посполитої, дозволяє мати його королівська милість чотирнадцять тисяч Запорозького війська, а спорядження реєстрів повіряє гетьманові свого Запорозького війська з такою декларацією, аби котрий був би для того здібний відповідно гідності, і до реєстру вписувати козаків як у добрах шляхетських, так і в добрах його королівської милості.

І то за таким описом міс: від Дніпра почавши з того-ото боку в Димері, в Госностайполо, в Користишеві, в Паволочі, в Погребищах, у Прилуці, у Вінниці, у Браславлі, а отим-ото від Браславлі до Ямполья, до Дністра, також і до Дністра має розумітися [загалом], мають прийматися козаки в реєстр. А з другого ото боку Дніпра: в Острі, в Чернігові, в Ніжині, в Ромні і всюди аж до московського кордону та Дніпра. А що стосується інших місць його королівської милості та шляхетських над міру в тих описаних пунктах, то там козаки вже не мають бути. Вільно, однак, із них тому, котрий хоче бути в козацтві, без панського гамування вийти з усією маєтністю на Україну, коли буде прийнятий котрий до реєстру. А те спорядження реєстру має відправлятися через гетьмана запорозького найдалі до нового року свят руських (тобто до Різдва Христового) таким ладом: гетьман Запорозького війська має з підписом своєї руки і з військовою печаткою учи-

²⁸⁸ ® Текст подано за: Зборовський трактат <http://litopys.org.ua/suspil/sus79.htm>

нити реєстр за іменем тих усіх, котрі будуть уписані в козацтво, а те для того, аби в козацтві залишалися при козацьких вольностях, а інші всі мають піддягати замкам його королівської милості, а в шляхетських добрах своїм панам.

3. Чигирин, так як є в свосму обрубі, має бути завше при булаві Запорозького війська, який його королівська милість дає і теперішньому гетьманові війська Запорозького, добродіному Богданові Хмельницькому, чинячи його вірним своїм слугою та Річі Посполитої.

4. Що тільки діялося під час теперішнього замішання з Божого допущу, те все має бути в забутті, не повинен жоден пан чинити помсти й карання.

5. Шляхті, як віри руської, так і римської, котра під час того замішання будь-яким способом бавилася при Запорозькому війську, його королівська милість із панської своєї ласки пробачає і переступ їхній покриває. А коли б котрого упрощено, як з добр дідичних, так і з інших, або котрого виведено, оскільки те все діялося в теперішнім замішанні, має бути сеймовою постановою скасовано.

6. Військо коронне, де козаки із реєстрового спорядження будуть, у тих місцях становиськ своїх не має мати.

7. Жиди державцями, відкупниками й закупниками християн і жителями не повинні бути в українських містах, де козаки мають свої полки.

8. З огляду на замішання унії, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, також щодо церковної цілості добр, фундацій, які до них належать, які мали за давніх літ, також і щодо всіх прав церковних, як буде намовлено і постановлено з преосвященним отцем митрополитом київським і з духовенством на найближчому сеймі, щоб на жадання отця митрополита все було дозволено, його королівська милість готовий дотримати, аби кожен тішився із прав та вольностей своїх і дозволяє мати місце в сенаті преосвященному його милості отцю митрополиту київському.

9. Гідності й усі уряди у Київському, Браславському, Черні-

гівському та Руському воєводствах, а саме воєводства, каштелянства, підкоморства, староства, земські суддівства та інші уряди, також і гродські має роздавати його королівська милість жителям чину шляхетського, відповідно давніх прав та привілеїв, до чого книги й виписи із книг мають видаватися руським письмом, і хоча то недавнім часом така конституція була вийшла, щоб руські письма як у земствах, так і в градах відставити, то щоб та конституція відставлена була, а ті уряди й достоїнності шляхти мають віддаватися шляхті віри руської.

10. У місті Києві, де є упривілейовані руські школи, отці сзуїти не мають там і по інших українських містах бути фондовані й ані деінде перенесені; школи ото ж усі інші, які там є з далеких часів, мають бути цілком утримані.

11. Горілкою шинкувати козаки не мають, окрім того, що на свою потребу зроблять щось; гуртом вільно йому, [козаку], буде продавати, шинки ж медів, пив мають бути згідно звичаю.

12. Вдови залишені козацькі щоб образи від панів та урядів не мали.

Додаток № 2

БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ 1654 РОКУ СТАТТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО²⁸⁹

Б'ють чолом великому государеві цареві і великому князеві Олексію Михайловичу, всієї Великої і Малої Росії самодержцеві і многих держав государеві й обладателеві, піддані його царського величества Богдан Хмельницький гетьман Війська Запорозького і весь мир християнський російський, аби його царське величество пожалував їх тим, про що битимуть чолом посланики їх, а вони його царському величеству служитимуть вовіки в усім що їм государ повелить.

1. Щоб по містах урядники були обирані з людей того підних, будуть вони повинні підданими царського величества правити, і всякі доходи по правді віддавати до казни. А то тому, що воєвода царського величества, приїхавши, почав би права їх ламати і якісь устави заводити, і то було б прикро; а як будуть старшини місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

Що до сеї статті царське величество пожалував велів бути по їх проханню. Мають по містах бути урядниками війти, бурмистри, райці, лавники, і доходи всякі грошеві і хлібні збирати на царське величество й віддавати до государевого скарбу тим людям, котрих пришло царське величество. І ті прислані люде, котрих царське величество пришло до того збору грошей, мають доглядати зборщиків, щоб робили по правді.

2. Писареві військовому по милости царського величества щоб давано 1000 золотих польських на підписків на судей військових по 300 золотих польських, на писаря судейського по 100 зол. польських, на писаря й хорунжого по 50 зол., на

²⁸⁹ ® Текст подано за: Історія української конституції / упоряд. А. Слюсаренко, М. Томенко. – К.: Право, 1997. С. 16-19.

хорунжого сотенного по 30 зол., на бунчужного гетьманського по 50 золотих.

Царське величство пожалував, велів бути по їх прохання; а давати ті гроші з тамошніх доходів.

3. На писаря і на судей військових, на 2 чоловіка, і на всякого полковника, осаулів військових і полкових щоб було по млину, для прогодовання, тому що несуть великі видатки.

Царське величство пожалував, велів бути по їх прохання.

4. На роботи військової армати, на пушкарів і всіх робочих людей що бувають при арматі, аби царське величство зволив вчинити милостиву ласку на зимове прогодовання і пристановище; також на арматного обозного 400 зол., а на хорунжого 50 золотих.

Царське величство пожалував, велів давати з тамошніх доходів.

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до Війська Запорозького аби було вільно приймати, а коли б було щось противне царському величеству, мусять вони сповіщати царське величство.

До сеї статі царське величство велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти, і писати царському величеству вірно і скоро, за чим вони приходили і з чим їх одправлено. А котрі послы будуть присилатися з справами противними царському величеству, тих послів і посланників затримувати в війську та писати про них зараз же до царського величества, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величества не мати зносин.

6. Про митрополита київського дано послам усний наказ. А в розмовах послы били чолом, щоб царське величство велів дати свою государську жалувану грамоту на його маєтности.

Царське величство пожалував: митрополитові і всім

людям духовного чину велів дати свою государську жалувану грамоту на маєтности, которими вони тепер володіють.

7. Аби царське величество зволив послати своє військо під Смоленськ не гаючися ні трохи, аби неприятель не міг собі ради дати і сполучитися з іншими, бо тепер війська польські потомлені - нехай не вірять ніякому лукавству, коли б почали що вимішляти.

Царське величество постановив на неприятеля свого польського короля йти самому і бояр та воєводів послати з великим військом, як просохне і почне бути папа.

8. Аби наємного війська тут на польським пограничу, для безпечности було з 3000 або скільки буде воля царського величества - хоч і більше.

Військові люди царського величества на пограничу для охорони України завсіди були і надалі будуть стояти.

9. Завсіди був такий звичай, що Війську Запорозькому плачено. Б'ють чолом і тепер царському величеству, аби дано на полковника 100 єфимків, на осаулів по 200 золотих, на осаулів військових по 400 зол., на сотників по 100 зол., на козаків по 30 золотих польських.

Попередніх літ присилав до царського величества гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорозьке і били чолом, щоб його царське величество їх пожалував, уступився за них задля Православної Християнської Віри і святих Божих церков, прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на неприятелів. Великому государеві нашому в тім часі не можна було вас прийняти під свою государську високу руку, тому що у його царського величества була вічна згода з королями польськими і великими князями литовським. А хоч з королівської сторони батькові царського величества святої пам'яті великому государеві Михайлові Федоровичеві і дідові його, святійшому патріярхові Філаретові Никитичови, і великому государеві нашому Олексієві Михайло-

вичу сталося нечести і ганьби, то в тім згідно з королівськими грамотами і соймовими постановами царське величество чекав поправи. А гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке хотів помирити з королем польським тим способом: аби король Казимир учинив з ними згоду на підставі Зборівському трактату: проти Православної Віри християнської не виступав, унятів усіх викоринив, — зате царське величество хотів вибачити вину всім винним людям, котрим за образу його государської чести належала кара смертна. Про се посилав він до кроля Казимира своїх великих і уповноважених послів: боярина і намісника великопермського Бориса Олександровича Рєпнина-Оболенского з товаришами. І ті великі і уповноважені послали царського величества про ту згоду і про вчинки королеві і панам - раді говорили на всякі способи. Але Казимир з ляхами ніяк не пристали, і сю велику справу взяли за ніщо, а тих великих і уповноважених послів царського величества відправили з нічим. Тоді великий государ наш, видівши так богато несправности з королівської сторони, грубости і неправди, і бажаючи оборонити Православну Християнську Віру і всіх православних християн від отступників латинян, що хочуть церкви Божі знищити і Віру Християнську викоринити, прийняв вас під свою високу руку. А для оборони вашої зібрав много руського німецького і татарського війська — сам великий государ наш іде на неприятелів і посилає бояр своїх і воеводів з великим військом, і на те зібранне війська, за государевим наказом, роздано великі гроші. Тому їм, послам, тепер, бачучи таку ласку до них царського величества й оборону, говорити про плату Запорозькому війську не годиться. Як був у гетьмана Богдана Хмельницького государів ближній боярин і намісник тверський Василь Василевич Бутурлін з товаришами, гетьман в розмовах з ними про число Запорозького війська говорив, щоб зробити 60 тисяч, а коли б і більше того числа було, государеві в тім шкоди не буде, бо вони просити плати у государя не будуть. Про се відомо їм, Самійлу і Павлу, й іншим людям, які тоді були при гетьмані. Які доходи в Малій Росії по городах і містах, про се царському величеству не відомо, і великий государ посилає дво-

рян, щоб списали доходи. Як ті дворяни царського величства опишуть всякі доходи і обрахують, тоді, по обміркуванню царським величством, буде наказ про плату Запорозькому війську. А тепер царське величство, жалуючи гетьмана і все Запорозьке військо, давнім звичасм предків своїх, великих государів, хоче послати гетьманові і всьому Війську Запорозькому своє государське жалуванне золотими.

10. Коли б мала напасти кримська орда, тоді треба на неї наступити від Астрахани й Казани, також і Донським козакам бути готовими. А тепер вона ще в брацтві з козаками, треба дати час і її не зачіпати.

Наказ і повелінне до козаків на Дін післано: коли кримські люди не будуть зачіпати, то й на них іти не велено. А коли кримці зачіплять, то царське величство велить на них іти походом.

11. Кодак город на границі з Кримом, там гетьман завсідди по 400 чоловіка держить і харч усякий їм дає - тепер нехай би царське величство пожалував, зволив наділити харчом і порохом для армати. Також і тим, що за Порогами коша стережуть, аби царське величство зволив показати свою ласку, бо його не можна самого без людей лишати.

До сеї статті буде милостивий указ царського величства, коли буде відомо, скільки якого припасу туди послали, і скільки доходу буде зібрано на царське величство.

А що в вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государські на ваші вольности велить дати, тоді ви ж між собою розбір зробите: хто буде козак, а хто мужик, і щоб Запорозького війська було 60.000. То великий государ наш на те дозволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. То ж як ви, послаи будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро козаків розібрати, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписсю прислав негайно царському величству.

Додаток № 3

ГАДЯЦЬКИЙ ТРАКТАТ 1658 РОКУ^{290®}

В ім'я Боже, амінь. На вічну пам'ять теперішнім і наступним.

Комісія між станами Корони Польської і Великого князівства Литовського, з одної сторони, і вельможним гетьманом і Військом Запорізьким – з другої, через вельможних панів каштелянів Станіслава Казимира Беншовського волинського й Казимира Людвіка Євлашевського смоленського, визначених комісарами з сейму від найяснішого Яна Казимира з волі Божої короля Польського і Шведського, Великого Князя Литовського, Руського, Пруського, Мазовецького, Жмудського, Ліфляндського, Смоленського, Вандальського спадкового короля і всіх станів коронних і Великого князівства Литовського, з вельможним паном гетьманом Іваном Виговським і всім Військом Запорізьким, в обозі під Гадячем 16 вересня року господнього 1658. Дай Боже, щоб щасливо і вічно тривало.

Вельможний гетьман запорізький з усім своїм військом на вищезгаданому місці нас, комісарів, достойно і вдячно прийняв і, зваживши на нашу повну владу комісарську, надану нам його королівською милістю нашим милостивим паном і повагою сейму коронних станів і Великого князівства Литовського, декларував зі всім військом: як не з доброї волі, але з примусу, прибиті різними утисками Військо Запорізьке приступило до свого захисту, так тепер, коли його королівська милість наш милостивий пан, пробачивши своїм батьківським серцем все, що сталося в тім сум'ятті, закликає нас до єдності, вони, не зневажаючи ласку його королівської милості, покійно приймаючи цю ласку добротливого пана, приступають до цієї комісії, а також до спільної наради щодо згоди, щирості й обоїльної любові, беруть за свідка Бога сил небесних у тім, що все, що ухвалюється, буде щиро і правдиво дотримане на вічні часи. Вічний мир, який ніколи не буде розірваний, постановили ми таким чином:

^{290®} Текст подано за: Гадяцька унія 1658 року. К., 2008. С. 22-30.

Релігія грецька стародавня, така, з якою стародавня Русь долучилася до Корони Польської, аби залишалася при своїх прерогативах і вільним вживанню свого богослуження по всіх містах і містечках, селах в Короні Польській і Великому князівстві Литовському, так далеко, як сягає мова народу руського. Також на сеймах, у війську, в трибуналах, не тільки в церквах, але й у публічних процесіях у відвідуваннях хворих зі святими мощами, в хованню померлих і при кожній нагоді, так, як це вільно і прилюдно своє богослуження уживає римський обряд. Тій же грецькій релігії надається право вільного заснування церков, чернечих орденів і монастирів, а також відновлення і поправлення старих.

Що стосується церков та маєтків, які здавна надані на церкви грецької стародавньої релігії, то мають вони залишатися за стародавніми православними греками. Після того, як складено буде публічну присягу вірності, протягом півроку всі ці церкви мають бути подані в реєстрах від полковників та іншої старшини Війська Запорізького тим комісарам, що будуть назначені з обох сторін. Тій же вірі, яка є проти грецької православної і яка множить чвари між римським і старогрецьким народом, жоден з духовних і світських сенаторського і шляхетського стану не повинен ніяким чином церков, монастирів фундувати й надавати добра ані в маєтках духовних, ані в його королівської милості, ані у власних, так, як каже нинішня комісія на вічні часи. Римську віру дозволяється вільно уживати в Київському, Брацлавському і Чернігівському воеводстві. Світські панове римської релігії-дідачі й урядники його королівської милості - не матимуть жодної юрисдикції над духовними, світськими й монахами грецької релігії, тільки їхній законний пастир.

А що у спільній вітчизні обом обрядам мають належати і спільні прерогативи й оздоби, тому отець київський митрополит теперішній і майбутній з чотирма владиками: луцьким, львівським, перемиським, холмським і п'ятим мстиславським з Великого князівства Литовського-будуть засідати в Сенаті,

згідно зі власним порядком, з такими ж правами і правом голосу, як ясновельможні їхні милості духовні римського обряду. Однак, місце їхній милості отцю митрополиту назначається після їхньої милості князя архієпискупа львівського, а владикам - після єпископів своїх повітів.

У Київському воєводстві сенаторські сани будуть надаватися тільки шляхтичам грецького обряду і тільки здатним до тих урядів. Натомість у воєводствах Брацлавському й Чернігівському ті ж сенаторські посади мають надаватися почергово: після смерті сенатора грецького обряду має заступати сенатор римського обряду. У всіх трьох воєводствах уряди мають роздаватися особам, які походять з тих воєводств і мають там маєтність, однак зі збереженням права теперішніх власників.

Для того, щоб зростала обоюдна любов у містах коронних і Великого князівства Литовського, доки доходять церкви грецького обряду, міщаникатолики і грецької релігії повинні рівно вживати спільних вольностей і свобод, і грецька релігія не повинна бути нікому перешкодою до магістрату.

Академію в Києві його королівська милість і стани коронні дозволяють заснувати, яка буде користуватися такими прерогативами і вільностями, як Краківська Академія, однак з умовою, щоб у тій Академії не було професорів, магістрів і студентів ніякої секти-аріанської, кальвіністської, лютеранської. Отож, щоб студентам і учням не було жодної нагоди до чвар, а всі інші школи, які були в Києві, його королівська милість накаже перенести деінде.

Другу таку ж Академію його королівська милість наш милостивий пан і стани коронні й Великого князівства Литовського дозволяють заснувати там, де для неї підшукають відповідне місце. Вона буде мати такі ж права і вільності, як і київська, але заснована має бути з тією ж умовою, що й київська: щоб у ній не було професорів, магістрів і студентів ніякої секти: аріанської, кальвіністської, лютеранської. І де та Академія буде заснована, там вже жодні інші школи засновуватися не будуть на вічні часи.

Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, можна буде закладати безперешкодно, вільно в них науки викладати й усілякі книги друкувати, але не ображаючи королівського маєстату і без зневаг до короля його милості.

Оскільки вельможний гетьман з Військом Запорізьким, відірваний від Речі Посполитої, з любові до його королівської милості, свого милостивого пана і до власної вітчизни повертаються, зрікаючись сторонніх протекцій, то його королівська милість наш милостивий пан і всі стани коронні й Великого князівства Литовського вічною амністією, тобто вічним забуттям, покривають все те, що з обох сторін допустив Пан Бог, полишаючи його святому маєстатові, як пожертву за спільні гріхи, гарантуючи особам усіх станів від найвищого до найменшого, без жодного винятку, як з Війська Запорізького, так і шляхетського стану, урядникам, як і приватним особам, пам'ятаючи про всіх тих, котрі яким-небудь чином були і залишаються при вельможних гетьманах, попереднім і теперішнім, без ніякої помсти, ні королівський маєстат, ні сенат, ні вся Річ Посполита, зрештою, ані жодна приватна особа не будуть підносити ніяких претензій проти них взагалі й кожного зокрема, від найвищих до найменших, й усі неприємності, все, що під час війни коїлося, усім християнським серцем, закликаючи у свідки страшного Бога, щиро собі вибачивши, ні явно, ні потаємно один на одного не замишлятимуть ніякої помсти і ніяких чинів, не даючи себе звести звільненням з присяги для будь-яких таємних замислів.

Крім того, усі кадуки, випрошені ким-небудь під тими, що перебували у Війську Запорізькому і під шляхтою, яка була при вельможному гетьманові і Війську Запорізькому, і при шведах, і роздані від початку війни, тепер всі без винятку касуються й будуть скасовані публічним правом, так, щоб вони не шкодили нічійій честі та власності. І де ті постанови про конфіскацію не знаходилися б, вони вважаються скасованими і з книг судових усуненими, і їхнім власникам надається право володіти, проти чого не можна покланкати на жодні кадуки під карою інфамії.

А якщо і сама річ, і саме ім'я амністії повинні бути святі, і речі й люди всяких станів відновлюються в попередньому стані, повертаються до тієї єдності, злагоди, любові, права і пана, як було перед війною, то застерігається, що, якщо хто-небудь осмілиться зірвати це святе об'єднання, відважиться публічно або на приватній нараді звинувачувати когось у зраді, такий має бути покараний за порушення угоди. Якби таке трапилося, то для виявлення наклепу, з обох сторін негайно повинно чинитися слідство. Уся Річ Посполита народу Польського і Великого князівства Литовського і Руського, і належних до них провінцій відновлюється цілком такою, як була перед війною, тобто, ці народи у своїх кордонах і при своїх свободах мають залишатися непорушно, згідно з правами - в радах, судах і вільному виборі своїх панів, польських королів і великих князів литовських і руських. А якщо під тягарем війни зі сторінніми панами щось було постановлено на обмеження кордонів і вольностей тих народів, то це має вважатися недійсним і пустим, і згадані вище народи повинні залишитися при своїх свободах, щиро як єдине тіло однієї і неподільної Речі Посполитої, не вчиняючи між собою різниці у вірі: той, хто визнавав християнську релігію, римську чи грецьку, всі залишаються в мирі, при своїх вольностях. Хіба що якісь вирoki й декрети були винесені перед війною і в часі війни цілком законно в присутності сторін чи за їхньої відсутності.

Чисельність Війська Запорізького має бути тридцять тисяч, або як вельможний гетьман запорізький подасть у реєстрі (супроти їхніх стародавніх вольностей під владою гетьмана Руського, а яке буде на Русі наймане військо, то також під владою гетьмана має залишатися).

Найманого війська буде десять тисяч, яке так, як і Запорізьке, має бути під владою того ж гетьмана, і платити тому війську слід з ухвалених на сеймі податків з Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, а також з інших від Речі Посполитої.

Стояти Військо Запорізьке має в тих воєводствах і маєтках, де воно було перед війною. Підтверджуються усілякі воль-

ності, надані війську привілеями найясніших королів, козаки залишаються при своїх стародавніх вольностях і звичаях, які не тільки ні в чому не обмежуються, але навпаки підтверджуються всілякою повагою. Крім того, жоден державець маєтків його королівської милості, ні староста, ні пан дідичний, довічний, ані їхні підстарости, урядники й усілякі інші слуги не будуть стягати жодних податків з козацьких хуторів, сіл, містечок і домів, ні під яким претекстом, і як люди рицарські вони будуть вільні від усіх найбільших і найменших обтяжень, також цда і мита у всій Короні і Великому князівстві Литовському. Також будуть вільні від усіляких судів старост, державців, панів та їхніх намісників, але залишаються під юрисдикцією самого гетьмана Військ Руських. Також всілякі напої, лови на полях і на ріках й інші користи козаків мають лишатися при козаках вільно, згідно зі старими звичаями.

Окремо, кого гетьман Війська Руського подасть його королівській милості як гідних шляхетських гербів для більшого заохочення до служби його королівській милості, тих усіх без перешкод буде nobilitовано, з наданням усіх шляхетських вольностей, так, однак, міркуючи, щоб з кожного полку могло бути сто nobilitованих.

Жодних військ польських, литовських або чужоземних ніхто не може вводити в Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства. Однак наймані війська, які перебуватимуть під владою гетьмана Військ Руських, можуть брати хліб з королівських і духовних маєтків у згаданих воєводствах, за наказом того ж гетьмана руського. А якщо війна якась розпочнеться на руських кордонах і треба буде послати туди коронне військо на підмогу, тоді ця підмога буде перебувати під регіментом гетьмана Військ Руських.

Для підтвердження й більшої певності цих пактів гетьман Військ Руських до кінця свого життя буде Гетьманом Військ Руських і першим сенатором у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах. А після його смерті має бути вільний вибір гетьмана, тобто стани Київського, Брацлавського, Чернігівського

воеводств оберуть чотирьох кандидатів, серед яких одному його королівська милість надасть гетьманство, не віддаляючи від того уряду рідних братів вельможного гетьмана Руського.

Монетний двір для биття всіляких грошей має бути закладений у Києві, або де придасться. Гроші будуть однієї якості й металу і з королівською особою.

Податки з Київського, Чернігівського, Брацлавського воеводств, які Річ Посполита ухвалюватиме на сеймі, мають бути потрачені на найманця, який перебуватиме під владою гетьмана Військ Руських.

Спільна рада і спільні сили всіх тих народів будуть проти кожного неприятеля.

Ці три народи мають спільно всілякими способами старатися, щоб Річ Посполита мала вільну навігацію на Чорному морі.

З царем його милості московським якби дійшло його королівській милості і станам коронним до наступальної війни, Війська Запорізькі до такої війни залучатися не будуть. Якби ж цар його милість не захотів повернути провінцій Речі Посполитої і на Річ Посполиту наступав, тоді всі сили, як коронні, так і Великого князівства Литовського і Війська Руські Запорізькі під регіментом свого гетьмана мають з'єднатися і воювати.

З царем його милості якби королю його милості і станам коронним і Великого князівства Литовського дійшло до укладення пакту, має бути застережена непорушність нинішньої постанови вельможному гетьманові і Війську Запорізькому.

Маєтності рухомі і нерухомі, королівщини, а також грошові суми, конфісковані від обивателів Руської землі, котрі пристали до Війська Запорізького і тепер до вітчизни повертаються, будуть їм повернені і заслуги їхні у війську коронному і Великого князівства Литовського на рівні з заслугами військ коронних і Великого князівства Литовського мають бути компенсовані і заплачені.

А вже від того часу гетьман з Військом Запорізьким (теперішній і наступні), відступивши від всяких сторонніх прокторів, більше з ними в'язатися не мають, навпаки мають

вічно перебувати у вірності, підданстві й послушенстві найяснішого маєстату Польського Королівства та його наступників і всієї Речі Посполитої, однак нічим не порушуючи братерства, досягнутого з його милістю кримським ханом.

Жодних сторонніх посольств гетьман приймати не буде, а якщо такі трапляться, має їх відсилати до його королівської милості. Також ні війська стороннього вводити не буде, ні жодного порозуміння зі сторонніми державами мати не буде на шкоду Речі Посполитій, хіба що після повідомлення його королівській милості.

Усім приватним особам з обох сторін, а також і духовним римського обряду уможлиблюється безпечно повернення до єпископств, парафій, каноній, приходів і належних до них маєтків у Київському, Брацлавському, Чернігівському, Подільському воеводствах, а також у Великому князівстві Литовському, Білій Русі й на Сіверщині, так і всім монахам до церков, монастирів, маєтків і фундацій, також і світським особам обох сторін до їхніх маєтків ділчичних, староств, держав, володінь власних, довічних, заставлених і за всілякими іншими контрактами, які до них належать, в тих же згаданих воеводствах й у Великому князівстві Литовському, в Білій Русі й на Сіверщині. Однак час повернення визначить його королівська милість після порозуміння з вельможним гетьманом запорізьким. Повернення у володіння має проходити так, щоб ніхто не повернувся до своєї власності інакше як за універсалами його королівської милості і вельможного гетьмана Війська Запорізького, про що має бути порозуміння між обома сторонами.

А для судочинства різних справ як кримінальних, так і поточних буде у всіх трьох воеводствах діяти окремий трибунал, згідно з таким порядком, який вони самі собі виберуть. Крім того, будуть мати окремі староства судові в Овручі та Житомирі.

А для кращої певності, з огляду на те, що гетьман з Військом Запорізьким і ці воеводства, що були відірані, відкинуть всяку протекцію інших сторонніх народів і добровільно як вільні до вільних, рівні до рівних і шановані до шанованих повернуться, для певнішого дотримання нинішньої постанови

його королівська милість і Річ Посполита дозволяють народу руському вибирати вільних канцлерів, маршалків і підскарбіїв з сенаторським титулом та інші уряди народу руського. Ці урядники мають скласти присягу згідно з текстом присяги коронних урядовців, з додатком такого пункту, що до нічого противно-го нинішній постанові своєї печатки не прикладуть, а навпаки пильнуватимуть, щоб нічого не робилося проти цієї постанови через конституції чи сеймові декрети, задвірні рескрипти, універсали й привілеї. До урядів і канцелярій цих канцлерів будуть належати всі тільки духовні грецькі митрополії, єпископства, ігуменства й бенедикції, право надання яких належать його королівській милості нашому милостивому панові. В Руському, Київському, Волинському, Подільському, Брацлавському, Чернігівському воєводствах також не тільки духовні, але й світські, надання, а в Київському, Брацлавському, Чернігівському воєводствах також і суди в королівських містах і всіякі задвірні й сеймові декрети тільки в згаданих трьох воєводствах. А що супроти цієї постанови вийде з канцелярії Коронної або Великого князівства Литовського, то буде недійсне, і той, хто видав такий привілей, не тільки його втратить, але й підлягає штрафу в десять тисяч литовських кіп, про що суд має бути перед королем його милістю за спеціальним реєстром.

Щоб через суперечки за підданих, обвинувачених у свавіллі, не з'являлося нових сум'ять, скасовуються всі процеси земських, гродських, трибунальських судів про видачу підданих, про наїзди, забране майно, шкоди, вчинені під час внутрішньої війни, а також і трибунальські декрети, винесені в цих справах, особливо у Київському, Волинському, Брацлавському, Чернігівському воєводствах.

Якби дійшло у його королівської милості, станів коронних і Великого князівства Литовського до укладення пактів з московським царем, має бути застережена непорушність вельможного гетьмана, Війська Запорізького й нинішньої постанови.

Їх милості панове комісари, як і вельможний гетьман Князівства Руського, дійсно присягою підтвердили нинішню комі-

сію, оскільки тексти руками їх милостей підписані. Крім того, ця комісія буде підтверджена присягою від сенату яснопреподобним його милістю гнезненським арцибіскупом, примасом коронним та його милістю ксьондзем віленським єпископом, а також їх вельможностями панами чотирма коронними гетьманами і Великого князівства Литовського й канцлерами Обох Народів, а від кола рицарського - маршалком посольської ради в присутності послів від вельможного гетьмана і Війська Запорізького на сеймі, який має бути якнайшвидше скликаний.

Стосовно присяги його королівської милості нашого милостивого пана, то зі своєї панської доброти його королівська милість на покірне прохання Війська Запорізького милостиво це вчинить, що підтверджують їх милості пани комісари.

Натомість полковники, сотники й уся старшина Війська Запорізького виконають свої присяги після сейму, на котрому будуть затвержені нинішні постанови в присутності комісарів, які будуть депутовані від сейму.

А щоб ця комісія мала вічну вагу й повагу у всьому своєму змісті від початку до кінця, то буде включена в право посполите, в конституцію, ухвалену сеймом, і буде вважатися за вічне й незмінне право.

До Булави Великої Руської належатиме Чигиринське старство, як це значиться в привілеї, наданім покійному Богданові Хмельницькому його королівською милістю. А гетьман Військ Руських буде звільнений від резидування при його королівській милості.

Конвокація Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств відбудеться після майбутнього сейму, який, дай Боже, буде скликаний якнайшвидше універсалом його королівської милості.

Діялося це в таборі під Гадячем, дня і року, зазначеного вище.

**Іван Виговський,
гетьман князівства Руського
рукою власною**

Додаток № 4

ГЛУХІВСЬКІ СТАТТІ, дані від великого государя, всеросійського царя, Запорозькому війську і всьому народові малоросійському при постановленні Дем'яна Ігнатовича Многогрішного, гетьмана 12 лютого 1669 року^{291®}

1

Били чолом великому государю, царській пресвітлій величності, гетьман і все військо цього боку Дніпра, щоб великий государ ударував, звелів віддати їм їхні вини, і надалі щоб не було згадувано про ті вини та щоб зволив великий государ тримати їх у своєму государському милостивому ударуванні й нагляді. І великий государ, його царська пресвітла величність, государ християнський, милостиво ударовує гетьмана, вини їхні милосердно прощає і відпускає, і надалі їм ті їхні вини не згадуватимуться, а їм під ним за своєю обіцянкою служити вірно його царській пресвітлій величності і його государським наслідникам, та залишити всілякі хитання, й надалі не схилятися ні до яких заман, а бути під його, великого государя, самодержавною високою рукою у вічному підданстві невідступно без будь-якої зради.

2

Про права та вольності

Милості у великого государя просять, щоб бути їм при колишніх своїх правах та вольностях, чим ударований був давніший гетьман Богдан Хмельницький, і щоб їм усе було potwierджено.

²⁹¹ ® Текст подано за: https://www.google.com/search?q=%D0%B3%D0%BB%D1%83%D1%85%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96+%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96+%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82&rlz=1C1CHZL_enUA781UA781&oq=%D0%B3%D0%BB%D1%83%D1%85%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA&aq=chrome.0.69i59j69i57j014.6791j0j8&sourceid=chrome&e=UTF-8

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував гетьмана і все військо цього боку Дніпра правами й вольностями за колишнім їхнім правом, і їхні права та вольності ні в чому не порушуватимуться.

3

Про українські прибутки і про воевод, що мають бути в Україні для оборони

Гетьман Богдан Хмельницький постановив у колишніх статтях, щоб воеводам царської величності бути з ратними людьми в Переяславлі, Ніжині, Чернігові, і хай би нині його царська величність не вказував бути воеводам і ратним людям у малоросійських містах, оскільки від них були численні сварки й доуки, від того й війна почалася. А які прибутки довелось б узяти на нього, великого государя, в казну, то збирання того покласти на гетьмана, а гетьман приставить на те вірних людей, а вчинить ті збори, коли Україна прийде в першопочаткове становище.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути в малоросійських містах воеводам і ратним людям для оборони від ворогів і щоб надалі не було ні від кого в малоросійських містах ніякого хитання та зради. І вказав бути воеводам та ратним людям в містах по колишніх статтях, а нині знову потвердити в статтях, а воеводам бути в Кисві, в Переяславлі, в Ніжині, в Чернігові та в Острі, а їхні права та вольності, та суди, та всіякі справи знати не вказав... мати начальство над ратними людьми, яких прислано на оборону в усякому уладженні. А коли б хто з жителів усялякого чину городів і міст чи сіл та деревень був ображений від ратних людей, хай б'ють чолом великому государю і приносять чолобитні воеводам, і воеводи, за указом великого государя, його царської пресвітої величності, судитимуть тих ратних людей. І при тих-то судах указав бути у кожному місті, де будуть воеводи, для повної правди і швидкої розправи значним, добрим і розумним людям із малоросійських жителів, щоб були при тих судах разом

з воєводами і судили, а за судом і за позовом чинили указ, як визначає те указ великого государя, його царської пресвітлої величності. А про побори вказав, щоб були в малоросійських містах як звичайно, так, як написано в статтях гетьмана Богдана Хмельницького.

І гетьман, і вся старшина, і козаки, й міщани постановили бути так цій статті.

4

Про казну; що має бути плата реєстровому війську

Щоб за колишніми постановленими статтями Богдана Хмельницького реєстровому війську, що буде на службі царської величності, було милостиве ударування й заплата з казни його царської пресвітлої величності.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав говорити на раді про реєстрове військо, скільки їх, військових козаків, тисяч є на цьому боці Дніпра. А що в тій їхній статті написано: військова заплата з його, царської пресвітлої величності, казни, то того немає в статтях Богдана Хмельницького, а є, щоб бути поборам, де треба, збирати у скарб царської пресвітлої величності, а з того скарбу давати на військо за реєстром, кому що постановлено в тих статтях.

І гетьман, і вся старшина, і козаки приговорили на цій раді: гетьманові — тисяча золотих червонних на рік; обозному й військовому писареві по 1000 польських золотих, на хоружого сотницького 30 золотих, на бунчужного гетьманського 100 золотих, на полковників по 100 єфимків, на осаулів полкових по 200 золотих, на сотників по 100 золотих; реєстровим козакам бути тридцяти тисячам чоловік, і давати на людину по 30 польських золотих, а скільки в якому полку буде козаків, учинити тому реєстр. А бути козакам реєстровими, а в реєстрі писати тих, хто стародавні козаки і довго служили службу, а коли старих козаків у полках не стане до 30 тисяч, то в те число при-

ймає в козаки міщанських і селянських дітей. На військо Запорозьке, на тридцять тисяч, бути поборам з усіляких маєтностей без вибору, чий хто не є, окрім монастирів. І з тих зборів давати ударування великого государя гетьманові з начальними людьми і козакам за колишніми утвердженими статтями; а не буде тих зборів, щоб повністю покрити потреби гетьмана, начальних людей і козаків, згідно визначення, то ті побори розділяти за збором, скільки того збору буде. А в кого з полковників та начальних людей є маєтності і на ті їхні маєтності дані жалувани грамоти великого государя, то тих підданих полковників і всіляких начальних людей, за якими є маєтності, судити їм же, і приймати повні приноси в них, і сіно та дрова їм готувати, і однаково збирати з них побори й жалування козакам. А щодо архієпископських... підданих, то до податків на військо їм діла нема. Відтепер в архієпископські і в монастирські вотчини на ново нікого не приймати, бути старим, і завести на них книги, скільки за архієпископом і за монастирем у їхніх вотчинах мужиків, а з мужиків до реєстру в козаки не писати й не приймати. А з протопопських та попівських маєтностей побори на козаків знімати так само, як і з козацьких маєтностей; також з міст і зі всіляких прибутків, як Господь Бог заспокоїть чвари і прийдуть до своїх колишніх гараздів. А які городи, міста, села, деревні до решти попалені й розорені, то мати їм щодо тих зборів пільги. І через те розорення покладено пільги:

Воля містам розореним

Переяславу, Ніжину, Любечу, Воронежу, Кролівцю та іншим містам, які також розорені, пільга на дев'ять років; Чернігову й Остру - на сім років; містам, містечкам та селам - на три літа.

5

Про послані грамоти в усі полки, що обнадіюють ласкою

Коли царська пресвітла величність ударував, звелів віддати їм їхні вини і вдарувати їх вольностями проти статей Богдана Хмельницького, тоді б царська пресвітла величність

зводив послати свої, царської величності, обнадійні грамоти до всіх полків, щоб вони були надійні й непорушні на його, царської пресвітлої величності, вдарування.

Великий государ цар, його царська пресвітла величність, указав послати за їхнім чолобиттям у всі полки свої, царської величності, обнадійні грамоти до всіх полків. І за цим указом великого государя послано в усі полки цього боку Дніпра його, великого государя, милостиві обнадійні грамоти через тих-таки посланців: їхнього обозного Петра Забілу з товаришами.

6

Про честь, надані маєтності та млини

Як досі були заслужені вдарованою дворянською честю, то щоб вони при тому ж чині й честі перебували, а які заслужать потім, то гетьман і старшина почнуть бити про них чолом; і щоб царська пресвітла величність і тих зволив ударувати дворянською честю. А кому гетьман і старшина дадуть за послугу млин чи деревню, дадуть свій універсал і почнуть бити чолом царській пресвітлій величності, то щоб царська величність ударував на ті маєтності свої, царської величності, грамоти.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував їх за їхнім же чолобиттям.

7

Про віддання Києва полякам

Щоб міста Києва полякам не віддавати, бо вони постановили на сеймі: всі православні церкви віддати на римські костели, а чудотворні моці преподобних отців хочуть розвезти в Польщу в різні місця, і від того у них на Україні немалий заколот.

Великий государ, його царська пресвітла величність, звелів сказати: в постановленому Андрусівському договорі до-

мовлено було, на який строк віддати Київ, і те їм самим відомо, а нині за певними численними причинами з польського боку віддачі Києва на той строк до з'їзду великих й повноважних послів та комісарів не буде. А який договір вчинять про Київ з послами й комісарами, їм звістять їхні посланці, а їхнім посланцям указав великий государ бути на з'їзді з великими повноважними послами. А як бути і в яких справах, то про те нижче йде особлива стаття.

А що їхні посланці, бувши на Москві, письмово оголосили про уярмлення благочестивої віри і святих Божих церков і що за недоглядом начебто великих і повноважних послів нічого в статтях не покладено про Божі церкви, то свідчимо: в Андрусівських договірних статтях постановлено й закріплено — руським людям усякого чину, які через ті договори лишпаються в містах на боці королівської величності, можна вільно вживати віру грецького закону без усякого утруднення у відправленні Божої служби. Тож коли закріплено утвердження грецької віри, то й церквам Божим є воля у відправленні служби, церква Божа завжди-бо стоїть вірою, бо церква є не що інше, як створений нашими душами дім; і їм би надалі роздивлятися старанно в усіляких справах і мудро розмірковувати, а недоумних укріплювати. Коли ж буде і є певне ущемлення Божим церквам у Короні Польській і Князівстві Литовському, то великий государ, його царська величність, укаже великим і повноважним послам говорити на з'їзді про те ущемлення супроти Андрусівських договірних статей комісарам, а про що домовляться, стане потім їм відомо через їхніх посланців, які будуть на з'їзді. Тільки ті справи належать тому бокові Дніпра, а не є вапці, — вони самі захотіли бути відлучені від царської пресвітлої величності і самі стали під рукою королівської величності ще раніше з'їздів і Андрусівських договорів, і в Андрусівському договорі учинений уже після їхнього відлучення.

Віддання Києва кладеться на царську волю

І гетьман, і вся старшина, й козаки поклали віддати Київ на волю великого государя, його царської пресвітлої величності.

А коли вирішено буде на з'їзді віддати Київ, то щоб великий государ звелів утвердити на з'їзді, аби не гонили благочестивої віри, хоч той бік і відлучився; і буде на волі їхній, можливо, царська пресвітла величність учинить митрополію і в Переяславлі, як і раніше було. Архієпископ Лазар Баранович казав, щоб учинити в Чернігові, - Чернігів старіший Переяславля і князівство стародавніше.

8

Охоронення козацьких дворів, і щоб не брано в козаків підвід

Щоб послы, й посланці, й гінці царської пресвітлої величності не зупинялись у козацьких дворах і насильно не брали у сотників, отаманів і військових товаришів підвід. А щоб надалі відводила їм двори і давала підводи городова старшина, а самі вони щоб по полях і дворах підвід не брали, в кого ж що візьмуть у підводи, то щоб відпускали назад.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути виборному для своїх государських справ, кого гетьман, і старшина, і все військо цього боку Дніпра виберуть, і жити вказав йому великий государ у Москві порічно, на особливому уладнаному дворі, і при ньому - п'ять чи шість чоловік. Щоб гетьман писав до виборного про справи й про образи на воевод і ратних людей чи про інші які справи, що є в малоросійських містах; виборний приносить ті листи приказним людям, приказні ж люди стануть доносити до великого государя. А з Києва, і від гетьмана, і з інших міст, де будуть воеводи, посилати посланців на Москву до виборного в Путивль своїми підводами, з Путивля послані вони будуть на Москву до двору, де буде двір, щоб надалі від нього, великого государя, до гетьмана посланці часто не посилалися. Також і гетьманові до великого государя посилати нечасто, а посилати в найпотрібніших справах, а коли з Москви когось буде послано від великого государя для великих справ, то тому

посланому давати по 20 підвід з провідниками, а гінцям давати по 3 підводи, через те що в козаків і в малоросійських міщан багато підвід у містах гублять, від чого чиняться їм великі збитки. Посланцям бути по три чи чотири на рік для найпотрібніших справ, і щоб при тих посланцях челяді було по два чи три чоловіка, а більше не посилати.

9

Як багато послів і скільки на рік при собі мають брати людей, їдучи на Москву

Гетьман і вся старшина Запорозького війська б'ють чолом великому государю, щоб посилати всілякі листи до Москви своїми гінцями, коли будуть якісь звістки, а не в Путивль до воєвод, посланцеві ж бути самотріть а. А про посланців, коли військо Запорозьке посилатиме про свої образи до його царської пресвітлої величності, то не так собі, а як буде слушна справа. Коли три особи значні будуть, то по три чоловіки мати з собою людей, а послани будуть нечасті, хіба два чи три. Щодо виборного, який має жити в Москві, то про те, розібравшись у своїх справах, почнуть бити чолом потім.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути за їхнім чолобиттям. А підводи давати в містах по три підводи чоловіку, а челяді їхній — по дві чоловіку.

10

Про підводи, у який спосіб їм має бути плата

А про ті підводи указав говорити гетьманові великий государ, щоб учинити у містах пошту, і хто б на ту пошту наїхався з черкаських пожильців, платити йому за домовленістю. А на ту домовленість платити навпіл: одну половину з поборів малоросійських міст, а другу великий государ накаже дати зі своєї, великого государя, казни, з путивльських чи львівських прибутків, проти договорів, щоб допомогти в тих підводах. А

посланим від царської пресвітлої величності самим на дворах не ставати і підвід не брати, а брати підводи за їхнім чолобиттям.

Гетьман і вся старшина казали, що почнуть шукати на те охитників, а як відшпугають, то про те потім буде сповіщено великому государеві, його царській пресвітлій величності.

11

Про вибрання гетьмана після гетьманової смерті

Били чолом великому государю, його царській пресвітлій величності, що коли за Божим зволенням трапиться гетьманові смерть чи що інше, то щоб великий государ ударував, велів їм обирати гетьмана за їхнім правом і щоб зі свого государського милосердя вдарував, велів дати гетьманові у військо військові клейноди: прапор, булаву, печатку, литаври.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував, велів бути за їхнім чолобиттям, а прислані клейноди: прапор, булаву, печатку, литаври - тримати у збереженні, а коли що загубиться, то замість того буде прислано від царської величності.

12

Про прислання, коли трапиться бути, листів від сторонніх держав на Москву

Щоб звелено було їм приймати від навколишніх государів всілякі присильні листи і читати, а прочитавши, відсилати до великого государя, а від себе їм до них писати.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав відмовити в тій статті гетьману і всьому війську, тому що давнішому гетьману Богданові Хмельницькому та іншим гетьманам, хоч вони були гетьманами обох боків, не велено було ні з якими государями чинити спілкування, бо від того в малоросійських містах чиниться великий розлад.

Про козацькі будинки і про збіглих московських людей

Коли військо царської пресвітлої величності піде проти ворога, то щоб вони в українних містах в козацьких дворах не ставали, а ставали в міщан, і щоб вольностей козацьких не віднімали, і мужиками та зрадниками їх не називали, і в провідники їх не забирали, також і росіян, які давно зайшли на Україну, не забирали на Москву. Бо і від того був на Україні великий заколот, що з України вибирали драгунів та збіглих людей за багато літ, і вони на те сподівалися, що то чинилося не за указом великого государя, його царської пресвітлої величності.

Великий государ, його царська пресвітла величність, не вказав ратним людям ставати в козацьких дворах, а надалі ставати їм у міщан і в мужиків, а хто вольності їхні почне відбирати, називати козаків зрадниками й мужиками, то тих царська пресвітла величність указав карати після слідства. А щодо втікачів з малоросійських міст, служивих людей і селян, які не захотіли служити великому государеві, його царській пресвітлій величності, а люди боярські і селяни щось украли, вчинили вбивство чи розбій, чи що інше вкрали, чи не хотіли дати оброку та втекли за сваволю в його, великого государя, черкаські міста, то тих утікачів, всіляких чинів людей, не приймати, і в себе не тримати, і тих утікачів висилати з малоросійських міст без найменшої затримки. Бо від утікачів починаються посвари і від того буває великий заколот, а це укріплено й душами вашими утверджено на попередніх радах у довірливих статтях, щоб тих утікачів не приймати, а котрі з'являться, то тих віддавати.

І гетьман, і вся старшина, і козаки постановили бути так цій статті.

14

Про збіглих малоросійських людей з Москви в малоросійські міста

Всіляких чинів жителям малоросійських міст, яких до нинішньої війни піймали в полон ратні люди Московської держави, бути на боці царської пресвітлої величності. А коли хто піде сам у малоросійські міста до своїх родичів чи хто де жив, у колишні свої міста, не вчинивши ніякого злодійства, то тим жити в своїх містах, як і колись, де хто жив, а коли втече, щось укравши, то тих віддавати.

Великий государ ударував: велів бути цій статті за їхнім чолобиттям.

15

Про те, що воєводи перед тим забороняли купувати в міщан помістя і з ними вінчатися

Досі воєводи не веліли козакам брати за себе у міщан дочок і купувати в них землю та будинки, а раніше такого звичаю не було. Тож б'ють чолом, щоб були збережені вони при колишніх своїх вольностях.

Великий государ, його царська пресвітла величність, велів за цим чолобиттям, що як будуть воєводи на волі з полону, накаже давати з ними очну ставку, а коли виявиться з очних ставок, які воєводи чинили ті закази і коли те докажеться, то за те вони будуть великим государем жорстоко покарані.

16

Про віддання забраних через князя Ромодановського церковних речей

Б'ють чолом царській величності про віддання в теперішній час забраних полком боярина й воєводи князя Григо-

рія Григоровича Ромодановського з товаришами дзвонів, риз, начиння, книг, образів і всілякого срібла, щоб, розшукавши, було те віддано, що в кого є, а вони про те знають.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав за тим чолобиттям відшукувати в Путивлі, в Севську, в Брянську і в інших містах те церковне начиння, а що відшукається, то те віддавати навзаєм, і гетьманові відшукувати й віддавати всіляке церковне начиння, що взяте з міст його царської величності.

17

Коли б його царська пресвітла величність мав чинити комісію з будь-яким монархом, то там повинні бути й козаки

Коли в царської величності учиниться комісія з будь-якими государями, чи королівською величністю, чи з кримським ханом і тут згадувалося б про Запорозьке військо, то щоб царська величність ударував, дозволив бути при своїх, царської величності, комісарах, висланим від них, тому що на першій комісії їхніх осіб не було і Запорозьке військо було від того в немалій тузі.

За указом великого государя, його царської пресвітлої величності, коли будуть послані на з'їзд великі й повноважні послы говорити про вічний мир, то на той з'їзд великий государ указав бути з великими й повноважними послами й комісарами їхнім посланцям, тільки хай гетьман і все військо обвістять на раді про тих посланців, кого вони на ту справу виберуть на з'їзд, хто саме і для якої справи посилається, і щоб посланцям їхнім на з'їздах не сидати з послами й комісарами, аби від того не пішла більша сварка, а коли будуть якісь розмови, що стосуватимуться справ малоросійських міст, то тоді їх, посланців, буде покликано до послів царської величності і про ті справи буде оголошено. А як послы царської величності й комісари Корони Польської та Князівства Литовського

покличуть, то тим посланцям після того приходити і говорити про утвердження благочестивої віри, про Божі церкви та про інші свої справи, тільки без усіляких сварок, а в тихій і в слушній розмові.

І гетьман, і вся старшина, і козаки постановили: бути посланцями на польський посольський з'їзд обох боків, царської пресвітої величності й Корони Польської та Князівства Литовського, до послів та комісарів Федору Завадцькому, судді Ніжинського полку, Лаврентію Борозні, Леонтію Артемовичу Подуботку, Єремій Єремієву, а на з'їзді сидіти їм при польських послах тому, що царська величність ударував їх за службу дворянською честю. Та й ще раніше, коли вони служили польському королю, то їм також давано за служби шляхетство, а на те в них є королівські привілеї, хто ж заслужив шляхетство, той за їхнім правом сидіти може. Раніше їхні козацькі послы бували як у короля, так і на сеймах, а бувши на сеймах, вони сиділи як рівні, як повітові послы. Та й нині прислано до Дорошенка посланців від Річі Посполитої, щоб їхні посланці прибули на елекцію для королівського обирання, а коли посланців на елекцію кличуть, то їм дадуть і місце сидіти, а стояти ніколи вони не будуть, хіба що їм не сидіти, а стояти за честь свою, і в тому не уступати, бо чи ж вони не гідні великому государеві, його царській пресвітлій величності, - хай буде в тому воля государська. А на комісіях їхнім посланцям не можна не бути, від того й Брюховецький, хочучи зрадити, зривав їх і казав, начебто на комісії вчинено договір такий, щоб козаків побити і звести, а решту віддати королю. А потім, незабаром після комісії, оголошено було з Польщі в малоросійських містах листи зі статтями, і в тих статтях написано: царська величність віддав їх польському королеві, щоб вони королю піддалися, не надчікуючи віддачі, а коли не піддадуться, то бути їм, як віддадуть їх, у вічній неволі. А коли б на тій комісії при договорах були їхні посланці і ті договори чули, то від тих посланців старшина, й козаки, й чернь знала б про все, вони тим посва-рам не вірили б, і в них не було б чвар та зради.

18

Раніше гетьмани спілкувалися з польським королем, з кримським ханом та з іншими державами, то щоб і нині мати змогу спілкуватися про всілякі справи, що належать до малоросійських міст

Великий государ, його царська пресвітла величність, не указав тримати спілкування ні з яким государем, а коли трапляться якісь справи, про що треба писати, то щоб писали до великого государя, його царської пресвітлої величності, а царська величність збереже гетьмана й все військо в усякому своєму государському милосерді і звелить писати про їхні справи до государів, а щодо справ, про які буде писано, за указом царської величності буде надіслано до них же листи.

19

Про гетьманські посварні зачини в Україні

А коли надалі якийсь гетьман, забувши страх Божий і превелику та невимовну до себе милість великого государя, почне чинити в малоросійських містах якісь посвари, так як учинив це їм Івашко Брюховецький, того поміж себе остерігатися і вивідувати та писати про те до великого государя, а тим гетьманським посварам не вірити.

Гетьман, і старшина, і козаки постановили бути так цій статті.

20

Про зміну гетьмана за його переступ

А як учинить гетьман якийсь переступ, окрім зради, то його без указу великого государя, його царської пресвітлої величності, не змінювати, а вкаже великий государ

провести слідство, і після слідства чинити указ за їхнім правом.

І гетьман, і старшина, і козаки постановили бути так цій статті.

21

Про воевод і ратних московських людей, побраних в Україні через зраду Брюховецького і відданих у Чигрин до гетьмана Дорошенка, щоб були розшукані, оскільки малоросійські полонені відпущені з Москви на Україну

Великий государ, його царська пресвігла величність, звелів сказати: воеводи й ратні люди, які за указом його царської величності були в малоросійських містах і через зраду Івашка Брюховецького відведені в Чигрин (а учинилося це через їхню, всіх старшин, необережність, що поступилися йому вчинити ту зраду), так про тих воевод і ратних людей вказав їм великий государ одписати від себе Дорошенку, щоб ті воеводи й ратні люди були звільнені й відпущені до великого государя, бо за указом великого государя звільнено й відпущено було більше п'ятсот чоловік, яких було взято в малоросійських містах.

І гетьман, і старшина, й козаки били чолом на милість великого государя і постановили – писатиме до Дорошенка архієпископ чернігівський та новгородський Лазар Баранович, і гетьман, і старшина, й козаки.

22

Про малоросійські посвари, коли б виникли від когось

А коли в малоросійських містах почнуть чинитися якісь посвари від будь-кого із жителів, то гетьману і старшині

стежити за тим, і остерігати суворо, і про те писати до великого государя, до його царської пресвітлої величності. А тих людей, від кого зчиняться якісь посвари в малоросійських містах, гамувати й карати, також карати смертю за правами і як про те постановлено на попередніх радах. 1 гетьман, і старшина, і козаки постановили бути так цієї статті.

23

Про настановлення охотницького тисячного полку для примирення легковажних будників та винокурів, що свавільно називаються козаками, безчестять старих козаків і творять в Україні всілякі посвари і образи

Відомо стало великому государеві, його царській пресвітлій величності, що всілякі чвари, пролиття невинної крові і відведення до бусурман були від свавільних людей, які, забувши страх Божий і свою обіцянку, зачинають усілякі посварні й заколотні слова, і від того постають великі біди. Мужики, будники, винокури, залишивши свої землеробські роботи, називаються козаками, і від того чиняться великі біди й розорення, чиниться також безчестя й справжнім козакам. То для того поставити полковника з малоросійських міст, і при ньому щоб була тисяча чоловік реєстрових козаків. А коли буде від кого хитання та зрада, то йому, полковникові, тих свавільних гамувати за своїм правом, як їхні права те визначають. Т тому полковникові, й тисячі чоловік давати за договором на рік, і щоб вони були на влаштованому місці, де годиться, і щоб були на всі полки цього боку Дніпра.

І гетьман, і вся старшина, й козаки постановили бути так цієї статті.

Щоб малоросіяни таємно не возили у Велику Росію і не продавали вина й тютюну й не чинили тим уйми у зборі казни царської величності по кабаках, а умовлялися на те вільно

Жителі малоросійських міст приїздять у Московську державу і привозять в околичні міста вино й тютюн та продають усіляким людям для своєї користі, а від цього порушується й не добирається кабацький збір. То щоб учинити міцний заказ під загрозою жорстокої кари, щоб жителі малоросійських міст, усіляких чинів люди, зовсім не привозили вина й тютюну до Москви, в околичні міста та в уїзди і не продавали та не чинили тим утрат казни великого государя, його царській пресвітлій величності. А в порубіжні міста за договором, коли буде потрібно, привозити на кабаки вільно.

Гетьман і старшина казали на цю статтю, вислухавши, що про те буде розіслано універсали в усі міста, а коли малоросійських жителів буде шіймано з вином і тютюном у великоросійських містах, то тих із вином і тютюном відсилати, а коли прийде хто з цим удруге, то забирати в них на великого государя без відшкодування.

Про козацькі ґрунти, що лишилися після смерті, і про козацьких жінок, як їм бути після смерті своїх чоловіків, козаків

А щодо маєтків козаків, які мають свої власні ґрунти, вічні батьківські, дідичні, куповані, тобто поля, ліси й сінокоси, стави й млини та інші всілякі пожитки, то про те смиренно просимо його царську пресвітлу величність, щоб військово товариство було цілком збережене при належних йому ґрунтах і пожитках. А коли трапиться, що на государевій службі

смерть застане козака від ворога чи помре він своєю смертю, то щоб володіли тими грунтами дружина і його спадкоємці, що лишилися після свого батька, прямого власника тих добр. А коли б козак мав заслуги, то щоб дружина вільна була після його смерті від усіляких образ, тобто щоб не обтяжувалася всілякою старшиною військовою постоями, поборами та підводами, і це доти, доки не піде заміж: коли за козака, то й вольність матиме, а коли за мужика, то належатиме до посади міської.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував на їхню статтю, указав дати на їхні права й вольності свої, царської пресвітлої величності, жалувані грамоти, так як і досі дано їм відповідно до королівського привілею на віддане їм, і куплене, і заслужене.

26

Про допомогу військ царської величності малоросіянам супроти ворогів, що наступатимуть на Україну

А коли б ворожі війська, татарські й задніпрянські козацькі, мали наступати війною на цей бік Дніпра, то смиренно просимо його царську пресвітлу величність про швидкі посилки на допомогу проти того противенця, і нікого іншого, тільки боярина та воеводу його царської пресвітлої величності, білогородського намісника Григорія Григоровича Ромодановського, щоб він нас від ворогів, що наступають, відбивав разом із нами, і не так, як було до цього, коли Запорозьке військо писало, просячи собі про швидкі посилки, які завжди прогаювалися, і від того вороги, наступивши, довели цю країну до останньої пагуби та знищили. Через це нині смиренно просимо його царську пресвітлу величність, як тільки дамо знати, що ворог наступає на Україну, то щоб тоді ратних людей його царської пресвітлої величності з його милістю боярином було прислано на оборону без загойки. А

поки його милість боярин приспішить, то щоб воєводи, які будуть у малоросійських містах, не забороняли давати, скільки буде потрібно, ратних людей.

Про цю статтю буде відомо великому государеві, його царській пресвітлій величності, і буде указ про раті великого государя, його царської пресвітлої величності. А раті великого государя перебувають уладнані за добрим звичаєм і звикли ходити в бояр та воєвод, за розглядом великого государя, у певному ратному ушкиванні і давати отак відсіч ворогам, про те й самі знаєте. А швидко і грубо невладнано ходити не звикли. Коли ж ворог великого государя наступатиме, то за указом великого государя ратні люди не швидко прийдуть на допомогу через теперішні невладнані шляхи, і того собі не ставити за немилість великого государя. А з міст од воєвод і від ратних людей міська оборона буде, а з міста ходити обороняти вилазками. Коли ж ітиме гетьман у похід проти ворожого находу і свавільних людей, то давати йому з Ніжина й Чернігова по двісті чоловік піхоти і бути їм у походах з гетьманом на його гетьманських конях та харчах.

27

Про малоросійські гармати, позаби- рані з замків та міст воєводами

Щоб віддали нам гармати, які позабірала тоді воєводи в замки з наших малоросійських городів та міст. Про це ми били чолом його царській пресвітлій величності раніше і зараз смиренно просимо й молимо, щоб їх нам було віддано.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав на це чолобиття мідні гармати, які взято в них, віддати, а які взято в поляків, тих віддавати не указав.

Про гетьманську резиденцію в Батурині і про військові гармати

Щоб царська величність ударував, звелів бути гетьманові й гарматам у Батурині.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував бути за їхнім чолобиттям.

Про вибрання на гетьманство Дем'яна Ігнатова і про писання до гетьмана Дорошенка в Чигрин, щоб був у згоді й любові з цьогобінним гетьманом та військом, і щоб карати заводіяк, які не люблять миру, а проти ворога Господнього хреста ставати єдинокористо

За указом великого государя, його царської пресвітлої величності, і за згодою всього Запорозького війська цього боку Дніпра боярин, воєвода та намісник білогородський князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами та гетьман Дем'ян Ігнатов, обозний, військові судді, писар, осаули, полковники, вся старшина та козаки постановили на раді у Глухові писати на той бік Дніпра Корони Польської й Князівства Литовського гетьману Петру Дорошенкові і до всієї їхньої старшини та козаків про повернення підданства пресвітлої його царської величності, про вибрання Дем'яна Ігнатова гетьманом Запорозького війська цього боку Дніпра, що він, гетьман Дем'ян Ігнатов, і вся старшина, і військо, полишивши всілякі посварні й непотрібні слова, лукаву раду зрадника Івашка Брюховецького і пізнавши праведність милість та благодійство великого государя, його царської пресвітлої величності, добили чолом за вини свої на вічне, нерушне підданство. За це заспокоєння, за милість великого государя, його

царської пресвітлої величності, постановили, віддавши подяку всемогутньому Богові, щоб ця країна не мала поміж себе з тим боком Дніпра війни, а лишалася в любові і в згоді, а свавільців, які, занедбавши мир і тишу, радіють чварній війні, гамувати. І за указом обох великих государів, великого государя нашого, його царської пресвітлої величності, та королівської величності, покладено утвердження великих і повноважних послів та комісарів, щоб від кримського хана їм відлучитися і більше з ним не мати ніякої згоди, а коли б мала наступати сила кримського хана, то за поміччю всемогутнього Бога міцно й нерушно стояти супроти тієї сили у з'єднанні.

І гетьман, і старшина, і козаки постановили бути так цієї статті.

МОСКОВСЬКІ СТАТТІ 1689 Р.^{292®}

Статьи гетману, каковы даны.

Божею милостию пресветлейших и державнейших государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича всеа Великия, и Малыя, и Белья Росии самодержцев и многих государств и земель восточных, и западных, и северных отчичей и дедичей, и наследников, и государей, и обладателей. На челобитие их царского величества подданного Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетмана Ивана Степановича Мазепы и генеральной старшины, и всего Войска Запорожского на ниже писанные статьи милостивой указ:

1

В челобитье ево, гетмана Ивана Степановича и генеральной старшины, и полковников з знатным товариством и всего Войска Запорожского написано, чтоб они, великие государи, пожаловали их, изволили ево, гетмана, с старшиною, и с Войском Запорожским, и со всем народом малороссийским имети в своей государской милости и в призрении как преж сего, так и ныне и впред будущие времена при належащих их правах. И на то повелели им дать свою царского величества милостивую грамоту для посполитого народа.

И на сие ево челобитье великих государей их царского величества указ:

Великие государи их царское величество по своей государской милости ево, подданного своего, Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетмана Ивана Степановича и генеральную старшину, и полковников з знатным товариществом и со всем Войском Запорожским и народом малороссийским изволяют имети в своей государской милости и в призрении и обороне при прежних их стародавних

²⁹² Текст подано за: Таїрова-Яковлева Т. Иван Мазепа і Російська імперія... С. 376-380.

правах и волностях и свою царского величества жалованную милостивую грамоту в подтверждение прежней своей царского величества грамоты дать повелели. В том бы он, гетман, и генеральная старшина со всем Войском Запорожским на их государскую премногую милость были надежны.

2

Чтоб великие государи пожаловали ево, гетмана, и Войско Запорожское, повелели в Малой Росии на заплату охотницкому войску для збору в войсковой скарб денежной казны учинить аренду, чтоб от поборов денежных посполство было свободно. И на то челобитье их царского величества указ:

Великие государи их царское величество указали ему, подданному своему, во время съезду старшины, и полковников, и знатных войсковых товарищей в Батурин о празднике Рожества Христова учинить раду и помыслить о той аренде накрепко, не будет ли оная посполитому народу малороссийскому тягостна и прежнему их обыкновению к нарушению. А прежде того съезду разослать по всем городом малороссийским уневерсалы и велеть объявить посполитому народу, чтоб они ему, гетману, объявили и дали о том писма за своими руками, что им лутче и сноснее, аренду иметь или поборы давать, да что они, гетман, и старшина, и полковники, и знатное войсковое товариство о том усветует и из городов посполитой народ объявит, и о том писать ему, гетману, к ним, великим государем.

3

Чтоб великие государи их царское величество указали и войско охотницкое, конные и пешие полки поставить на особных и уделных местах, на которых бы имело прокормление с общих всего малороссийского посполства запасов, как мирских, так и духовных чинов.

И великие государи их царское величество указали ему, гетману, те охотные, конные и пешие полки на пристойных местех для обороны от неприятелей поставити, а о зборе на те полки запасов и иных потреб, как с мирских, так и з духовных, учинить по своему рассмотрению, толко усматривая того, что от тех запасных поборов малороссийского посполитого народу какой тягости и излишних убытков не было и не причитали б себе они того во оскорбление.

4

Покорственно великих государей их царского величества просит, он, гетман изволения, дабы они, великие государи, их царское величество, указали ему гетману, всех полков казаком учинить смотр и перепись и поставити то намере[ние] крепко, кто казак, и тот бы не отходил в посполитую роспись, а мужик бы не писался в казаки.

И великие государи, их царское величество, указали ему, гетману, о розборе казаков, и чтоб всякой в своем чину и должности в Малой Росии пребывал, помышляя о том с старшиною, и с полковниками накрепко учинить по своему ж рассмотрению, однакож усматривая того, чтоб в казаках и в посполитном народе тягости и сумнения какова за то не было.

5

Запорожцы к великим государем, к их царскому величеству, не устояли в своем повиновении и помирились со общим неприятелем Креста Святого, Крымским ханом, и есть ли они посланных своих к их царскому величеству или к нему, гетману, пришлют и их принимать ли и к Москве отпущать ли или во всем отказывати. Или когда они, запорожцы, совершенно того зла поступку отступят и прилежно милости их царского величества просити будут, тогда объявить ли им прежнюю их царского величества милость в давания запасов

и в показании становищей, и посколку человек посланцов их к Москве отпустить.

И великих государей, их царского величества указ:

Великим государем, их царскому величеству известно, что идут к ним, великим государем, из Запорожя посланцы бити челом великим государем о отпущении вины своей. И великие государи, их царское величество указали ему, гетману, выговоря тем запорожцом непостоянство их, отпустить к Москве тех, которые ныне в Путивле. А изволили они, великие государи, их царское величество учинить то милосердуя о них, запорожцах, и о народе малороссийском, для того, что от июля месяца и по се время никто к ним, запорожцом, из малороссийских городов з запасами и ни для каких торговых промыслов, також и они, запорожцы, никакою своею добычею в малороссийские города не пропускаваны, отчего на обе стороны учинилась во всем скудость и в промыслех помешка и умаление, буде они, запорожцы, с ханом Крымским розмирятца, и к ним обыкновенную их царского величества жаловане послано будет, также бы и он, гетман, к ним, запорожцом, годовую денежную и запасную дачу послал. А впредь есть ли они, запорожцы, будут им, великим государем, их царскому величеству служить верно и постоянно, и учнут приезжать к Москве бити челом им, великим государем, о их, царского величества, годовом жалованье, и великие государи, их царское величество указали пропускать их к Москве для того челобитья по тридцати человек, а когда оные ж запорожцы поедут к их царскому величеству со взятыми языки, и тогда пропускать их со всяким языком по два человека казаков. А о даче им зимовых становищ учинить по прежнему обычаю, однако ж, остерегая того, дабы жителем малороссийских городов тягости и излишних убытков от них не было.

6

Покорно великим государем, их царскому величеству он, гетман, бьет челом, что многие разных чинов великороссийских городов посыльные люди, ездя в Богородицкой и в иные места малороссийскими городами, подводы самовольно берут по дорогам, и по полям, хватют и корм себе чрез меру, и питье, не объявляя подорожных, правят, и войтов, и бурмистров бьют, и чтоб великие государи, их царское величество ево, гетмана, со всем Войском Запорожским пожаловали, велели им дати свои, великих государей, грамоты, за отворчатými печатми, чтоб посыльные люди, имея их царского величества подорожные грамоты или воеводцкие проезжие листы, довольствовались тем, что в тех их, царского величества, грамотах и воеводцких листах написано, а лишнего б себе не имали. А у которых подорожных не будет, и те б ничего не имали.

И великие государи, их царское величество указали посланным и гонцом, всяких чинов людем, которые посланы будут для их, царского величества, дел с Москвы в малороссийские города, и в Богородицкой, подводы в малороссийских городех давать по подорожным, а лишняго ничего никому не имать и обиды никакой не чинить, а у которого у посланного или у гонца их царского величества подорожных грамот не будет, и тем подвод не давать, и в полях коней казацких, а в дорогах купецких им не хватать. И указали великие государи о том дать ему, гетману, свою, царского величества, грамоту, за отворчатую печатью. А он бы, гетман, по подорожным их царского величества грамотам приказал по всем городом давать их царского величества посланным гонцом подводы без задержания.

7

Есть таковые в Малой Росии власти духовные, которые не хотят имети в маестностях своих казаков, а казаки в них

жили на своих местех свободно, совершая свои в войску службы, и есть ли в духовных маетностях казаков пришло отпустить, то немалое б учинилось в росписи войсковой умаление и противность волнозем войсковым, и того ради он, гетман, их царского величества просит, чтоб в духовных маетностях казаки, издавна в росписи войсковой будучи, и ныне службы военной остерегая, на своих местех были крепки и никакова от духовных не имели отягчения.

И великие государи, их царское величество, указали тем казаком, которые наперед сего жили и ныне живут в духовных маетностях, а в войсковой росписи написаны, жить по прежнему в тех маетностях и грунтами своими и всякими угоды владеть. А духовным особам тех казаков з грунтов их и з маетностей своих не выгонять и к своей работе и податям их не приневоливать, чтоб от того казаком тягости не было.

8

Покорно доносит он, гетман, и то, что в Киевском, в Черниговском, Стародубском и в Нежинском полках не токмо казаки, но и посполитые мелкие люди излишние упражняются в курени вина, имея иные по десяти казанов, с чего общему добру нет пожитку, и чтоб их царское величество указали у тех винокуров казанов убавити, и лесов пустошить не допустить. И великие государи, их царское величество, указали ему, гетману, о тех винокурах учинить по своему рассмотрению, остерегая того накрепко, чтоб в том посполитым людям какой тягости и разорения не было, потому что по их государской милости жители малороссийских городов пожалованы прежними их правами и волностями.

9

Киевские мещаня упросили себе их царского величества грамоту о землях и сенокосех, которые им не належат, о

которых землях розные киевские монастыри на них скорбят и жалуются, что они теми землями их изобидили. И просит он, гетман, чтоб посланные ево, гетманские, вместе с высланными ис Киева спорных земель и о сенокосов досмотрели и по давным правам сохранили, кому они належат издавна. И великие государи, их царское величество, указали о том в Киев, к боярину и воеводам послать свою великих государей грамоту, чтоб он, боярин и воевода, для досмотру и розводу тех земель послал из дворян кого пристойно, да дьяка, и велел те земли и сенные покосы и всякие угодыя розвесть и розмежевать по крепостям, и по старым межам и граням, и урочищам в правду тех монастырей, при властях и при мещанах киевских, чтоб впредь о том никакова челобиться и спору от них не было, и учинить тому всему книги и чертеж, и прислать к Москве.

10

Покорно он, гетман, милости у великих государей просит, чтоб никому без иво, гетманских, листов и причинных писем жалованные их царского величества грамоты на села и мельницы были не даваны. И великие государи, их царское величество, ево, гетмана, и старшину, и войско, и народ малороссийской пожаловали, никому малороссийских городов жителем своих царского величества жалованных грамот на села и мельницы без листов ево, гетманских, давать не указали.

11

В охотных полках конных и пеших людей в росписи умалилося, и чтоб их царское величество указали те полки новыми людьми дополнить. И великие государи, их царское величество, указали ему, гетману, в те охотные полки людей дополнить. А сколько число, и о том учинить ему по своему рассмотрению, только того смотреть и беречь накрепко, чтоб от того малороссийских городов жителем в зборе денежной

казны и хлебных запасов на дачю тем охотным полком не было тягости и больших убытков.

12

Чтоб указали великие государи, их царское величество, Новобогородицкой город довольно ратными людьми и з женами населить, при которых бы ратных людех и из малороссийских городов жители zelo охотнее на слободе селитися и разживатися.

И великие государи, их царское величество, указали ему, гетману, объявить, что их царского величества ратных людей в новом Богородицком городе есть ныне немалое число, а и в впредь они, великие государи, в тот город ратных людей для оберегания от неприятелскаго приходу посылать укажут. А на вечном житье в том городе скольким ратным людем быть, и о том их царского величества указ впредь учинен будет. Да и он бы, гетман, служа их царскому величеству, радение свое показал, чтоб малороссийских городов жителей указное число тысячу семей поселить около того города, и о том бы он розослал по городом листы свои, чтоб охочие люди шли туды на житье без опасения.

13

Доносит он, гетман, и то, что в городех Малой Росии в Чернигове и в Переясловле ратных людей мало и чтоб указали великие государи ратных людей в те города прибавить и послать свой царского величества указ к воеводам, а особливо к переяславскому, чтоб во время подбегов неприятелских бусурманских придавали ратных людей в помоч полковником регименту ево, которые против тех подбегов на боях выходить будут.

И великие государи, их царское величество, указали в те города, в Чернигов, и в Нежин для осторожности

и бережения своих царского величества ратных людей прибавить. А в Переяславле их царского величества ратных людей здоволство обретаецца, да в Переяславле ж к думному дворянину и воеводе указали великие государи свой царского величества указ послать, чтоб он вовремя неприятелских побегов ратных их царского величества людей в помощь регименту его гетманского полковником давал и промысл над ними чинил обще.

14

Доносит он, гетман, покорне и просит их царского величества указу, есть ли будет пришло лето сил их царского величества военный промысл и на неприятеля поход, и рано ль или поздно и блисколь, или в далние мести бытии имеет, о том бы изволили они, великие государи, ему, гетману, свой государской указ объявити.

И великие государи, их царское величество, указали ему, гетману, объявить, чтоб он, служба великим государем, их царскому величеству, по должности своей о неприятелских о всяких поведениях в которые места пристойно проводывал, посылал и, проведав, к великим государем о том писал. И буде по ведомости позовет время прибираться ему с войском к воинскому походу, и тогда, по тому ево доношению, их царское величества указ прислан к нему будет.

Писано в царствующем велицем граде Москве, в Приказе Малыя Росии, лета от создания мира 7198, месяца сентября 20 дня.

Таковы статьи по листом закрепи дьяк Василей Бобинин, а справил Иван Бирин и отвез к гетману он же Василей сего ж числа.

Додаток № 6

**Договори і постанови прав і свобод військових
між Ясновельможним Його Милості паном
Пилипом Орликом, новообраним гетьманом
Війська Запорізького, і між генеральними
особами, полковниками і тим же Військом
Запорізьким з повною згодою з обох сторін**

Затвержені при вільному обранні формальною присягою від того ж Ясновельможного Гетьмана

Підтвержені

5 квітня 1710 року від Різдва Христового^{293®}

В ім'я Отця і Сина і Святого Духа, Бога в Трійці Святій славімого.

Нехай залишиться на вікопомну славу і пам'ятку Війська Запорізького і всього народу малоросійського.

Дивний і незбагненний у долях своїх Бог, милосердний у довготерпінні, справедливий у покаранні, як завжди від початку світу, на праведному мірилі правосуддя свого – одні держави і народи возвеличує, а інші за гріхи і беззаконня – упокорює, одні поневолює, інші – звільняє, одні підвищує, інші – понижує. Так і стародавній хоробрий козацький народ, що раніше називався козарським, спочатку був піднесений славою безсмертною, розлогими володіннями та лицарськими відвагами, якими наводив страх не тільки на навколишні народи, а й на саму Державу Східну, тому східний володар, прагнучи жити вічно в мирі з ним, одружив свого сина з дочкою князя козарського.

Згодом той самий праведний Суддя – Бог за неправди та беззаконня, що збільшувалися, численними карами

²⁹³ ® Текст подано за: Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_003

покарав той народ козацький, понизив, упокорив і звергнув, а наостанок зброєю держави Польської через польських королів Болеслава Хороброго і Стефана Баторія уярмив.

І незбагненний та неосязний у правосудді своєму Бог, караючи, покарав наших предків незчисленними лихами. Проте, не до кінця прогнівившись, не на віки ворогуючи, а прагнучи, як за колишньої свободи, народ козацький з-під тяжкого на той час панування польського звільнити, висунув захисника святої православної віри, прав Вітчизни та стародавніх вольностей військових – звитязного і хороброго гетьмана Богдана Хмельницького, який за всесильної і безперешкодної підтримки найяснішого короля Шведського – Карла Десятого та за сприяння Кримської держави і Війська Запорізького, а ще завдяки своїй розсудливості і відвазі визволив з польського підданства Військо Запорізьке і уярмлений та пригноблений народ малоросійський і добровільно піддався з ним під самодержавну руку великих государів-царів та князів російських, сподіваючись, що Московська держава як єдиновірна з нами дотримається своїх обов'язків, виписаних в угодах та підтверджених присягою, і вічно Військо Запорізьке та народ вільний малоросійський при правах та вольностях буде під її обороною. Але після смерті Богдана Хмельницького Московська держава численними винахідливими способами змогла права та вольності військові, нею ж підтвержені, порушити і вщент зруйнувати, а на вільний козацький народ, нею ніколи не завойований, накинути невільниче ярмо. І скільки разів Військо Запорізьке в тому насильство терпіло, стільки ж разів змушене було кров'ю і відвагою боронити цілісність своїх прав, і цій обороні сам Бог, месник, сприяв.

Наостанок, за гетьманства Ясновельможного Івана Мазепи, Московська держава, бажаючи остаточно здійснити свої злі наміри і відповідаючи злом за добро, замість вдячності та пошани за ту вірну службу і збитки на неї, аж до останнього нищення майна, за відвагу та військову криваву службу неодмінно хотіла перетворити козаків на регулярне

військо, міста приєднати до своїх губерній, права та вольності військові знищити, Військо Запорізьке Низове викоринити й ім'я це навіки стерти, про що свідчать докази та починання. Тоді Іван Мазепа, непокоячись за цілісність Вітчизни, права та вольності військові, маючи сердечне бажання в дні свого гетьманства бачити, а після смерті своєї для вічної пам'яті імені свого залишити, Вітчизну свою квітучою і в достатку, а Військо Запорізьке Городове і Низове не тільки в непорушних, а й у розширених вольностях, перейшов під незламну оборону Найяснішого короля Шведського – Карла Дванадцятого, який з військом своїм вступив в Україну. Гетьман Іван Мазепа був послідовником та наступником свого попередника славної пам'яті звитязного гетьмана Богдана Хмельницького, котрий з Найяснішим королем Шведським, а Його Королівської Величності дідом – Карлом Десятим одностайністю та військовими справами у звільненні своєї Вітчизни від польського на той час тяжкого підданства, узгоджуючись, сподівався на не меншу допомогу у розірванні з силами польськими. Та невідомі долі Божі! Такі відчайдушні наміри Івана Мазепи через мінливу військову фортуна не здійснилися, а сам він помер у Бендерах.

Однак осиротіле після смерті свого попереднього Регіментаря Військо Запорізьке, не втрачаючи надії на бажану свободу і твердо покладаючись на Божу поміч, на протекцію Найяснішого Його Милості короля Шведського та на праведність своєї справи, котра звикла завжди тріумфувати, на підтримку її та покращення військових порядків, постановило на більшій нараді Генеральної Старшини, узгоджуючи свої дії з волею Найяснішого протектора Його Королівської Величності Шведської, вибрати собі нового гетьмана. Для такого обрання призначили термін і зібралися на відповідне такому акту елекційне місце під Бендерами на загальну раду з провідником своїм паном Костянтином Гордієнком, отаманом кошовим. Тоді всі спільно з Генеральною Старшиною та з послами Війська Запорізького Низового, що біля Дніпра залишалося, порадившись, за

давніми звичаями й за правом військовим вільними голосами одностайно обрали собі гетьманом Його Милість пана Пилипа Орлика, гідного честі гетьманської і здатного з Божою поміччю і допомогою Найяснішої Королівської Величності Шведської, завдяки своєму розуму і умінню уряд гетьманський у такий тяжкий час утримувати та за інтереси Вітчизни Малоросійської дбати. І оскільки колишні гетьмани Війська Запорізького, залишаючись під самодержцями московськими, зважилися привласнити собі понад міру владу самодержавну, чим завдали значної шкоди давнім порядкам, правам та вольностям військовим, наклавши тягар на весь народ, тому присутня Генеральна Старшина і отаман кошовий з Військом Запорізьким, щоб запобігати такому безправю, у найбільш сприятливий для того час, коли Військо Запорізьке під протекцію Найяснішої Королівської Величності Шведської прийшло і міцно її тримається, тільки для впорядкування та відновлення своїх прав і вольностей військових, домовились з Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом – новообраним гетьманом і постановили, аби не тільки його вельможність за щасливого свого гетьманського володарювання всіх досягнутих постанов і договорів непорушно дотримувалася, але щоб і за інших, майбутніх гетьманів Війська Запорізького вони були збережені і дотримувалися так, як тепер складені.

1

Оскільки серед трьох добродієств богословських віра є найпершою, то і перший пункт про віру святу православну східного сповідання належить розпочати, про віру, якою народ звитяжний козацький, ще за володарювання каганів козарських, від столиці Апостольської Константинопольської, просвічений був, так і нині, непорушно в ній перебуваючи, жодним іновір'ям ніколи не спокушався. Не є таємницею, що славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорізьким повстав і розпочав праведну війну проти Речі Посполитої Польської за права та вольності військові, але насамперед за віру святу православну, яка різними тягарями

влади польської силувана була до унії з костелом римським. А після викорінення іновіря з Вітчизни нашої з Військом Запорізьким і народом малоросійським добровільно піддався і перейшов під захист Московської держави з єдиною метою – тільки заради єдиновіря православного. І новообраний гетьман, коли Господь-Бог могутній у битвах допоможе щасливою зброєю королю Його Милості Шведському звільнити Вітчизну нашу – Малу Росію від ярма московського, повинен буде насамперед піклуватися, щоб жодне інше іновіря у Вітчизні нашій не було впроваджено. Якщо таке таємно або явно з'явиться, тоді владою своєю мусить його викорінювати, а проповідництво й поширення його не допускати. Проживати іновірцям в Україні, а особливо зловірю юдейському, не дозволяти, а докладати всіх зусиль, щоб одна віра православна східного сповідання, під послушенням святішого Апостольського трону Константинопольського, навіки ствержена була, і з помноженням хвали Богові, святих церков та квітненням у науці серед звільнених синів малоросійських поширювалась і немов біла лілія в тернії між сусідніми іновірними державами процвітала. А для ще більшої ваги первісного в Малій Росії престолу митрополитського Київського та для зручнішого управління справами духовними ясновельможний гетьман після звільнення Вітчизни від іга московського має здобути у столиці Апостольській Константинопольській священноначальницьку первісну владу, щоб через неї відновились реляції та послух синівський до згадуваного Апостольського Константинопольського трону, від якого проповіддю євангельської віри вселенської святої та влада удостоїлася зміцнення.

2

Оскільки будь-яка держава стверджується непорушною цілісністю кордонів, то й щоб кордони Малої Росії, Вітчизни нашої, утверджені пактами від Речі Посполитої Польської, найяснішої Порти і від держави Московської, особливо ті кордони, які по річку Случ за гетьманства славної пам'яті

Богдана Хмельницького від тієї ж Речі Посполитої Польської до земель Гетьманських і Військових на віки віддані і пактами обумовлені, ніколи не були порушені, ясновельможний гетьман при домовленостях з Найяснішим королем Його Милості Шведським має піклуватись і, скільки Бог дасть сили та розуму, боронити, коли буде треба. Особливо ж має скаржитися про те до найяснішого маєстату Його Королівської Величності Шведської як оборонця і протектора нашого, щоб Його Величність не дозволяв нікому не тільки прав і вольностей, а й кордонів військових порушувати і привласнювати. Крім цього Ясновельможний гетьман по закінченні, дай Боже, щасливому, війни повинен буде просити у Королівської Величності Шведської такого трактату, щоб Його Величність та його спадкоємці найясніші королі шведські титулувалися вічними протекторами України, і справи їхні залишалися спрямованими на зміцнення могутності Вітчизни нашої та збереження її цілісності у наданих правах і кордонах.

Також Ясновельможний гетьман повинен буде просити у найяснішого королівського маєстату, аби у договорах Його Величності з державою Московською було викладено, щоб полонених наших, які нині в державі Московській знаходяться, по закінченні війни нам вільних повернули, а всі завдані Україні за теперішньої війни збитки Московвою були сплачені і справедливо відшкодовані. А особливо повинен просити у Найяснішої Королівської Величності, щоб усіх полонених наших, які в державі Його Величності залишилися, було звільнено і нам повернено.

3

Оскільки нам завжди необхідна сусідська дружба з Кримською державою, до чиеї допомоги Військо Запорізьке для оборони своєї не раз вдавалося, то, на скільки на цей час це можливо буде, Ясновельможний гетьман через послів своїх до Найяснішої Його Милості Хана Кримського має дбати про відновлення давнього з Кримською державою братерства та єднання військового і підтвердження вічної приязні,

дивлячись на яку сусідні держави не відважилися б прагнути поневолити Україну чи коли-небудь чинити над нею гвалт. Після закінчення війни, коли Бог допоможе, при бажаному й очікуваному нами мирі, новообраний гетьман, осівши у своїй резиденції, має неухильно пильнувати, зобов'язавши до цього і уряд свій, аби ні в чому з державою Кримською дружба і побратимство не порушилися через наших свавільних та легковажних людей, які звикли не тільки сусідську згоду та приязнь, а й союзи мирні руйнувати.

4

Військо Запорізьке Низове, здобувши собі славу безсмертну багатьма лицарськими подвигами на морі та суходолі, не меншими дарами винагороджено було для спільного свого проживання та промислу. Та держава Московська, шукаючи різні способи для утисків та знищення Війська Запорізького Низового, побудувала на власних землях та утідах Війська то міста самарські, то фортеці по Дніпру, прагнучи чинити перешкоди Війську Запорізькому Низовому у рибних та звіриних промислах, завдавши тим самим нестерпної образи, праволомства та пригноблення. А наостанок гніздо військове – Січ Запорізьку військовим наступом розорила. Тому по закінченні, дай Боже, щасливому, війни (якщо тепер згадане Військо Запорізьке тих земель своїх та Дніпра від насильства московського не очистить і не звільнить) Ясновельможний гетьман при переговорах Найяснішого короля Його Милості Шведського з державою Московською повинен буде про мир дбати, щоб Дніпро від міст та фортець московських, а також і землі від володіння московського були звільнені і до первинної території Війська Запорізького повернуті. І там у майбутньому нікому ані фортець будувати, ані міст закладати, ані слободи осаджувати, ані яким-небудь іншим способом військових утід спустошувати Ясновельможний гетьман не має дозволити і зобов'язаний буде надавати Війську Запорізькому Низовому всіляку допомогу у їх обороні.

5

Місто Терехтемирів, яке здавна належало Війську Запорізькому Низовому і називалося його шпиталем, після звільнення, дай Боже, Вітчизни від московського підданства Ясновельможний гетьман має повернути Війську Запорізькому Низовому з усіма угіддями та з перевозом через Дніпро, що там залишається. У цьому місті для старих, зубожілих та ранами скалічених козаків за військовий кошт має бути збудований шпиталь, відтоді вони матимуть харчі та одяг.

Також увесь Дніпро – згори від Переволочної донизу, Переволочанський перевіз, саме місто Переволочну, з містом Керебердою і річкою Ворсколю з млинами, що знаходяться на території полку Полтавського, і фортецю Кодацьку з усіма маєтностями повинен буде Ясновельможний гетьман, а після нього його наступники з гетьманського уряду згідно з давніми правами та привілеями при Війську Запорізькому оберігати і нікому з духовної або світської влади не дозволяти загат на Дніпрі вниз від Переволочної будувати, риболовити. Особливо поля, ріки, річки і всі угіддя аж до самого Очакова навіки мають належати нікому іншому, тільки Війську Запорізькому Низовому.

6

У самодержавних державах зберігається такий хвалений і суспільно корисний лад, за якого завжди, і під час війни, і в мирний час, приватно та публічно проводяться ради щодо загального добра Вітчизни, на яких самі самодержці, присутні на них, не забороняють свої рішення міністрам та радникам піддавати обговоренню та ухваленню. То чому ж серед вільного народу такий добрий лад не може бути збережений? У Війську Запорізькому при гетьманах відповідно до давніх прав та вольностей він неодмінно зберігався, але деякі гетьмани Війська Запорізького, привласнивши собі несправедливо та протиправно владу самодержавну, самовладно узаконили таке право – як хочу, так і велю. Через таке самодержавство, непригаманне гетьманському уряду, у Вітчизні та у Війську

Запорізькому значно зросли порушення прав та вольностей, розорення, народний тягар, насильні та підкупні урядами військовими розпорядження, а відтак зростала зневага до генеральної старшини, полковників та значного товариства. Тому ми, Генеральна Старшина, кошовий отаман та все Військо Запорізьке, домовились і постановили з Ясновельможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути вічно у Війську Запорізькому збережено: у Вітчизні нашої першість серед радників належить Генеральній Старшині – як через респект до їх урядів головних, так і постійній при гетьманах резиденції; після них ідуть городові полковники, які будуть пошановані за громадських радників. Крім того, до загальної ради треба вибрати по одній визначній, розсудливій та заслуженій особі від кожного полку. Генеральні радники обираються за згодою гетьмана. З усіма цими генеральними особами, полковниками та генеральними радниками теперішній Ясновельможний гетьман та його наступники повинні будуть радитися про цілісність Вітчизни, її добробут та про всі справи публічні і нічого без їхньої волі своєю владою не розпочинати, не встановлювати і рішень не приймати.

Для цього тепер, при елекції гетьмана, одностайною ухвалою призначаються три генеральні ради щорічно, які мають відбуватися в гетьманській резиденції: перша – на Різдво Христове, друга – на Воскресіння Христове, третя – на Покрову Пресвятої Богородиці. На них не тільки пани полковники зі старшиною своєю та сотниками, не тільки з усіх полків генеральні радники, а й послы від Війська Запорізького Низового для вислуховування та обговорення, після отримання від гетьмана доручення, мають прибувати, дотримуючись призначеного терміну. Якщо від Ясновельможного гетьмана до загальної ради надійде яка-небудь пропозиція, то всі добропорядно, без своєї чи чужої користі, без душогубних заздрощів та ворогування зобов'язані будуть радити так, щоб ці поради не призвели до шкоди для честі гетьманської, загальних тягарів Вітчизни, розорення та, не дай Боже, згуби.

Якщо ж виникнуть якісь громадські справи, що потребують швидкого управління та виправлення, тоді Ясновельможний гетьман буде повновладний у тому, щоб з радою Генеральної Старшини такі справи вирішувати відповідно до своїх гетьманських повноважень.

Також якщо до Ясновельможного гетьмана будуть надіслані листи від закордонних держав, то Його Вельможність має оголосити про них Генеральній Старшині і відповіді, які відписуватимуться, висвітлити, не приховуючи від них жодної кореспонденції, передусім закордонної та такої, що може шкодити цілісності Вітчизни та добру громадському. А щоб на таємних та публічних радах між Ясновельможним гетьманом і Генеральною Старшиною, полковниками та генеральними радниками була дієва, обоюдна довіра, кожен з них повинен буде скласти формальну присягу шляхом публічно здійсненої клятви на вірність Вітчизні, на відданість своєму регіментареві, на дотримання своїх повноважень відповідно до посади, яку вони коли-небудь обійматимуть.

Якщо у діях Ясновельможного гетьмана буде помічено щось несумісне з правами та вольностями, шкідливе та некорисне для Вітчизни, тоді Генеральна Старшина, полковники і генеральні радники будуть уповноважені вільними голосами чи приватно або, якщо виникне така необхідність, й публічно на раді висловити Його Вельможності докір щодо порушення прав та вольностей без осудження та найменшої образи високої регіментарської честі. На ті докори Ясновельможний гетьман не має ображатися та мститися, а навпаки, намагатися виправити неадаптності.

Особливо ж генеральні радники, кожен у своєму полку, в якому буде обраний, владні будуть разом з городовим полковником стежити за порядком, а інші мають загальною радою управляти, заступаючись за кривди людські. Як Генеральна Старшина, полковники та генеральні радники мають поважати Ясновельможного гетьмана, виявляти йому належні почесті та вірний послух, так і Ясновельможний

гетьман має взаємно шанувати їх за товариство, а не за слуг та робочих помічників і не змушувати навмисно для приниження їхньої гідності вистоявати перед собою, крім випадків, коли в тому буде потреба.

7

Якщо б хтось із генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства чи інших військових урядників, особливо з черні, образив гетьманську честь чи в чомусь іншому провинився, то Ясновельможний гетьман не має права сам покарати їх, а повинен буде подати до генерального військового суду кримінальну чи некримінальну справу. І яким би лицемірним чи облудним не здавався вирок, кожен, хто винен, повинен прийняти його.

8

Доповідати Ясновельможному гетьману про всі державні, військові справи повинні генеральні особи, які відповідно до служби постійно перебувають при гетьманові, а не слуги хатні, які жодними військовими справами не повинні цікавитися і не втручатися в державні інтереси.

9

Оскільки раніше у Війську Запорізькому завжди були генеральні підскарбії, які військовим скарбом, млинами, прибутками до військової скарбниці завідували та з відома гетьмана ними розпоряджалися, то й тепер загальним договором встановлюється та неодмінно узаконюється такий порядок, щоб після звільнення, дасть Бог, Вітчизни нашої від ярма московського, за згодою гетьмана та загальним рішенням був обраний генеральний підскарбій – людина значна, заслужена, маєтна та добросовісна, яка б наглядала за військовим скарбом, млинами та завідувала усілякими прибутками державними і з гетьманського відома направляла їх на потреби громадські та військові, а не на приватні.

Сам же Ясновельможний гетьман не повинен мати жодного відношення до військового скарбу і не витратити ці

кошти на власні потреби, а має задовольнятися прибутками й доходами, передбаченими для гетьманської особи і булави. Це – індукти, збори з полку Гадяцького, сотні Шептаківської, мастків Почепівських й Оболонських та інших, які здавна ухвалені та затвержені на уряд гетьманський. Більше ж державних мастностей та угідь Ясновельможний гетьман не має права ані самовільно собі привласнювати, ані роздавати іншим людям, менш заслуженим у Війську Запорізькому, а особливо ченцям, попам, бездітним вдовам, дрібним громадським і військовим урядникам, слугам своїм та приватним персонам для якихось потреб.

Не тільки при гетьмані генеральний підскарбій, який пильнуватиме за військовим скарбом, має обиратися і залишатися там, де буде гетьманська резиденція, а й у кожному полку має бути два підскарбія. Це так само люди значні та багаті, які обиратимуться загальною ухвалою полковника, старшини військової та громади. Вони мають бути обізнані про полкові і міські прибутки та громадські податки, наглядатимуть за ними, матимуть у своєму розпорядженні та кожного року звітуватимуть. Полкові підскарбії, підлеглі безпосередньо генеральному підскарбію, повинні будувати у своїх полках про прибутки, що належать до скарбу військового, знати, збирати та у руки генеральному підскарбію здавати. Пани полковники також не повинні цікавитися скарбницями полковими, а задовольнятися своїми прибутками та мастностями відповідно до їх посад.

10

Ясновельможний гетьман за своєю посадою має дбати про лад у Вітчизні Запорізькій, а особливо повинен пильнувати, щоб людям військовим і посполитим не чинилися збиткові тягарі, податки, пригнічення та здириства, через які вони залишають своє житло і йдуть шукати прихистку у закордонні держави. Для цього треба, щоб панове полковники, сотники, отамани з усіма військовими та посполитими урядниками не наважувалися виконувати панщин та відробітки на своїх

приватних господарствах силами козаків та посполитих, особливо тих, які ані до урядів їх, ані їм безпосередньо не належать: не примушувати до косіння сіна, збирання з полів урожаю та гатіння гребель, не віднімати та силою не змушувати продавати землю, не відбирати за будь-яку провину рухоме та нерухоме майно, не змушувати ремісників безоплатно виконувати свої домашні справи і козаків до розсилки приватної не залучати. Усе це Ясновельможний гетьман має владою своєю забороняти і сам того, як добрий приклад іншим, остерегатись і не чинити.

Найбільше ж на людей бідних чинять утиски і здирства та пригнічують їх тягарями владолюбні хабарники, які не за заслуги свої, а через ненаситну пожадливість прагнуть потрапити в уряди військові і посполиті для свого збагачення. Вони спокушають серце гетьманське, і завдяки корупції, без повного обрання та всупереч справедливості і закону, чи в уряди полковничі проникають, чи обіймають інші посади. Тому остаточно постановляється, щоб Ясновельможний гетьман жодними, хоч би й найбільшими, подарунками та респектами не спокушався, нікому за хабарі в урядах ні полковничих, ні інших військових чи посполитих посад не давав і насильно в уряд нікого не призначав. Завжди як військові, так і посполиті урядники, особливо полковницькі, мають обиратися вільними голосами, а по обранні – владою гетьманською затверджуватись. Однак елекції таких урядників повинні проводитися не без волі гетьманської. Такого ж закону і полковники повинні будуть дотримуватися та не допускати без вільного обрання цілої сотні сотників та інших посадовців за якісь респекти. А через власні образи не повинні також з урядів звільняти.

11

Вдови-козачки й осиротілі діти козацькі, двори козацькі й жінки в час відсутності козаків, які перебувають в походах або на якійсь іншій військовій службі, щоб до всяких громадських повинностей не притягалися і сплатою податків не обтяжувалися – так погоджено і ухвалено.

12

Чималий тягар на міста українські лягає і через те, що багато сіл, які раніше їм належали і надавали допомогу у виконанні громадських робіт, до різних державців духовних та світських у приватне володіння повіхходили. Жителі посполиті міст у малолюдстві залишилися, то мають тепер ті ж самі повинності виконувати, що раніше за допомогою відібраних сіл виконувались. Тому, як заспокоїться наша Вітчизна від смуту воєнної і після звільнення її, дай Боже, від підданства московського, спеціально обраними комісарами має бути проведена генеральна ревізія всіх маєтностей, що знаходяться у володінні можновладців, а результати її подані до Генеральної Ради, що при гетьманові. На ній і буде вирішено, хто має право, а хто не має права військовими угіддями та маєтностями користуватися та які повинності і послушенства підданські можновладцями мають виконуватися.

Ще на людей бідних лягає додатковий тягар через те, що багато козаків оберігають людей зі статками від належних їм повинностей, приймаючи їх до себе у підсусідки, а купці маєтні, захищаючись то гетьманськими універсалами, то протекцією полковничою і сотничою, ухиляються від виконання спільних повинностей громадських і не хочуть допомагати в цьому людям бідним. Через те ясновельможний гетьман універсалами своїми повинен змусити як козаків, так і купців не занегаювати громадські повинності і заборонити їхній захист.

13

Стольне місто Київ та інші українські міста з магістратами своїми і з усіма правами та привілеями, законно їм наданими, повинні бути непорушно збережені. Це ухвалюється спеціальним актом і доручається підтвердити у подальшому гетьманською владою.

14

Найбільшим тягарем для простих людей в Україні було утримування проїжджих та надання їм підвод, для козаків —

їх супроводження. Це доводило деяких людей просто до зубожіння. Тож тепер надання підвод та супроводження проїжджих мають бути повністю відмінені і ніхто з проїжджих не має права ніде вимагати жодної підводи, харчів, напоїв, хіба що хтось у справах громадських з поїздкою буде, наприклад за подорожньою від Ясновельможного пана гетьмана, але й у такому випадку не давати жодних дарів, а лише підводи, скільки в подорожній буде написано. Особливо ж щоб ні військові чи їхні слуги, ні слуги Ясновельможного гетьмана, переїжджаючи у приватних, а не у військових справах, не вимагали підвод, харчів, напоїв, поклонів та супроводження, бо через це міста розорюються, а бідний народ знищується. Будь-яка особа у приватній справі, а не військовій, без реґіментарської подорожньої переїжджаючи, повинна усюди в містах і селах обходитися своїм коштом, а підвод та супроводжуючих не вимагати і силою ніколи не брати.

15

Оскільки орендна плата для щорічної платні компанійцям та сердюкам, а також для інших військових видатків вважається громадським тягарем всіма обивателями малоросійськими військовими та простолюдинами, то й утримання постоїв сердюків та компанійців є обтяжливим для суспільства. А тому як орендні плати, так і згадані постої повинні бути зовсім відмінені.

На Генеральній Раді має бути вирішено і постановлено, як відновити, бідний для задоволення усіляких публічних та військових витрат, військовий скарб і скільки по закінченні війни Ясновельможний гетьман має тримати на військовій службі платних компанійців та піхотинців.

16

Часто люди бідні скаржаться на численні здирства з боку збирачів державних податків та податкових чиновників, а також ярмаркових об'їждчиків. Бідній людині взагалі неможливо на ярмарку продати будь-яку річ для полегшення своєї бідності та купити щось для власних потреб без ярмаркової плати.

А не дай Боже, хоч чимось завинити, то будеш обідраним ярмарковими об'їждчиками з ніг до голови.

Тому нехай збирачі податків та податкові чиновники збирають до державної скарбниці тільки те мито і тільки з тих товарів, які будуть виражені у майнових угодах, нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям бідним здирства не чинячи. Так само й об'їждчики ярмаркові повинні збирати мито з тих, кому належить його платити, а не з убогих людей, які прибули на ярмарок, щоб щось продати або купити для власних потреб. Справ жодних, не тільки кримінальних, а й поточних не відкривати і звичного здирства людям та містам не чинити. А сприяти цьому буде Ясновельможний гетьман своєю мудрою турботою та владою, котрому належить усі негаразди Вітчизни нашої виправляти, а права та вольності військові не порушно зберігати і охороняти.

Ці договори і постанови підлягають дійсному виконанню, що Його Вельможність зволив підтвердити не тільки підписом власноручним, а й формальною присягою та притисканням печатки державної.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аділ-Гірей 112
Аквінський Тома 12
Альтузій Йоганн 15
Апостол Данило 143
Ахмед I 43
- Бадовський Ян 39, 50, 54
Балабан Гедеон 32
Барабаш Дмитро 56
Барабаш Яків 102
Баранович Лазар 114, 115
Без Теодор 12
Безбородько Олександр 147
Белармайн Роберт 13
Бельський Марцін 27
Беньовський Казимир 103
Бестужев-Рюмін Олексій 135
Богданов Григорій 84
Богун Іван 111
Боден Жан 14, 15
Борецький Йов 5, 25, 26, 29, 33, 36, 45
Брут С.Ю. 12
Брюховецький Іван 110 - 113
Буг Павло (Павлюк) 67
Бутурлін Василь 22, 23, 92
- Василенко Микола 128, 138
Василь, козак 88
Веллінг Готар 99
Верещинський Йосип 63
Виговський Данило 105
Виговський Іван 82, 101 - 107, 111
Вишневецькі 37
Вишневецький Михайло 39, 40
Вишневецький Михайло,
король 116, 117
Вишневецький Олександр 38, 60
- Вишневецький Ярема 75
Віміна Альберто 88
Владислав IV 20, 35, 70, 73, 75, 81
Волевач Іван 52
Володимир Великий 25, 26, 28
- Габсбурги 18
Гаetano Енріко 61
Газін Володимир 8
Гапоненко Роман 99
Гарасимчук Василь 7
Гваньїні Алессандро 27
Генріх Валуа 18
Генріх VII 11
Генріх IV Бурбон 11
Герцик Григорій 128
Гійом Левассер де Боплан 28, 59
Гіреї 19
Гладкий Матвій 90
Годунов Борис 60
Голіков Іван 125
Голіцин Василь 121
Голіцин Дмитро 127
Головкін Гаврило 126, 127
Грозний Іван 20
Гроцій Гуго 16
Грушевський Михайло 6, 61, 95
Гуляницький Григорій 101, 111
Гуня Дмитро 68
Гуржій Олександр 8
- Демиденко Іван 115
Д'єрдь II Ракоцій 83
Діонісій, патріарх 122
Долгоруков Василь 125
Домонтович Іван 53
Дорошенко Дмитро 7
Дорошенко Петро 111 - 118

Древинський Лаврентій 30
 Дюплессі-Морне Філіпп 12
 Дьяконов Михайло 95

Єлизавета Петрівна 134, 136

Жаденов, боярин 84
 Жолкевський Станіслав 43, 61
 Журавка Іван 143

Загоровський Федір 51
 Замойський Ян 41, 60, 61
 Зарудний Самійло 84
 Заславський Домінік 73
 Збаразький Єжи 64
 Зебжидовський Миколай 18
 Зеленський Михайло 117
 Земка Тарас 25
 Зизаній Лаврентій 25, 28, 36

Іван, цар 121
 Ігнатович Дем'ян 115
 Ізабелла, королева 11
 Ізмайлов Андрій 126
 Іслам-Гірей 69, 77, 83, 90

Калинович Федір 56
 Кальвін Жан 12
 Карл XII 124, 125, 133
 Карл Густав 99
 Катерина II 136, 138, 140 - 147
 Каульбарс Карл 146
 Кисіль Адам 31, 71 - 73, 75, 76, 78, 88
 Кішка Самійло 42
 Ковальський Іван 115
 Когут Зенон 7
 Колушкевич Гаврило 56
 Конєцпольський Станіслав 35, 47
 Кошистенський Захарія 5, 25, 28, 36

Коркунов Михайло 95
 Коробка Гаврило 56
 Косинський Криштоф 51, 60 - 62
 Косов Сільвестр 78
 Костянтин Великий 78
 Костянтинович Левко 53
 Кочубей Василь 143
 Кочубей Віктор 147
 Кривоніс Максим 74
 Крип'якевич Іван 7, 80
 Кричевський Станіслав 70
 Кузьминський Федір 55
 Куліш Пантелеймон 138
 Кучкович Іван 42
 Кушевич Самійло 82

Ласка Павло 81
 Лац Самійло 75
 Лащенко Ростислав 96
 Лесницький Григорій 53
 Лещинський Богуслав 72
 Лещинський Станіслав 125
 Лжедмитрії 42
 Липинський В'ячеслав 7, 71, 96
 Лобода Григорій 52, 61
 Лозка Лаврін 52
 Ломиковський Василь 128
 Лубенський Мацей 72
 Лукаріс Кирило 25
 Лупу Василь 22, 87
 Людовік XIV 16
 Лянцкоронський Станіслав 90
 Лясота Еріх 59

Мазепа Іван 122 - 125, 127, 133
 Майер Йоганн 89
 Макіавеллі Нікколо 11, 12
 Максиміліан, ерцгерцог 61
 Мегмед IV 87, 90, 91, 113, 115, 117

Меншиков Олександр 125
 Милорадович Андрій 145, 146
 Мирович Федір 128
 Михайло Федорович 66
 Михайлович Максим 52, 55
 Мицик Юрій 7
 Могила Ієремія 41
 Могила Петро 25, 26
 Мойсей 77
 Мокрієвич Кость 53
 Мужиловський Сидуян 79
 М'яковський Войцех 77

Нагоровський Григорій 101
 Наливайко Дем'ян 25
 Наливайко Семерій 61, 62
 Нахимовський Федір 128
 Нащокін Василь 146
 Нелюбович-Тукальський
 Йосип 111, 114 - 116
 Немирич Юрій 103, 104
 Ніс Іван 132
 Носач Тиміш 101, 105

Обалковський Бартоломей 45
 Оборницький, ксьондз 45
 Оглоблин Олександр 7, 86
 Олег, князь 26
 Олександр I 147
 Олексій Михайлович 20, 22, 75,
 79, 92, 94, 99, 124, 149
 Олсуф'єв Адам 140
 Ольшевський Анжей 116
 Оришовський Ян 39, 40, 50
 Орлик Пилип 125, 128, 129
 Острозький Костянтин 27, 28, 38
 Острозький Януш 43
 Острозькі 37

Паїсій, патріарх 21, 78
 Перетяткович Криштоф 106

Петро I 121, 123 - 126, 132, 133
 Пешта Роман 55
 Плохий Сергій 26
 Потоцький Миколай 69, 70, 88
 Претвич Якуб 40
 Протас'єв Федір 127, 132
 Путро Олексій 8
 Пушкар Мартин 102

Радзивілл Альбрехт 88
 Ріг Ждан 112
 Розанда, княжна 87
 Розумовський Кирило 134 - 136,
 138, 147
 Розумовський Олексій 134
 Романови 95
 Ромодановський Григорій 118
 Рудольф II 17, 61
 Румянцев Петро 140, 142, 143,
 145 - 147
 Рюриковичі 27

Савич Василь 132
 Сагайдачний Петро 32, 44, 45
 Сакович Касян 26
 Самойлович Іван 118, 120, 121
 Сас Петро 7, 27, 62
 Саченки 56
 Святопричиський Стефан 56
 Сергєєвич Василь 94, 95
 Сигізмунд II Август 38, 40
 Сигізмунд III 18, 29, 34, 41, 44,
 46, 47, 61, 62, 64
 Сисин Франк 7
 Сірко Іван 112, 117
 Скидан Карпо 36, 67
 Скоропадський Іван 125, 126,
 132, 137
 Смолій Валерій 7, 8,
 Смотрицький Герасим 5, 25, 28, 36
 Смотрицький Мелетій 30, 36

- Собеський Ян 117
Сомко Яким 109, 110
Сосницький Василь 52
Старовольський Шимон 56
Степанков Валерій 7, 8
Стефан Баторій 39, 50
Стрийковський Мацей 27
Суховій Петро 114, 115
- Теплов Григорій 138 - 140, 142, 147
Терлецький Омелян 7
Тетеря Павло 53, 103, 104, 110, 111
Тискиневич Григорій 32
Тишкевич Януш 75
Толстой Петро 132
Томіленко Василь 56
Торрес Каміло 65
Троцинський Дмитро 147
Трубецький Олексій 108
Тугай-бей 70
Туманський Василь 143
- Уманець Пилип 91
Унковський Григорій 78, 79, 81
- Федорович Тарас 35, 47, 66
Федорук Ярослав 7
Феофан, патріарх 32, 33, 44 - 46, 65
Фердінанд, король 11
Фердінанд I 17
Филимонович Максим 114
Філалет Христофор 25
- Ханенко Михайло 116, 117
Хинчевська-Геннель Тереса 7
Хитрово Богдан 103
Хмелецький Миколай 70
Хмельницький Богдан 6, 11, 20
- 23, 52, 66, 69 - 92, 94, 96 - 101, 107, 116, 126, 149
- Хмельницький Тиміш 82, 87
Хмельницький Юрій 82, 100, 101, 106 - 109, 111, 115, 119
Хмельницькі 100, 107
Холоневський Михайло 32
Хуан де Маріан 13
Худолій, козак 89
- Цицюра Тиміш 109
- Чарнецький Стефан 88
Черниш Іван 133
Чернищенко Яким 55
Четвертинський Гедеон 121
Чоновицький Войцех 51
Чорторійські 37
Чухліб Тарас 8
- Шереметьєв Борис 132
Шереметьєв Василь 109
- Язловецький Єжи 38
Язловецький Миколай 40
Яковлева Тетяна 8
Яковлів Андрій 96
Ян Казимир 75, 76, 79, 83, 88, 92, 113
Ярмултовський Павло 53
Яфет 26

Щербак В.О.

ДЕРЖАВНА ІДЕЯ В РАННЬОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ

Підписано до друку 15.04.19.
Формат 64x90/16. Папір офсетний.
Друк цифровий. Гарнітура Garamond Regular.
Умов. друк. арк. 12,78. Обл.-вид. арк. 8,73.
Наклад 300 прим. Зам. № 2193/1.

Віддруковано з оригіналів замовника
ФОП Корзун Д.Ю.
21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а.
Тел.: (0432) 603-000, 69-67-69.

Видавець та виготовлювач ТОВ «ТВОРИ».
Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: tvoru@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>